

М.М. Шитюк

В.В. Щукін

**Єврейське населення Херсонської губернії
в ХІХ – на початку ХХ століть.**

Миколаїв – 2008

УДК 94 (411.16) (477.7) «18/19»

Рекомендовано до друку Вченою радою МННІ ОНУ імені І.І. Мечникова, протокол № 7 від 23.03.08 р.

Рецензенти: Трощинський В.П. – д.і.н. професор, зав. кафедри соціальної та гуманітарної політики Національної академії державного управління при Президентові України.

Рижева Н.О. – к.і.н., Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, докторант, к.і.н., доцент.

Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської Губернії в ХІХ - на початку ХХ століть.

Миколаїв – Видавництво Ірини Гудим - 2008

У монографії розкривається правове становище єврейського населення в південноукраїнському регіоні, їх соціально-економічний стан у складі міського населення впродовж ХІХ – поч. ХХ ст. Предметом особливої уваги авторів є специфіка життєдіяльності єврейських громад у межах Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства. Розглядаються різні аспекти розвитку єврейської сільськогосподарської колонізації в Новоросійському краї, як унікального явища в історії східноєвропейського єврейства. Дослідження здійснено на широкому колі архівних матеріалів, правових та нормативних актів, преси та публіцистики.

Книга адресована дослідникам, студентам, всім, хто цікавиться вітчизняною історією та краєзнавством.

ISBN 978-966-8592-54-6

© Шитюк М.М.

© Щукін В.В.

ЗМІСТ

Список скорочень	3
Вступ	5
РОЗДІЛ 1. Історіографічний огляд літератури	8
РОЗДІЛ 2. Становлення законодавства Російської імперії з єврейського питання та специфіка його застосування в південноукраїнському регіоні	32
2.1. Законодавче оформлення права проживання євреїв у Новоросії в XIX – на початку XX ст.	37
2.2. Особливості правового та соціально-економічного становища євреїв у Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві, Одесі та Херсоні	44
РОЗДІЛ 3. Особливості становища євреїв-землеробів (колоністів) у Херсонській губернії	90
3.1. Єврейська сільськогосподарська колонізація в I половині XIX ст.	90
3.2. Колонізаційний рух у II половині XIX – на початку XX ст.....	106
РОЗДІЛ 4. Еволюція великодержавної політики російського царизму стосовно євреїв та її реалізація в Новоросії.....	128
4.1. Євреї та російська система освіти	128
4.2. Дискримінація євреїв в органах місцевого самоврядування, на державній службі, в судовій системі	148
Висновки	163
Додатки	169

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ДАМО –	Державний архів Миколаївської області
ДАОО –	Державний архів Одеської області
ДАХО –	Державний архів Херсонської області
ЕКО –	Єврейське Колонізаційне Товариство
ОРП –	Товариство Розповсюдження Освіти серед євреїв
МВС –	Міністерство Внутрішніх Справ
ПУЕ –	«Положение об устройстве евреев» 20 грудня 1804 р.
ПСЗ –	«Полное собрание законов Российской империи»
СНД –	Співдружність незалежних держав
ЦДІАУ –	Центральний Державний історичний архів України в м. Києві.

ВСТУП

Населення Південної України з початку активного заселення та освоєння регіону формувалося як поліетнічне. Вагому частину в етнічному складі краю посіли євреї, які протягом майже двох століть обіймали третє місце, поступаючись лише українцям та росіянам. Становище євреїв протягом XIX – початку XX ст. мало суттєві відмінності від більшості інших етнічних груп, які тут проживали. Ці відмінності значною мірою породжені історичною упередженістю, що склалася серед християнських народів Європи по відношенню до євреїв протягом століть. Російський царат, що зіткнувся з єврейською проблемою наприкінці XVIII ст., вважав за доцільне слідувати хибній європейській традиції і формував політику по відношенню до них, створюючи штучні дискримінаційні обмеження та заборони. Уряд не міг не зважати на те, що вплив єврейського населення на активізацію господарського та економічного життя за обсягом і наслідками досить суттєвий. Ця особливість багато в чому і визначала специфіку становища євреїв в південноукраїнському регіоні, питання інтенсивності господарсько-економічного життя та інтеграції, як в загальноросійській, так і в світовий ринки залишалось виключно актуальним. Землі Новоросії ще наприкінці XVIII ст. включили до складу “смуги єврейської осілості”, що давало їм право постійного проживання в регіоні; з іншого боку, ряд загальноросійських урядових дискримінаційних заходів діяли в Новоросійському краї в пом’якшеному варіанті. Велику роль в цьому відігравали представники місцевої адміністрації, які розуміли ті великі вигоди, які приносила діяльність цієї групи населення для розвитку краю.

Землі Новоросії стали тим регіоном Російської імперії, де проводилася реалізація урядового експерименту у прилученні євреїв до землеробської праці. Питання про наслідки та результативність цього напрямку урядової політики і нині не втратило дискусійності в історичній літературі, що ставить на порядок денний необхідність пошуку нових джерел та сучасних підходів у висвітленні даного питання.

Дискримінаційна політика царизму по відношенню до євреїв мала певний вплив не тільки на них самих, але й на християнське населення, серед якого вони проживали. Намагаючись перетворити євреїв у неповноцінну, обмежену в правах етнічну групу населення, російський царизм тим самим сприяв формуванню в широких верствах юдофобських, а згодом і антисемітських настроїв. Найбільш кон-

центровано ці настрої знайшли втілення в численних єврейських погромах, які мали місце в південноукраїнському регіоні наприкінці XIX – початку XX століття.

Більшість дослідників, що вивчають становище єврейського населення в зазначений період, акцентують основну увагу на соціально-економічних, демографічних, культурно-освітніх, релігійних та ін. аспектах. Майже не розглянутими є питання, пов'язані з історією формування російського законодавства стосовно євреїв та інших факторів, що визначали їх правове становище і того, як це відбивалося на їх долі. В цьому плані південноукраїнський регіон є чи не найбільш цікавим, враховуючи те, що ці землі включені до складу Російської імперії лише наприкінці XVIII ст. і на момент приєднання являли майже незаселене “дике поле”. Цікаво відслідкувати, як поєднувалися дискримінаційні законодавчі заходи російської влади з прагматичним прагненням залучити єврейське населення до освоєння та активізації економічного розвитку Херсонської губернії. Історично обумовлених традицій юдофобії серед місцевого населення в регіоні не існувало, рівень толерантності у стосунках між євреями та християнами був високим, для їх життя та діяльності складалися найбільш сприятливі умови, в порівнянні з іншими регіонами Російської імперії.

Актуальність наукової праці полягає в тому, що:

- в міру зростання суспільного та наукового інтересу до вивчення минулого української держави, нагальною постає необхідність об'єктивного та неупередженого дослідження процесу формування етнонаціональних стосунків, що мали місце в українських землях;
- висвітлення теми сприятиме подоланню історичних міфологем і негативних етностереотипів, що існують в українсько-єврейських взаєминах; гармонізації міжетнічних стосунків в українському суспільстві;
- вітчизняна історія не може вивчена глибоко і всебічно без фундаментальних розробок історичного розвитку окремих регіонів. Регіоналістичні дослідження дозволяють визначити, як загальні тенденції історичного розвитку, так і специфічні особливості, притаманні окремим українським землям. Південь України є одним з тих регіонів, де поєднання загальних закономірностей та місцевої специфіки мають особливо виразне і оригінальне втілення, що дозволяє характеризувати його, як невід'ємну складову українських

земель, пов'язаних спільним історичним шляхом;

Хронологічні рамки охоплюють період XIX – початку XX століть. Нижня межа окреслена процесами становлення законодавства Російської імперії з єврейського питання та початком масового переселення єврейського населення в Новоросію. Верхня межа фіксується подіями Лютневої (1917 р.) революції, внаслідок яких скасовано дискримінаційні закони стосовно євреїв, вони отримали рівні права з іншими жителями країни. Авторам доводиться виходити за визначені хронологічні рамки при висвітленні витоків формування російського законодавства та державної політики в єврейському питанні, що пов'язано з подіями другої половини XVIII століття.

Територіальні рамки включають історичний регіон, що входив до складу Херсонської губернії. В межах цього регіону найбільш виразно і характерно виявлялися процеси, пов'язані з життєдіяльністю та правовим становищем єврейського населення південноукраїнських земель. Зважаючи на те, що на території протягом тривалого часу існувало Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство, автори звертають увагу і на розвиток міста Севастополя, яке розташовувалося за межами губернії.

На сторінках монографії автори здійснили критичний аналіз поглядів та концепцій вітчизняних і зарубіжних дослідників; висвітлили основні дискусійні питання стосовно місця і ролі єврейського населення в процесі освоєння та заселення південноукраїнського регіону. Показали, що внесок цієї етнічної групи в соціально-економічний розвиток краю значно вагомішим, ніж її відсоток у складі населення. Державна політика, спрямована на обмеження та дискримінацію єврейського населення, формувалася всупереч реальним інтересам регіону і країни в цілому. Вона сприяла штучному формуванню юдофобських настроїв серед певних верств українського населення.

Автори висловлюють щире подяку співробітникам відділів рідкісних видань та краєзнавчої літератури обласної наукової бібліотеки імені О. Гмирява та Миколаївського обласного державного архіву.

РОЗДІЛ 1

Історіографічний огляд

Історіографія історії єврейського населення українських земель у ХІХ – на початку ХХ ст. має кілька напрямків, які досить важко розмежувати, бо вони існували та розвивалися одночасно, часто перетиналися і мали взаємний вплив.

По-перше, роботи українських та російських істориків ХІХ – початку ХХ ст. Їх історична концепція часто залежала від особистого ставлення до існуючого політичного режиму й іноді могла бути політично чи національно заангажованою.

По-друге, роботи єврейських істориків того ж періоду. Часто проти власної волі їх втягнули в дискусію з “єврейського питання” і вони були стороною, якій доводилося виправдовуватися, тому їх роботи мають певні ознаки полемічності та етноцентризму.

По-третє, невелика кількість робіт радянських істориків, які здійснили спробу розглянути проблему, керуючись марксистсько-ленінською концепцією історичного розвитку.

По-четверте, роботи російських, українських та єврейських істориків, що опинилися в еміграції, а також дослідження зарубіжних дослідників. Для них характерні різні методологічні підходи, спільне прагнення до максимально об’єктивного висвітлення питання та певна слабкість джерельної бази через неможливість користуватися російськими та українськими архівами.

По-п’яте, роботи ізраїльських істориків ХХ ст., більшість з яких розглядають історичний розвиток з позицій сіонізму, виходячи з чого вважають, що євреї, проживаючи серед інших народів, завжди є жертвою. Їх роботи визначаються особливим етноцентризмом, через це втрачається об’єктивність, певним виключенням є праці дослідників сучасної єрусалимської школи, що позначені прагненням до об’єктивності та неупередженості.

По-шосте, роботи сучасних істориків України та країн пострадянського простору. В них відчутний вплив як американських, так і ізраїльських істориків, разом з цим, все більш виразною є тенденція до вибудови власної концепції, що має базуватися на максимальній об’єктивності та прагненні ввести в обіг значну джерельну базу.

До окремої групи можна віднести роботи прихованого або відверто юдофобського та антисемітського характеру, що починаючи з 90-х рр. ХХ ст., з’являються в Росії (а іноді і в Україні). Вони відзнача-

ються підкресленою тенденційністю, спекулятивним підходом до підбору історичних фактів і джерел. Те, що подібні твори виходять друком і мають попит, є свідченням, що вони є відбитком поглядів певних груп сучасного українського та російського суспільства.

Першим дослідником історії Півдня України є А.О. Скальковський. Найбільш відомі його роботи створені в 30 – 50-х рр. XIX ст.¹ Вони містять цікавий фактичний матеріал і відображують рівень розвитку регіоналістичних досліджень I половини XIX ст. Автор згадує про єврейське населення в загальному переліку інших етнічних груп, що проживали в краї, не акцентуючи уваги на цій групі. Згадки про єврейське населення в його роботах не мають негативного забарвлення.

Одним з перших досліджень українських істориків, де розглядаються питання історії єврейського населення Півдня України, є робота Д.І. Багалія про колонізацію Новоросії.² Під колонізацією краю Д.І. Багалій мав на увазі процес його заселення та освоєння протягом кінця XVIII – поч. XIX ст. Дослідження логічно вписується в історичну концепцію історика, який приділяв основну увагу вивченню історії регіонів, праця носить описовий характер, автор уникає узагальнень. Автором використано максимальну кількість документальних матеріалів, що були доступні. Враховуючи обмеженість можливостей дослідника, з огляду на жорстку цензуру, робота становить певний інтерес для сучасного дослідника. Д.І. Багалій вперше виділяє дві хвилі переселенського руху: з одного боку, це поміщицький напрямок, санкціонований урядом (переселення поміщиками кріпаків); з іншого боку, – “іноземний” переселенський рух, до якого належала і єврейська колонізація. Особливості єврейської колонізації не були основним предметом дослідження автора. Історик поділяє негативний погляд на наслідки єврейської сільськогосподарської колонізації, що розповсюджувався в цей час, не звертаючи уваги на те, що наприкінці XIX ст. єврейські колонії розвивалися досить успішно. У 1888 р. під час відвідин м. Миколаєва Д.І. Багалій виступав з публічними лекціями про історію краю, які потім поклав в основу книги.

Питання, пов'язані з долею єврейського населення українських земель, не обминув увагою М.С. Грушевський. Варто зазначити, що

¹Скальковский А.А. Хронологическое описание истории Новороссийского края. В 2-х частях. – Одесса, 1836 –1838. – Ч. I. – 289 с. – Ч. 2 – 349 с.; його ж: Опыт статистического описания Новороссийского края. В 2-х частях. – Одесса, 1850 – 1853. – 552 с.

²Багалей Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 116 с.

вони не стали спеціальним предметом досліджень історика, а розглядалися в загальному контексті української історії. Увагу дослідника привертає доля євреїв в Україні в контексті селянсько-козацьких повстань, Визвольної війни XVII ст. та єврейських погромів, які вчиняло українське населення в ході цих подій. М.С. Грушевський, в основному, погоджується з поглядами, які раніше запропоновані М. Костомаровим та М. Драгомановим стосовно того, що ставлення українського населення до євреїв визначалося не природною юдофобією, а тим соціально-економічним становищем, в якому опинилися обидва народи в часи перебування під польською владою. Історик погоджується з тим, що польська шляхта часто використовувала євреїв для посилення експлуатації українського селянства, яке, в свою чергу, часто сприймало євреїв як безпосередніх і основних експлуататорів, що й зумовлювало єврейські погроми під час спалахів української визвольної боротьби. Фактично ж євреї не в меншій мірі, ніж українці – жертви політики польської влади. За словами сучасного українського дослідника В. Тельвака: “В модерній українській історіографії М. Грушевському належить першість у формуванні історіографічної традиції осмислення україно-єврейських відносин. Саме він вперше заговорив про необхідність “нормалізації” освітлення минулого співіснування двох народів; відмови від етнічних, політичних, релігійних забобонів при розкритті такої складної та багатоаспектної тематики”¹. М.С. Грушевський один з перших українських дослідників, хто зумів подолати традицію накопичення своєрідного “історичного компромату” щодо ролі євреїв в історії України, він засуджував юдофобські підходи, які мали місце в деяких роботах П. Куліша та М. Костомарова. Варто зазначити, що погляди дослідника на зазначену проблематику мали великий вплив на українських істориків львівської та київської шкіл, а також знайшли розвиток у роботах українських істориків діаспори. Проблеми становища єврейського населення в українських землях у XIX ст. істориком практично не розглядалися, хоча мало місце звернення до цієї проблематики і в його публіцистичних роботах.

Помітним явищем став вихід книги російського дослідника М. Голиціна про формування російського законодавства з єврейського питання.² Автор у свій час обіймав міністерські посади, був учасни-

---

¹Тельвак В. Иудаика в наследии Михаила Грушевского (Историографическая и политическая практики) // Материалы Одиннадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике.– М., 2004. – Ч. 2. – С. 113-123.

²Голицын Н.Н. История русского законодательства о евреях. – СПб., 1886. – Т. 1 – 984 с.

ком урядової комісії з єврейського питання, тому не приховував юдофобської позиції і виходив з апологетики імперської політики з цього питання. Основна його мета довести, що обмежувальні заходи російського законодавства вимушені і викликані до життя пороками самих євреїв, які не бажали асимілюватися в російському суспільстві. Попри все, згадана праця є цікавою тим, що в ній розкривається ідеологія та механізм формування законодавства Російської імперії стосовно єврейського населення. Крім того, навіть сучасники, попри тенденційний підхід автора, визнавали, що книга містить велику кількість цінних матеріалів і є однією з перших фундаментальних робіт з даного питання в російській історіографії. Не менш цікавим є огляд розвитку російського законодавства з єврейського питання, здійснений відомим юристом М.Д. Градовським: автор ставиться до євреїв досить толерантно і намагається довести, що таке ж ставлення до них і з боку російських монархів, але вони змушені запроваджувати дискримінаційні заходи лише під тиском уряду та місцевих адміністраторів.¹

Не можна обійти увагою фундаментальну роботу Ю. Янсона про розвиток хлібної торгівлі в Нововоросії², де подається велика кількість фактичного та аналітичного матеріалу, що дає можливість оцінити форми участі та реальний внесок єврейського населення в розвиток економічного життя краю. При цьому автор часто висловлює негативне ставлення до участі євреїв у хлібній торгівлі, хоч такі погляди не завжди можна визнати справедливими.

Першим визначним єврейським істориком в Росії вважають І.Г. Оршанського. Основні роботи автора фактично являли зібрання статей, що були раніше надруковані в періодиці.³ Він активний учасник полеміки з “єврейського питання”, що мала місце в російському суспільстві. Роботи дослідника відзначаються публіцистичністю і певною політичною zaangażованістю. В роботах історика вперше починає звучати ідея про те, що євреї виконують роль жертви в російській історії, хоча при цьому не виключалась можливість змінити ситуацію на краще, в разі, якщо російський уряд зробить політику в “єврейському питанні” більш поміркованою.

---

¹Градовский Н.Д. Торговые и другие права евреев в России в историческом ходе законодательных мер. – СПб., 1886. – 496 с.

²Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб., 1870. – 418 с.

³Оршанский И.Г. Русское законодательство о евреях. – СПб., 1877. – 436 с.

⁴Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней: В 3-х т. – М., 2002. –Т. 1 – 352 с. – Т. 2. – 416 с. – Т.3 – 488 с.; його ж: Судьбы евреев в России в эпоху западной “первой экспансии” (1789 – 1815). Евреи в России в эпоху европейской реакции (1815 – 1848). – М. – Иерусалим: Gesharim, 1995. – 217 с

У 80-х рр. XIX ст. розпочалася наукова діяльність одного з найвідоміших єврейських істориків С.М. Дубнова, який на півстоліття визначив шляхи розвитку єврейської історичної науки. Своєрідність історичної концепції історика полягала в тому, що він вважав єврейську громаду (общину, кагал), її збереження і розвиток головним гарантом збереження ідентичності євреїв, як народу. Виходячи з цього, історик негативно оцінював політику російського уряду стосовно євреїв, через те, що вона мала на меті знищення інститутів та традицій общини й асиміляцію їх як етносу. Принагідно зазначимо, що історія євреїв Російської імперії С.М. Дубнова цікавила в тій мірі, в якій вона вписувалася в контекст загальної європейської та світової історії євреїв. Не зважаючи на те, що значна частина життя і діяльності історика пов'язана з Одесою, історія єврейського населення регіону майже не привертала його уваги, можливо тому, що саме общинні традиції у Новоросії та Одеси досить слабкі у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії. Історична концепція С. М. Дубнова має великий вплив на всю сучасну ізраїльську, і частково на російську й вітчизняну історичну юдаїку, хибною рисою якої є гіпертрофований етноцентризм.

На початку XX ст. розпочав дослідження з історії євреїв Російської імперії Ю.І. Гесен. Основну увагу вчений зосередив на історії формування законодавства Російської імперії стосовно євреїв та його впливу на соціально-економічне становище населення. Ю.І. Гесен один з перших єврейських істориків, хто намагався розглядати історію східноєвропейських євреїв як невід'ємну складову загальноросійської історії. Такий підхід досить новий і незвичний для єврейської історіографії, яка в цей час знаходилася під цілковитим впливом концепції С.М. Дубнова. Наукові дослідження Ю.І. Гесена вражають глибокою історичною та правничою ерудицією і поки що чекають адекватної оцінки. Найбільш ґрунтовними роботами історика, створеними на початку XX ст. можна вважати дві книги з історії євреїв в Росії.¹ Ю.І. Гесен спеціально не займався вивченням історії єврейського населення південноукраїнського регіону, але на прохання упорядників “Еврейской энциклопедии”, що видавалася на початку XX ст.,

---

¹Гесен Ю. История евреев в России. – СПб., 1914. – 318 с.; Його ж: Гесен Ю. История еврейского народа в России.: В 2-х т. – Ленинград, 1925 – 1927. – 242 с.

підготував статті про Миколаїв, Одесу, Севастополь¹ та ін. Публікації носять інформаційний характер, відповідно до формату видання і до сьогоднішнього дня зберігають цінність, як цікавий і достовірний довідковий матеріал. Серед перших робіт історії єврейського населення південноукраїнського регіону була книга О. Лернера “Євреї в Новоросійском крає”,² що вийшла друком у 1901 р., де на основі архівів Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М.С. Воронцова аналізується політика місцевої адміністрації стосовно євреїв. В книзі, очевидно вперше, звертається увага на прихильне ставлення місцевої адміністрації до євреїв, що часто не співпадало з політикою уряду. Ця прихильність пояснювалася інтересами соціально-економічного розвитку краю, і особи, що очолювали місцеву адміністрацію, не соромилися висловлювати піклування щодо євреїв навіть на найвищому рівні.

В цілому ж, в українській та російській історіографії існувала традиція поділяти єврейських істориків на “зовнішніх” та “внутрішніх”. Перші, за висловом сучасного російського дослідника О. Локшина, досліджуючи історію східноєвропейського єврейства, “одночасно і дослідники історії Росії, внутрішньополітичних, соціальних та ідеологічних процесів, що мали місце в ній”, друга група зосереджувала увагу на внутрішньому житті єврейської громади, яка сприймалася ними як носій етнічної самоідентифікації. Істориків першої групи уособлював Ю. Гесен, а другої – С. Дубнов.³ Сучасний український історик С. Орлянський вважає, що така традиція сьогодні не має підстав для існування, тому що нині такого поділу ні серед єврейських, ні серед вітчизняних істориків не існує.⁴

Для робіт радянських істориків 20-х рр. І. Сосиса, А. Марголіса, Х. Александрова, А. Юдицького та ін. характерний однобічний аналіз, орієнтований на соціально-класову інтерпретацію історичного

---

¹Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе, его культуре в прошлом и настоящем / Под ред. А. Гаркави, Л. Кацнельсона.: В 16 т. – СПб.: Изд. Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1906 – 1913., — Т. XI, — Ст. 704-707; там само: — Т. XII, — Ст. 50-68; там само: — Т. XIV, — Ст. 96-98.

²Лернер О. Евреи в Новоросийском крае. Исторические очерки. – Одесса, 1901. – 426 с.

³Локшин А. История евреев в России конца XVIII – начала XX века в современной зарубежной монографии // Евреи в России. История и культура. Сборник научных трудов. – СПб., 1998. – С. 15-37.

⁴Орлянський С.Ф. Евреи юга Украины конца XIX — начала XX века: Социально-политический аспект // Єврейське населення півдня України – Запоріжжя, 1995 – С. 28-36.

процесу, певна звуженість у використанні джерельної бази.¹ Зважаючи на вказане, ці роботи є цікавими як спроби знайти новий погляд на процеси трансформації єврейського населення Російської імперії у ХІХ ст. У цьому контексті глибока і фундаментальна книга Ю.І. Гесена, що вийшла друком у 1925 – 1927 рр.,² стояла осторонь від зазначеної тенденції і зберігала риси дореволюційної історіографії. Сильною стороною роботи є те, що автор перший з єврейських істориків, хто мав можливість доступу до російських державних архівів. Це допомогло йому створити фундаментальний джерельний базис, тому дослідження Ю.І. Гесена не має собі рівних до сьогодення. Можна погодитися з сучасним англійським істориком Дж. Д. Клієром, який характеризує цю роботу таким чином: "На думку Гесена, ті, хто створював російське законодавство, керувалися помилковою думкою про те, що євреї економічною ("експлуататорською") діяльністю створювали серйозну загрозу господарству населення Росії, головним чином, селянства. Цієї наукової проблеми торкався ще М.М. Голіцин у роботі "Русское законодательство о евреях". Різниця між двома інтерпретаціями полягала в тому, що Голіцин дійсно щиро вважав євреїв винуватцями розорення селянства яке їм інкримінувалося. Гесен стверджував, що російська влада раз за разом робила з євреїв єдиних винуватців усіх бід селянства, залишаючи осторонь безперечну роль дворян-землевласників у його жебрацькому становищі. Ці помилкові вихідні положення закріплені в російському законодавстві. Внаслідок цього в Росії неодноразово робилися непередбачені, приречені на провал спроби змінити сам характер життя євреїв".³ Таким чином, Ю. Гесен немовби продовжував дискусію, яка втратила сенс після подій 1917 р.

Особливе місце в історичній юдаїстиці радянського часу посіла робота одеського історика С.Я. Борового з історії єврейської сільськогосподарської колонізації.⁴ Це одна з перших спроб розглянути проблему з позицій марксистської методології. Автор увів в обіг велику кількість архівних матеріалів, зробив спробу зіставити їх і подати критичний аналіз цих матеріалів. У цьому відношенні вказана ро-

---

¹Краткая еврейская энциклопедия. В 11 т. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1976 – 2003., Т. 3, 940 с.

²Гесен Ю. История еврейского народа в России.: В 2-х т. – Ленинград, 1925 – 1927. – 242 с.

³Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 1999. – С. 9.

⁴Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт. По архивным материалам. – М., 1928. – 218 с.

бота не втратила наукової цінності до нашого часу. Певним доповненням до вказаної роботи може служити джерелознавча стаття Н.Д. Полонської-Василенко, опублікована в 1929 р.¹ 1930 року вийшла робота І.І. Вейцблїта, в якій на основі статистичних даних доведено, що єврейські погроми, події I Світової та громадянської війн є тими негативними факторами, що уповільнили динаміку зростання єврейського населення України протягом 30 років (1897 – 1926 рр.), серед інших факторів автор звертає увагу на міграцію і асиміляцію.²

“Реорганізація” наукової роботи в Україні в 1936 р. призвела до ліквідації Інституту єврейської пролетарської культури АН УРСР, внаслідок чого дослідження з історії євреїв вважалися не актуальними і фактично були згорнуті. Одним із небагатьох винятків стала докторська дисертація С.Я. Борового “Исследования по истории евреев на Украине XVI – XVIII вв.”, захищена в 1940 р. в Інституті Історії АН СРСР. Розділи роботи надруковано окремими статтями, але публікації майже повністю вилучили з бібліотек. У роботах історика з проблем історії економічного розвитку Російської імперії йшлося про діяльність єврейських банківських та торгових домів. В період 40 – 70-х рр. майже єдиними науковими публікаціями в радянській історіографії стали статті С.Я. Борового для “Советской исторической энциклопедии”(1961 – 1976 рр.) та для журналу “Советиш геймланд” у 60 – 80 х рр.³ Гебраїстична тематика в радянській історіографії мала право на існування лише у вигляді “сіонології” – викриття реакційної сутності сіонізму. Дослідження в цьому напрямку відзначалися заідеологізованістю та фальсифікацією історичного фактажу. Автори досліджень вказаного напрямку прагнули сумлінно виконати партійно-політичні настанови і балансували на межі антисемітизму. Для сучасного дослідника роботи авторів цього напрямку, в основному, не мають наукової цінності.

У зв'язку з тим, що радянська історіографія не сформувала нової концепції історії українських і російських євреїв і не могла протиставити доробку єврейських істориків, відбулася певна стагнація розвитку цього напрямку історичних досліджень. За словами Дж. Д. Клієра: “Необхідно нагадати, наскільки безслідно зникли євреї з радянської історіографії за період 30 – 80-х рр. XX ст. Навіть як

¹Полонська-Василенко Н.Д. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (до студій над історією колонізації) // Праці Єврейської археографічної комісії ВУАН. – К., 1930. – Т. 2. – С. 86-99.

²Вейцблїт І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років. – Кременчуг, 1930. – 186 с.

³Краткая еврейская энциклопедия. В 11 т. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1976 – 2003., – Т. 3. – Ст. 940.

суб'єкти радянського антисемітизму вони виступали не як євреї, а як сіоністи...”,¹ іноді з'являючись у публіцистиці в якості, найчастіше, як втілення ворожого по відношенню до марксизму-ленінізму прояву буржуазної ідеології. Всім, хто виявляв цікавість до історичної долі єврейського населення Східної Європи, доводилося звертатися до робіт єврейських істориків попереднього періоду. “Роботи С.М. Дубнова І.Г. Оршанського, Ю.І. Гесена перетворилися в канон і застигли в часі”.²

Майже не знаходимо згадок про євреїв у фундаментальних виданнях багатотомної “Історії Української РСР”, що здійснювалися протягом 60 – 80-х рр. ХХ ст. Так, у восьмитомному виданні кінця 70-х рр. євреї не згадуються ні в структурі міського населення, ні в переліку колоністів при освоєнні південних земель. Поняття “смуга осілости” взагалі не вживається.

Одним з характерних зразків ставлення радянської історіографії до історії єврейського населення може слугувати одне з найбільш вдалих фундаментальних видань з історичної регіоналістики – багатотомна “Історія міст і сіл УРСР”, де про євреїв згадують надзвичайно рідко, як правило, в загальному переліку народів, що мешкали в регіоні. Про те, що багато населених пунктів у Південній Україні створені як єврейські колонії, взагалі замовчується. Окремі згадки про євреїв містяться в роботах О.І. Дружиніної, присвячених соціально-економічному розвитку Південної України протягом II половини XVIII – XIX ст.³ Серед історичних досліджень радянської доби певний інтерес викликає книга В.М. Кабузана, яка вийшла друком у 1976 р.⁴ В ній проаналізовано значний обсяг статистичних матеріалів, пов'язаних з початковим періодом заселення та освоєння Новоросійського краю. Питання динаміки приросту єврейського населення автором подаються як один з напрямків урядової демографічної політики в регіоні. Дослідник звертає увагу на певний внесок євреїв у процеси заселення та освоєння південноукраїнських земель. Не можна не помітити, що іноді подаються досить негативні оцінки внеску євреїв у розвиток регіону, які характерні ще для російської публіцистики початку ХХ ст., зокрема, оцінки наслідків єврейської сільського -

¹Клінер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) – М.: Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 1999. – С. 6.

²Там само. – С. 10.

³Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. - М.: Институт истории АН СССР, 1959. – 279 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 215 с.

⁴Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М., 1976. – 258 с.

подарської колонізації. Іноді цікаві матеріали щодо внеску євреїв у розвиток різних галузей економічного та промислового розвитку південноукраїнського регіону містилися у вузькоспеціальних працях. Зразком такого видання можна вважати книгу Б.Н. Зубова.¹ У ній подано значний фактичний та документальний матеріал про участь євреїв у підприємному суднобудуванні для Чорноморського флоту та їх стосунки із керівництвом флоту та адміністрацією м. Миколаєва. Певною ознакою звільнення української історичної науки від жорсткого партійно-державного контролю стала публікація в «Українському історичному журналі» статті В.М. Кабузана та В.І. Наулка про динаміку розвитку єврейського населення в Україні та світі.² Вона стала своєрідним завершенням розвитку радянської історіографії даної проблеми. Як зазначив дослідник української історіографії ХХ ст. О. Рафальський: “За період “від хрущовської відлиги до гласності Горбачова”, незважаючи на певну лібералізацію суспільства, активізацію історико-етнологічних досліджень, у 50 – 80 рр. не створено більш-менш об’єктивних праць з історії національних відносин в Україні”.³ Українська історична юдаїстика як явище в цей період не існувала взагалі.

Більшість дослідників єврейської історії протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. опинилася в еміграції. Координуючим центром став Єврейський науковий інститут у Вільно, науковим лідером в якому був С.М. Дубнов. У 30-х рр. у Ризі видано його роботи з нової та новітньої історії єврейського народу (перевидані в Москві в 2002 – 2003 рр.), куди включено глави з історії єврейського населення в Російській імперії.⁴ Майже одночасно в Берліні видавалися 10 томів його ж “Всесвітньої історії єврейського народу” (німецькою мовою), що й до сьогодення залишається найбільш фундаментальною працею світової та вітчизняної історичної єврейської історіографії.

1960 р. в Нью-Йорку за ініціативою М.Л. Вишницера видано збірник статей “Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г.” (перевиданий у Москві 2002 р.). Очевидно, це було одне з останніх видань доробку істориків-емігрантів. Найбільш цікавими є

---

¹Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на Юге России. – Калининград, 1990. – 458 с.

²Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 25.

³Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19.

⁴Дубнов С. Судьбы евреев в России в эпоху западной “первой эмансипации” (1789 – 1815). Евреи в России в эпоху европейской реакции (1815 – 1848). – М. – Иерусалим: Gesharim, 1995. – 217 с.

статті А.А. Гольденвейзера, І.М. Діжура та ін.¹ Незважаючи на певну слабкість джерельної бази, праці, що увійшли до неї, визначалися прагненням авторів до узагальнення та об'єктивності. Збірка справила велике враження на спеціалістів і широкий загал. Протягом II половини ХХ ст. більшість зарубіжних і вітчизняних істориків та публіцистів різних поглядів посилалися на статті, що містяться в збірнику.

Одним з найбільш ґрунтовних досліджень зарубіжних авторів стала книга американського історика С. Барона (Baron), яка вийшла друком 1964 р.,² де запропоновано новий для зарубіжної історіографії підхід до вивчення єврейської історії. С. Барон стверджував, що єврейські історики припускаються великої помилки, вбачаючи в історії свого народу лише чередування гонінь і подій катастрофічного характеру. Дослідник стверджував, що вони переоцінюють роль і значення та вплив юдофобії й антисемітизму для історії єврейського народу. Історик заперечував проти тези про унікальність єврейської історії. Концепція С. Барона спрямована проти поглядів єврейського історика ХІХ ст. Г. Греца, які лягли в основу історичної концепції С.М. Дубнова.

Один з найбільш відомих американських істориків ХХ ст. Р. Пайпс обрав предметом дослідження процес формування “смуги осілості” в Російській імперії у другій половині ХVІІІ ст.³ Р. Пайпс звертає увагу на те, що єврейська історіографія відзначається певною однобокістю, через те, що єврейські історики досить рідко аналізують несеврейське оточення, в якому, власно, відбувалася єврейська історія. Єврейські, а частково і російські історики, як вважав дослідник, висвітлювали становище євреїв поза загальним контекстом становища більшості верств населення Російської імперії. Погляди історика на проблему зводяться до того, що, з одного боку, Російська імперія та її суспільство виявилися не готовими для нормального вирішення єврейського питання; з іншого боку, самі російські закони стосовно євреїв, принаймні в період правління Катерини ІІ, не були направлені на обмеження прав єврейського населення. Такої спрямованості вони набули

---

¹Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – М., 2002. – С. 115-158; Дижур И.М. Евреи в экономической жизни России // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – М., 2002. – С. 159-186; Троцкий И.М. Евреи в русской школе // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – М., 2002. – С. 353-364.

²Baron S. The Russian Jew under Tsars and Soviets. – New York, 1987.

³Pipes R. Catherine II and the Jews: The Origins of the Pale of Settlement // Soviet Jewish Affairs. – 1975. – Vol. 5. – № 2. – P. 3-20.

лише у XIX ст., але провина за це лежить на спадкоємцях Катерини II та місцевій адміністрації, силами якої здійснювалися реалізація законів і контроль за їх виконанням.

Серед робіт, що мали великий вплив на багатьох зарубіжних та вітчизняних істориків була книга англійського дослідника Дж. Д. Клієра (Klier), видана в 1986 р., в російському перекладі в доповненому та переробленому варіанті перевидана у 2000 р.,¹ що є одним з найбільш вдалих досліджень з історії східноєвропейського єврейства. Автор ретельно розглядає процес формування російського законодавства стосовно євреїв, особливо “Положения об устройстве евреев” 1804 р., прагнучи не виривати цей процес із загального контексту соціально-політичного розвитку російського та українського суспільства зазначеного періоду. Іноді автором робляться парадоксальні висновки, приміром, він аргументовано доводить, що становище єврейських колоністів краще, ніж становище більшості російських та українських селян на початку XIX ст. Щоправда, досліднику складно зрозуміти, що в конкретних умовах Російської імперії між тим, що зафіксовано в законах, і реальним становищем існувала досить значна різниця. На жаль, в силу тих завдань, які поставив автор, до історії єврейського населення Новоросії він звертається фрагментарно.

Роботи згаданих зарубіжних істориків майже не торкаються проблематики, пов'язаної з південноукраїнським регіоном. До певної міри цей недолік намагався подолати професор Стенфордського університету (США) С. Циперштейн (Zipperstain), книга якого вийшла 1985 р., у російському перекладі – 1995 р.² У центрі уваги автора процес формування одеської єврейської громади, особливості її соціального та культурного розвитку. Матеріал книги позначений певною фрагментарністю, мозаїчністю, через що іноді складно усвідомити логічний взаємозв'язок між окремими розділами книги. Поставивши за мету висвітлення культурного розвитку єврейського населення Одеси, автор часто виходить за рамки зазначеної теми. Проте, саме ці фрагменти книги є найбільш цікавими (стосунки євреїв з одеською адміністрацією, єврейські погроми, вплив євреїв на економічне життя регіону тощо). Відчутною є слабкість джерельної бази, використаної автором.

---

¹Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gescharim, 1999. – 352 с.

²Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1995. – 205 с..

Серед робіт ізраїльських авторів можна навести книгу Ф. Канделя, яка вийшла російською мовою в 1990 р.,¹ для неї характерні риси, на які вказував С. Барон. Єврейське населення протягом історії Російської імперії представлено як вічна жертва, яку несправедливо і безпідставно пригноблюють і обмежують у можливостях розвитку. Складається враження, що автор продовжує полеміку з “єврейського питання”, що відбувалася в російському суспільстві протягом XIX ст. Книга непогано документована (в основному документами єврейського походження), хоч від цього і не втрачає певних ознак публіцистичності. Серйозним кроком уперед стали роботи представників сучасної єрусалимської наукової школи Ш. Етінгера та Ш. Штампера, в яких прослідковується прагнення відійти від хибних традицій і запропонувати новий, максимально об’єктивний погляд на історичні події, в тому числі і спроба відмовитися від тези про виключність історії єврейського народу.²

Досить сильний вплив як американської, так і російсько-української історіографії відчутний у монографії професора Тель-Авівського університету М. Поліщука, що вийшла друком в Росії 20-02 р.³ Автором широко використані матеріали єврейської преси кінця XIX – початку XX століть та фрагментарно фонди ДАОО. Запропоноване дослідження детально висвітлює соціальну ситуацію, в якій функціонувала єврейська громада, динаміку розвитку єврейського суспільного руху. Значну увагу приділено розкриттю особливостей існування єврейської громади Одеси та процесам модернізації, що відбувалися в її межах. Ситуація в Херсоні, Миколаєві та інших містах Новоросії розглядається автором лише в тій мірі, в якій це мало зв’язок з ситуацією в Одесі. Специфіка проживання єврейського населення у вказаних містах регіону не є предметом дослідження автора, становище євреїв-колоністів опинилося поза його увагою. Для українських істориків з діаспори проблеми історії єврейського населення на українських землях, очевидно, не актуальне. Серед перших робіт варто згадати досить тенденційну книгу О. Мицюка “Аграриза-

---

¹Кандель Ф. Очерки времен и событий: Из истории российских евреев.: В 3-х кн. – Иерусалим, 1988–1994. – Кн. 1. – 197 с. – Кн. 2 – 297 с. – Кн. 3. – 337 с.

²История еврейского народа / Под ред. Ш. Эттингера. – М. – Иерусалим: Гешарим, 2002. – 687 с., Очерк истории еврейского народа / Под ред. Ш. Эттингера. – Иерусалим: Библиотека Алия, 1990. – 473 с., Штампер Ш. Дифференциация по половому признаку и женское еврейское образование в Восточной Европе в XIX веке // Еврейское образование. – 2001. – № 2. – С. 119-145.

³Поліщук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально – политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 2002. – 446 с.

ція жидівства України на тлі загальної економіки”, що видана в Празі в 1932 р. В подальшому згаданий дослідник став відомим, як автор найбільш агресивних антисемітських статей, які вміщені на шпальтах української колаборантської преси часів II Світової війни. Найбільш цікавим є дослідження Н. Полонської-Василенко “Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734 – 1775)”, яке вийшло друком у Мюнхені в 1960 р., і стало логічним продовженням напрямку, започаткованого в 20 – 30-х рр. Маємо згадки про євреїв в загальних роботах з історії України у Д. Дорошенка, Т. Гунчака, І. Лисяка-Рудницького. В найбільш відомому історичному журналі українсько-зарубіжжя – “Український історик” за 30 років його видання вміщено лише 3 публікації з даної теми: стаття В. Вериги “На українсько-жидівські теми” (1989 р.), під рубрикою “Документи” – “Архівні матеріали до українсько-жидівських взаємин” (1980 р.) та рецензія Л. Буковського на книгу С. Гольдмана “Жидівська національна автономія на Україні” (1965 р.).¹ Не обійшов увагою єврейську тематику один з найвизначніших істориків української діаспори О. Прицак, але його книга “Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century” (Хазарсько-єврейські документи X ст.) (у співавторстві з Н. Голбом), видана в 1982 р., присвячена перебуванню євреїв у Києві періоду Київської Русі, російською мовою вийшла в 1997 р.²

Серед робіт відверто антисемітського характеру найбільш помітною можна вважати книгу А. Дикого “Евреи в России и СССР”.³ Перше видання книги вийшло за кордоном у 1967 р., в подальшому книга неодноразово перевидавалася в Росії протягом 90-х років. Позиція автора полягає в тому, що євреї, проживаючи серед європейських народів, завжди зберігали замкненість та обособленість, що породжувало конфлікт з неєврейським населенням. В інтерпретації А. Дикого, політика російської влади протягом XIX ст. спрямована на подолання єврейської замкненості та захист населення імперії від негативного впливу їх на російське суспільство. Тобто, євреї самі винуватці тих обмежувальних заходів, що їх “змушений був” вживати уряд. Якщо робота згаданого дослідника має хоча б ознаки науковості, то більша частина антисемітської літератури, яка друкується в Росії в кінці XX – на поч. XXI ст., несе в собі неприховане політичне замовлення і

¹Український історик. Журнал українського історичного товариства: Показчик змісту 1963 – 1992 рр. – Нью-Йорк – К.– Мюнхен, 1993 – 123 с.

²Прицак О., Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века /Пер. с английского. – М. – Иерусалим: Гешарим, 1997. – 239 с.

³Дикий А. Евреи в России и СССР: исторический очерк. – Новосибирск: Благовест, 1994. – 528 с.

лежить за межами науки. Досить схожою на книгу А. Дикого є робота українського автора М.М. Шестопаля яка, очевидно, створена ще в 70-х рр., але надрукована в Україні 2002 р.¹ Автор не приховує юдофобських поглядів і посилається на роботи М. Грушевського, П. Куліша, М. Костомарова лише для того, щоб вибрати найбільш негативні моменти в історії україно-єврейських стосунків.

Російськими істориками кінця ХХ – початку ХХІ ст. проблемам життя єврейського населення в межах “смуги осілості” приділяється набагато менше уваги, ніж вони заслуговували б. До певної міри це є зрозумілим з огляду на те, що ця смуга охоплювала, в основному, українські та білоруські землі.

Активно працює в сфері дослідження єврейської, американської та російської історіографії та основних тенденцій розвитку історичної юдаїки О. Локшин. Його роботи позначені високою науковою ерудицією і неупередженістю та можуть вважатися зразковими для багатьох дослідників з огляду на ставлення до матеріалу дослідження.²

Досить цікавим є дослідження А. Хаєша про специфічну форму оподаткування євреїв – коробочний збір. Автор доводить, що діловодство, пов’язане зі збиранням та використанням коштів цього податку, дає досліднику цікавий матеріал для характеристики соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку міських єврейських громад.³

Велику увагу приділяють російські дослідники проблемам становища єврейського населення, що проживало за межами “смуги осілості”, серед робіт цікавими є розвідки В. Хасіна, Л. Кальміної, Є. Каца, Є. Мовшовича та ін.⁴

Цікавим явищем, що певною мірою впливає на формування сучасної російської історичної та суспільної думки, є історична публіцистика. Велику увагу, як наукової спільноти, так і широкого загалу привернула книга О.І. Солженіцина.⁵ Ця увага цілком

¹Шестопал М.М. Євреї на Україні: Історична довідка / Упор. і передмова В. В. Яременка. – К.: МАУП, 2002. – 240 с.

²Локшин А. История евреев в России конца XVIII – начала XX веков в современной зарубежной историографии // Евреи в России. История и культура. Сборник научных трудов. – СПб., 1998. – С. 15-37.

³Хаеш А. Коробочное делопроизводство как источник сведений о жизни еврейских обществ и их персональном составе // Материалы Девятой Ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике.. – М., 2002. – Ч. 1 – С. 41-56.

⁴Євреї в Росії: Історіографічні очерки, друга половина ХІХ – ХХ в. / Ред. М. Аграновська. – М., 1994. – 268 с., Мельникова Н. Динаміка населення єврейських землеробських колоній Півдня України (ХІХ – поч. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. ХІV. – С. 328-338.

⁵Солженіцин А.І. Двести лет вместе (1795 – 1995). Часть 1. – М., 2001. – 522 с.; Часть 2. – М., 2002. – 552 с.

зрозуміла, зважаючи на непересічну особистість автора – нобелівського лауреата, найвідомішого з дисидентів радянської епохи. Сам автор схиляється до того, що книга носить публіцистичний характер. Основним враженням від роботи є еkleктичність поглядів автора, сильний вплив робіт Р. Пайпса і Дж. Д. Кліера, постійно цитуються роботи В. Соловйова, Ю. Гесена та М. Голіцина. Автор намагається бути відсторонено-об'єктивним (такий намір ним проголошений на початку книги), але весь час акцентує увагу читача на негативних аспектах в історії російсько-єврейських взаємин, цілком логічно, вимальовується ідея того, що євреї самі винні у негативному ставленні до них російської влади, бо не бажали інтегруватися в російське суспільство. Для твору характерне одностороннє, некритичне ставлення до джерельної бази і цим книга нагадує пом'якшений варіант юдофобських творів російських авторів XIX – поч. XX ст.

Характерним зразком російської історичної публіцистики є книга А.М. Буровського,¹ де автор поставив за мету подати неупереджений погляд на історію європейського та російського єврейства. Певною мірою, він намагається полемізувати як з О.І. Солженіциним, так і з більшістю сучасних авторів, які торкаються єврейської проблематики. Проте вже на початку книги від прагнення до неупередженості не лишається і сліду. У дослідника викликає погано приховане роздратування все, що пов'язане як з євреями, так і з українцями. Автор робить висновки, що три народи (євреї росіяни й українці) так і не змогли зрозуміти один одного, що стало причиною всіх негараздів в їх історичних стосунках. Попри всі недоліки вказаної книги автором досить вдало доводяться думки про несправедливість тверджень стосовно того, що в сучасному російському суспільстві цілеспрямовано проводиться демонізація єврейства та ідей сіонізму і формуються настрої масового антисемітизму. Автор цілком справедливо доводить необґрунтованість ідеї щодо виключності історії єврейського народу. Книга отримала схвальну критику, зокрема О. Кац (автор вступу до книги) писав: “Порівнювати книгу О.І. Солженіцина та книги А.М. Буровського, присвячені тій самій темі, все одно, що порівнювати телефонну книгу з романом Дюма (...) У А.М. Буровського теж багато полеміки, але ця полеміка ведеться з повагою до євреїв”.² З останнім твердженням погодитися дуже важко. Автор виключно з негативних позицій оцінює процес

---

¹ Буровский А.М. Евреи, которых не было: Курс неизвестной истории.: В 2-х кн. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2004. – С. 450.

² Там само. – С. 4.

і наслідки єврейської сільськогосподарської колонізації на Півдні України. При цьому автором не можна відмовити в тому, що характеристики урядової політики в єврейському питанні є досить влучними та оригінально-афористичними.

Найбільш визначною постаттю білоруської історичної юдаїстики кінця ХХ – початку ХХІ ст. є академік Є. Йоффе, широта його наукових інтересів та наукова ерудиція є вражаючими. Історик блискуче володіє архівно-джерельною та історіографічною базою, є автором численних робіт з історії білоруського єврейства в XVII – XIX ст.¹ Цікавими є роботи білоруських дослідників Є. Онищенко “Черта оседлости”, в якій досліджено передісторію формування російського законодавства стосовно євреїв; О. Соболевської про культурне та освітнє життя єврейської громади; А. Міндліна, Д. Фельдмана, Ю. Функ та ін.²

Здійснення повноцінного дослідження з історичної гебраїстики неможливе без використання відомостей з довідкових та енциклопедичних видань. До числа найбільш відомих і фундаментальних належить “Еврейская энциклопедия”, яку впорядковано та видано відомим видавництвом Ефрона і Брокгауза на початку ХХ ст.³ Зважаючи на давність видання, наведені в ньому відомості набувають характеру джерела. Найбільш відомим і інформативним із сучасних видань цієї групи є одинадцятитомна “Краткая еврейская энциклопедия”, окремі томи якої виходили друком протягом 1976 – 2003 рр.⁴ У ній вміщені матеріали та відомості, що відображають рівень розвитку світової гебраїстики кінця ХХ – початку ХХІ століть. Унікальною за повнотою та різнобічністю поданих матеріалів залишається “Enciclopedia Judaica”, відомості з якої значно доповнюють та конкретизують наші знання та уявлення з багатьох питань.⁵ Значну цінність для дослідника мають відомості, вміщені в довідниках про документи та матеріали з історії євреїв, які

---

¹Йоффе Э. Историография евреев Беларуси досоветского периода // Материалы Десятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2003. – Ч. 1. – С.400-402.

²Евреи в России: Историографические очерки, вторая половина XIX – XX в. / Ред. М. Аграновская. – М., 1994. – 268 с.; Кудрявчик Г.А. Еврейская историческая и религиозная литература в странах бывшего СССР (1986 – 1996.): Библиографический указатель. – М.: Издательство А и Б, 1999. – 56 с.; Миндлин А. Евреи в царствование Екатерины II // Параллели: русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах. – М., 2003. – №1 – С. 11-29; Миндлин А.Б. Политика С.Ю. Витте по «еврейскому вопросу» // Вопросы истории. 2004. – № 4. – С. 120-135.

³Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе, его культуре в прошлом и настоящем / Под ред. А. Гаркави, Л. Кашнельсона: В 16 т. – СПб.: Изд. Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз – Ефрон, 1906 – 1913.

⁴Краткая еврейская энциклопедия. В 11 т. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1976 – 2003.

⁵Enciclopedia Judaica. Vol. 1 – 15.– Jerusalem, 1967 – 1971.

зберігаються в архівах Москви, Києва, країн СНД.¹

У зв'язку з тим, що активні дослідження єврейської тематики українськими та російськими істориками відновилися лише у 90-х рр. ХХ ст., однією з особливостей сучасної української історіографії питання є наявність поки що лише поодиноких монографічних робіт. Основна проблематика досліджень оприлюднюється в наукових збірниках, матеріалах наукових конференцій та в науковій періодиці.

Велику увагу питанням історії, соціально-демографічному становищу євреїв та їх місцю серед інших етнічних груп, що протягом багатьох століть мешкають в українських землях, а також складним взаєминам між ними та українцями приділено в монографіях Л. Якубової та О. Рафальського.² В цих роботах єврейське населення України не є спеціальним предметом дослідження авторів.

Серед перших праць з єврейської тематики, що з'явилися в Україні, була книга Я.С. Хонігсмана і О.Я. Наймана,³ яка зазнала сильної і не завжди справедливої критики. Автори зуміли використати максимально доступну на той час кількість джерел і робіт українських та єврейських істориків. Не зважаючи на певні фактичні та концептуальні помилки, книга залишається одним з найбільш повних і послідовних викладів історії єврейського населення України від найдавніших часів і до сучасності. Роботи ж Я.С. Хонігсмана склали цілу епоху в українській єврейській історіографії. Автор цікавиться, в основному, різними аспектами становища єврейського населення західноукраїнських земель. Ці дослідження відзначаються високою ерудицією, глибокою аргументованістю і незаангажованістю.

Важливе місце в новітній українській історіографії посіла дисертаційна робота О.Б. Беренштейна (1995 р.), в якій аналізуються основні напрямки політики російського царизму по відношенню до єврейського населення на початку ХІХ ст.⁴

В роботах відомого сучасного українського історика В. Сергійчука, присвячених єврейським погромам в Україні ХІХ – початку ХХ ст., вводиться в обіг значний фактичний матеріал та стверджується, що події більшою

---

¹Документальные материалы по истории евреев в архивах СНГ и стран Балтики / Сост. Д.А. Эльшевич. – СПб., 1994. – 132 с., Документы по истории и культуре евреев в архивах Москвы. Путеводитель. – М.: РГГУ, ЕТСА, ИВО, 1997. – 503 с.

²Рафальский О. Национальные меньшин в Украине. – К., 2000. – 575 с.; Якубова Л. Социально-экономиче становище національних меншин в Україні в 20 – 30 роках ХХ ст. – К., 2004. – 454 с.

³Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. (Краткий очерк истории). Ч. I. – К., 1992. – 285 с.

⁴Беренштейн О.Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХVІІІ - першій половині ХІХ століття (за матеріалами Правобережної України): Дис... канд. іст. наук. – К., 1995. – 218 с.

мірою стали наслідками політики владних структур, або політичної нестабільності та безвладдя, ніж виявом юдофобських настроїв певних груп українського населення.¹

В 1996 р. Інститутом Юдаїки (Київ) розпочалася робота над створенням тематичної енциклопедії “Українське єврейство”, до роботи над якою залучено найбільш помітних українських, а також зарубіжних дослідників даної проблематики: М. Фелера, В. Гусева, Й. Зісельса, Я. Хонігсмана, Я. Ісаєвича, Ж. Ковбу, та ін.² В 2005 р. цією установою видано книгу нарисів з історії та культури євреїв в Україні за редакцією Л. Фінберга та В. Любченка.³ Матеріали, подані в книзі відзначаються об’єктивністю, логічністю, критичним ставленням до джерел, збірка може вважатися спробою узагальнення доробку української історичної гебраїстики XIX – XX ст.

Значний внесок у розробку проблем історії єврейського населення Південної України протягом багатьох років вносять щорічні “Запорізькі єврейські читання” та тематичні республіканські конференції, що проводяться Інститутом Юдаїки. Велике значення для розвитку етнорегіоналістичних досліджень мало проведення міжнародної науково-методичної конференції “Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку” (Херсон, 1997). Серед найбільш цікавих методологічних, історіографічних та регіоналістичних досліджень варто виділити численні роботи С.Ф. Орлянського,⁴ присвячені як загальним проблемам розвитку історичної гебраїстики в Україні та на теренах СНД, так і історії єврейської громади м. Олександрівська (Запоріжжя). Сильною стороною робіт є пошуки нових методологічних підходів, обережне і уважне ставлення до джерельної бази. Взагалі, можна вважати, що при Запорізькому національному університеті створено одну з найбільш цікавих та успішних наукових шкіл з історичної юдаїки на пострадянському просторі. Великий інтерес становлять глибокі і цікаві оригінальністю постановки проблем статті Н. Ме-

---

¹Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. – К., 1996. – 163 с., Його ж: Погроми в Україні: 1914 – 1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998. – 247 с.

²Феллер М. Научные исследования в Украине как важный источник формирования энциклопедии «Українське єврейство» // Матеріали Седьмой Ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2000. – Ч. 1. – С. 195-205.

³Нариси з історії та культури євреїв України / Ред.-упор. Л. Фінберг, В. Любченко. – К.: Дух і Літера, 2005. – 440 с.

⁴Орлянський В.С. Євреї України в 20 – 30 роки XX ст.: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000. – 249 с., Його ж: Из истории евреев Украины: Сборник статей. – Запорожье, 2002. – 238 с., Орлянский С.Ф. Евреи Юга Украины конца XIX – начала XX вв.: социально – политический аспект // Єврейське населення Півдня України. – Запоріжжя, 1995. – С. 28-36.

льникової,¹ особливо вдалим є проведений нею детальний аналіз розвитку соціальної ситуації в єврейських сільськогосподарських колоніях.

Значним внеском у формування методології досліджень україно-єврейських стосунків стали публікації Я. Дашкевича,² який доводить необхідність рішучої відмови від історичних міфологем та соціально-політичних стереотипів у дослідженні українсько-єврейських стосунків. Історик вважає, що варто зосередити увагу дослідників на періодах рівноваги та мирного співіснування і співпраці двох народів, зважаючи на те, що такі періоди за тривалістю обіймають більшу частину спільного життя двох народів в українських землях, тоді як, поки що частіше увагу дослідників, особливо зарубіжних, викликають історичні моменти, коли між двома народами виникала напруженість у взаємних стосунках. Такий певний перекис у проблематиці історичних досліджень не сприяє створенню об'єктивної картини історії співіснування та взаємин українського та єврейського народів і є негативним для формування взаємних етностереотипів.

Пошуком нових методологічних підходів є роботи О. Філановського,³ який намагається застосувати соціологічні методи дослідження розвитку єврейських громад в українських землях (XIX – поч. XX ст.). Спірним є підхід автора до оцінки реального становища єврейського населення, яке дослідник пов'язує, в основному, з правовими актами Російської імперії, хоча в реальності ситуація не завжди залежала від офіційних правових норм, а й від інших чинників, приміром, від ставлення представників місцевої адміністрації до євреїв та ін. Тобто, формально-юридичний підхід не завжди можна вважати достатньо об'єктивним при дослідженні даної проблеми.

Новий підхід до оцінки наслідків існування “смуги осілості” в українських землях запропонований Б. Беренштейном,⁴ який вважає, що не варто оцінювати існування “смуги осілості” лише як беззаперечно негативний аспект життєдіяльності єврейської громади. Дослідник схиляється до думки, що позитивним наслідком такої ситуації стало збереження можливо-

---

¹Мельникова Н. Еврейское образование в Украине в XIX – начале XX вв. // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1998. – Вып. 2. – С. 102-106; її ж: Динаміка населення єврейських землеробських колоній Півдня України (XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. XIV. – С. 328-338.

²Сучасність. – 1992 г. - № 8.

³Филановский А. Правовое положение евреев Украины в Российской империи, УНР и УССР // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 2000. – Вып. 4. – С. 21-26; його ж: Выбор базовых параметров для анализа изменений, происходивших в еврейской общине Украины в XIX - начале XX в. // Материалы Седьмой Ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М, 2000. – Ч. 1.– С. 371-395.

⁴Беренштейн О.Б. Русское законодательство о евреях: мотивы, формулировки, реализация (Правобережная Украина XIX в.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Збірник наукових праць. Проблеми державотворення : історія і сучасність. – К., 2002. – Спец. вип. 1. – С. 187-203.

сті компактного проживання єврейських громад, розвиток благодійності, зростання політичної активності і навіть поглиблення національної самосвідомості.

Цікавими і різнобічними є наукові розвідки І. Погребінської.¹ У сфері її уваги проблеми правового, економічного становища єврейського населення, автор прагне виявити основні тенденції розвитку вітчизняної історичної юдаїки.

Спробою узагальнення історії тисячолітнього співіснування українського та єврейського народів в українських землях стала книга Я.Й. Рабіновича.² Автором використані джерела різного походження, доробок українських і єврейських істориків та публіцистів. Найбільшу увагу дослідник приділив регіонам Центральної та Західної України. Історію південноукраїнського регіону подано фрагментарно.

Цікавими є дослідження О.Т. Безарова, присвячені соціально-економічним, ідеологічним та правовим аспектам політики російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX ст. Автор цілком логічно пов'язує загальне посилення консервативно-юдофобських тенденцій в урядовій політиці зазначеного періоду з такими її наслідками, як єврейські погроми у 80-х рр. XIX ст. та на поч. XX століття, а також загостренням національного питання в Російській імперії в цілому, в тому числі і в українських землях, які входили до складу "смуги осілости".³ Автор прослідковує прямий зв'язок між посиленням реакційної спрямованості держаної політики і розвитком консервативної суспільно-політичної думки в Росії в кінці XIX ст. Глибокий аналіз процесу формування політики російського царизму в єврейському питанні як одного з напрямків внутрішньої політики в державі в тісному взаємозв'язку з особливостями соціально-економічного розвитку південноукраїнського регіону здійснений у статті Н.О. Щербак.⁴ Місце та роль євреїв серед інших національних меншин

---

¹Погребинская И. Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (кон. XIX - нач. XX веков) // Євреї в Україні / Під ред. І.Ф.Кураса, О.В. Заремби та ін. – К., 1997. – С. 68-75; її ж: Основні тенденції розвитку сучасної юдаїки в Україні (1991 – 1998) // Запорозькі єврейські читання.– Запорозьке, 1999. – Вып. 3. – С. 93-101; її ж: Современная иудаика Украины: краткий историографический обзор // История еврейского народа: Материалы Шестой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 1999. – Ч. 2. – С. 247-259.

²Рабінович Я.Й. На зламі віків: до 1000-річчя проживання євреїв в Україні. – Полтава: Полтавський літератор, 2003. – 298 с.

³Безаров А. К вопросу о причинах пересмотра правительственной идеологии в еврейском вопросе в 1881 – 1882 гг. // Материалы Девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2002. – Ч. 1. – С. 72-85.

⁴Український історичний журнал. – 1991 р. – № 6.

Півдня України висвітлено в монографічних дослідженнях О. Рафальського та О. Данильченко.¹

Заслуговують на увагу кілька дисертаційних досліджень українських авторів. В роботі О.Б. Берештейна подано детальну характеристику різних аспектів формування та реалізації політики російського царизму в єврейському питанні протягом століття (II пол. XVIII – I пол. XIX ст.). Показано витоки та ідеологічне підґрунтя її дискримінаційного характеру.² Дисертаційне дослідження О. Безарова “Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX ст.” перше в сучасній українській історіографії комплексне наукове дослідження політики російського уряду в єврейському питанні в кінці XIX ст. Особливу увагу дослідник приділяє аналізу одного з найбільш одіозних документів – т.зв. «тимчасових правил», які визначали життя єврейського населення понад два десятиліття.³ Різні аспекти правового та соціально-економічного становища єврейського населення Південно-Східної України у II половині XIX ст. ґрунтовно розкриваються в дисертаційній роботі В. Гончарова. На основі аналізу значного масиву джерел автор аналізує внесок євреїв в розвиток промисловості та сільського господарства в регіоні.⁴

Серед робіт історико-регіоналістичного напрямку треба виділити перші популярні нариси історії Миколаєва – 1865 р. видання (автор невідомий) та П.П. Єланського 1896 р., в яких є цікаві згадки про єврейське населення міста.⁵ Не можна обминути увагою і роботи Г.М. Ге та О.М. Дерібаса, перші спроби викладу історії міст Миколаєва та Одеси.⁶ Автори, хоч і не були професійними істориками, залишили досить цінні спостереження щодо ролі і місця єврейського населення в становленні та розвитку цих міст. Для обох книг є характерним досить поблажливе ставлення авторів до єврейського населення і те, що вони не прагнуть применшити його внесок в розвиток обох міст та краю в цілому.

---

¹Данильченко О.Г. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище. – К., 1993. – 218 с.; Рафальський О. Національні меншини в Україні. – К., 2000. – 575 с.

²Берештейн О.Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII - першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України): Дис... канд. іст. наук. – К., 1995. – 218 с.

³Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX ст. (1881 – 1894 рр.): Автореферат канд. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003. – 20 с.

⁴Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861 – 1917 рр. Дис... канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2005. – 234 с.

⁵Єланський П.П. Местные исторические монографии. – Николаев: Тип. А.Г. Шнейдера, 1896. – 62 с.; Михаил Леонтьевич Фалеев или начало города Николаева. – Николаев, 1864. – 31 с.

⁶Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890). – Николаев, 1890. – 121 с.; Дерibas А.М. Старая Одесса. – Одесса, 1991. – 217 с.

В роботах радянських дослідників С. Борового, О. Дружинівної, В. Кабузана та ін. проблеми історичного та соціально-економічного розвитку південноукраїнського регіону розглядалися в тісному взаємозв'язку з основними тенденціями загальноросійської історії, специфіка регіонального розвитку вважалася другорядною.

Серед доробку сучасних авторів, які досліджують південноукраїнський регіон, не можна обійти увагою кілька робіт миколаївської дослідниці Л.Л. Левченко.¹ Вони цікаві передовсім тим, що автор розкриває специфіку стосунків єврейського населення м. Миколаєва з керівниками місцевої адміністрації – військовими губернаторами, які досить часто виступають перед урядом на захист інтересів євреїв. Сильною стороною робіт є фундаментальна документальна база. Значно розширюють наше уявлення про історію євреїв Миколаївщини роботи В.П. Шкварця.² Певний інтерес викликають краєзнавчі розвідки І.М. Шайкіна, в яких подається огляд історії єврейського населення Херсону, Миколаєва, Берислава та інших міст, а також землеробських колоній Півдня України.³ Проблемам історії єврейських сільськогосподарських колоній Новоросії присвячені змістовні роботи О. Руденко.⁴ Детальний аналіз розвитку єврейської освіти в Новоросії здійснено в статті Є. Сінкевича та Н. Кузовової.⁵ Певною мірою доповнюють наші уявлення про місце і роль єврейського населення м. Миколаєва роботи краєзнавців О. Гриневич, Ю. Крючкова, Ф. Кога-

---

¹Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805 – 1900 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. 2003. – 364 с.; її ж: Судьба евреев в Николаевско – Севастопольском военном губернаторстве в XIX в. // Материалы Восьмой Международной Межрегиональной конференции по иудаике. – М., 2001. – С.39-54.

²Єврейское население на Николаевщине: Документы и материалы / Ред. П.Н. Тригуб. – Николаев, 1996. – С. 32-34; Шкварець В.П., Федьков І.І., Цимбал Л.М. Про розміщення єврейського населення в Україні та її Півдні дореволюційної доби // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність: тези до наукової конференції. – Запоріжжя, 1992. – С. 30-33.

³Шайкин І.М. Еврейское земледелие на Юге Украины // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1997. – С. 17-19; його ж: История евреев Николаева // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1998. – Вып. 2. – С. 130; його ж: Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Новополтавка (1902 – 1935) // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1998. – Вып. 1. – С.102-104; його ж: По обе стороны Днепра (история еврейского населения Берислава и Каховки) // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1998. – Вып. 2. – С. 135-138; його ж: История евреев Херсона // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1999. – Вып. 3. – С. 205-209.

⁴Руденко О. Характер та напрямки єврейської колонізації у Новоросії. // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. – Миколаїв, 1998. – С. 144-148.

⁵Сінкевич С. Кузовова Н. Проблеми національної освіти на Півдні України // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Вид. ХДПУ, 2002. – Вып. VIII. – С. 95-108.

на, А. Павлюка.¹ Певний інтерес являє книга Б. Непомнящого з огляду на значний обсяг фактичного та архівного матеріалу, що в ній наведено. На жаль, в роботі відсутні прагнення до класифікації та узагальнення цього матеріалу.² Висвітленню різних аспектів життя та діяльності єврейської громади Николаєва та Херсонської губернії присвячені роботи історика Щукіна В.В.³ Основною тенденцією розвитку регіоналістичних досліджень є, з одного боку, прагнення до виявлення дії загальних закономірностей вітчизняної історії на рівні регіону, з іншого боку, виявлення специфічних особливостей його історичного розвитку та прагнення органічно вписати історичний розвиток регіону в загальний контекст української історії

Таким чином, доробок світової та вітчизняної історіографії, що висвітлює історію єврейського населення на українських землях є досить значним і багатогранним. Істориками проводилося вивчення різних аспектів та регіональних особливостей життя та діяльності цієї етнічної групи. Виявлені проблеми, які мають дискусійний характер, запропоновані різні методологічні підходи до висвітлення проблеми.

---

¹Крючков Ю.С. История Николаева. – Николаев: Возможности Киммерии, 1996. – 300 с., Коган Ф., Гриневич Е. Черниговская улица моя // Яхад. – 2002.- № 4 – 5; – 2003.- № 7. – С. 5-6., Коган Ф. Страницы истории еврейской религиозной общины Николаевщины // Яхад. – 2003. – № 12-16.; Павлюк А. Евреи в экономической жизни Николаева конца XVIII – начала XIX вв.(Релисленика) // Материалы Девятой Ежегодной международной конференции по иудаике – М. 2002 – С. 329-331.

²Непомнящий Б. З. Херсон еврейский. Трагедии и судьбы. – Херсон: Олди-плюс, 2004. – 340 с.

³Щукин В.В. О правовом статусе евреев в Николаеве и Севастополе (кон. XVIII – нач. XXв.в.) // Материалы Девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. – М, 2002. – С. 178-182; його ж: Столыпинский циркуляр и второе выселение евреев из Николаева // IV Николаївська обласна краєзнавча конференція. Історія, етнографія, культура. Нові дослідження. – Миколаїв, 2002. – С. 236-237; його ж: О правовом положении евреев в Николаеве и Севастополе (кон. XVIII – начало XX вв.) // Материалы девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М, 2002. – Ч. 1. – С. 192-202; його ж: Єврейське населення Миколаєва в кінці XIX ст. (За матеріалами загального перепису населення Російської імперії 1897 р.) // Наукові дослідження в контексті історичних проблем. – Миколаїв; Одеса, 2003. – Т. 2. Етнокультурні відносини, політика, право та економіка. – С. 35-38; його ж: Евреи и российская система образования в конце XIX – начале XX в. (По материалам Николаевской области) // Материалы Десятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2003. – Ч. 1. – С. 384-391; його ж: Євреї в органах міського самоврядування Новоросійського краю у II половині XIX – поч. XX ст. // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Науковий журнал. – Луганськ, 2005. – № 4 (86). – С. 169-174; Щукин В.В., Суцагча Н.В. Особливості дії законодавства Російської імперії по відношенню до євреїв в південноукраїнських землях (кін. XVIII – поч. XX ст.) // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. – С. 83-89.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ ТА СПЕЦИФІКА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ

Більшість земель майбутнього Новоросійського краю увійшли до складу Російської імперії внаслідок російсько-турецьких війн II половини XVIII ст., з цього часу на них розповсюджувалося дія законодавства Російської імперії.

Формування російського законодавства у XVIII – XIX ст. йшло досить складним і не завжди логічним шляхом. У визнанні правового становища єврейського населення особливо виразно виявлялися непослідовність, алогічність і відсутність чіткої політичної лінії. Російське законодавство в єврейському питанні було в прямій залежності від ставлення до євреїв імператорів, що знаходилися на престолі в той чи інший період. При цьому соціальні, економічні, політичні та інші чинники, навіть інтереси країни часто відходили на другий план, а іноді не враховувалися взагалі.

Єврейське питання виникло в російській політиці ще в I половині XVIII ст., але, зважаючи на досить невелику кількість їх в країні, єдиним шляхом радикального вирішення російське самодержавство вважало вигнання євреїв за межі імперії. Одним з перших був указ Катерини I від 26.04. 1727 р., в якому говорилося: “Жидів, як чоловічої, так і жіночої статі, які знаходяться на Україні і в інших російських містах, всіх вислати геть з Росії за кордон терміново і в майбутньому ніяким чином до Росії не впускати...”¹ Мотиви виселення при цьому не роз’яснювалися, і не можна не згодитися з Ю. Гесеном та Дж.Д. Кліером, які вбачають, що в основі такого ставлення лежала релігійна нетерпимість.² Зважаючи на те, що в українських землях такий захід міг завдати значної шкоди розвитку місцевої торгівлі, український гетьман Д. Апостол у 1728 р. запропонував допустити євреїв нарівні з іншими іноземцями на ярмарки. Пропозиція мала позитивні наслідки, але з зауваженням, що євреям дозволялося вести

---

¹Еврейская энциклопедия. – Т. XI. – Ст. 706.

²Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) – М.: Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 1999. – 352 с.

лише оптову торгівлю.¹ Наведений епізод є цікавим в тому плані, що це перший випадок в українській та російській історії, коли представник української місцевої адміністрації виступив на захист прав євреїв. Певна кількість євреїв, порушуючи указ 1727 р. продовжувала проживати в маєтках великих українських землевласників. З цього приводу у 1731 р. гетьман отримав розпорядження з Петербургу про необхідність вигнання євреїв, але виконувати його не поспішав. Переписи населення 1736 та 1738 рр. зафіксували, що в малоросійських землях проживали до 600 євреїв (не викликає сумніву, що євреїв прихованих від перепису набагато більше).²

В указі Сенату, підписаному імператрицею Анною Іоанівною в 1739 р., повторювалося майже повністю, але в більш жорсткій формі те ж, про що йшлося в указі її попередниці: "...з усієї нашої імперії, як з великоросійських, так і з малоросійських міст та сіл, усіх жидів чоловічої і жіночої статі, хто б якого звання та гідності не був, ...з усім їх майном терміново вислати за кордон і в майбутньому таких ні під яким виглядом до Нашої імперії ні для чого не впускати".³ При невеликій кількості євреїв, які різними шляхами опинялися в межах Російської імперії і не відігравали поки що великого значення в різних сферах її життя, такий підхід до вирішення проблеми здавався достатньо ефективним. Варто зазначити, що згадані укази не завжди виконувалися на місцях, особливо в українських землях, де виселення євреїв не відповідало інтересам розвитку торгівлі та великих землевласників. Імператриця Єлизавета, яка відзначалася особливою релігійною нетерпимістю, у грудні 1742 р. видала черговий указ з вимогою терміново вигнати з Росії всіх євреїв, заборонивши їм навіть тимчасове перебування в межах імперії. Імператриця не зважала ні на клопотання, які отримувала з України та Прибалтики, ні на звернення Сенату з цього приводу.⁴ Це єдиний період в історії Російської імперії, коли євреї отримали повну заборону проживати та займатися будь-яким справами на її території. На відміну від попередніх, указ 1742 р. був жорстко виконаний, і тисячі євреїв насильно вигнані за межі країни. Дія указу неодноразово підтверджувалася в наступні роки.

---

¹Гессен Ю. История еврейского народа в России. В 2-х т. – Ленинград, 1925 – 1927. – Т. 1., С. 14.

²Еврейская энциклопедия. – Т. VII. – Ст. 293-295.

³Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собрание первое. – Т. XI. – С. 72.

⁴Голицын Н.Н. История русского законодательства о евреях. – СПб., 1886. – Т. 1. – С. 297-298.

З приходом до влади Катерини II відновилися клопотання з єврейського питання, які знов надходили з України та Прибалтики, як регіонів з найбільш розвинутою внутрішньою та зовнішньо торгівлею. Лібералізація державної політики в єврейському питанні цілком логічно могла б вписатися в ідеологію “освіченого абсолютизму”, яка пропагувалася в початковий період правління імператриці. З політичних міркувань імператриця спочатку звеліла відкласти вирішення цього питання на майбутнє. Певний час російський уряд вдавався до паліативних заходів, які пов'язані з необхідністю заселення земель Новоросії, де в обхід законів дозволили проживання євреїв.

Ситуація різко змінилася в ході поділів Речі Посполитої (1772, 1792, 1795 рр.), внаслідок яких до Російської імперії поступово відходили землі Правобережної України та Білорусії з великою кількістю постійного єврейського населення, яке проживало тут протягом кількох століть. Способи вирішення єврейського питання, які застосовувалися раніше, виявлялися непридатними. Нова ситуація потребувала нових засобів реагування від уряду Катерини II, перш за все, це вимагало визначення правового статусу єврейського населення. Саме з цього часу російське законодавство все більше набувало обмежувально-дискримінаційного характеру. Щоправда, в першому зверненні до населення приєднаних земель (відоме під назвою “Плакат”) імператриця заявила, що не виключає євреїв з числа нових підданих, на яких поширюється її милість. Усім підданим гарантувалася свобода віросповідань. Євреям збереження традиційної кагальної організації, але під контролем місцевої адміністрації.¹ М.М. Голіцин звернув увагу на те, що саме після видання “Плакату” в російських офіційних документах почали вживати слово “єврей” замість “жид”, оскільки останнє на цей час набуло брутально-образливого характеру в російській мові.² У зв'язку з тим, що міське населення імперії поділили на стани, в 1780 р. євреям дозволили записуватися до стану купців та міщан, при цьому вони мали сплачувати податки нарівні з християнськими купцями, мали право обирати та бути вибраними до органів міського самоврядування (магістратів) нарівні з християнами. Пізніше цей дозвіл став обов'язковим, і євреї, записавшись до числа міських жителів, втрачали право постійного проживання в сільській місцевості, через те, що урядовою постановою 1782 р. міщанам та купцям пред -

---

¹Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) – М.: Иерусалим: Мосты культуры – Gesarim, 1999. – С. 102-103.

²Голицын Н.Н. История русского законодательства о евреях. – СПб., 1886. – Т. 1 – С. 329.

писувалося проживати лише в межах міської території. При цьому повторювалося, що вони мали сплачувати податки нарівні з християнськими купцями та міщанами, мали право обирати та обиратися до органів міського самоврядування (ратуш, магістратів, словесних судів і на посади міських старост) нарівні з християнами. Коли в 1783 р. відбулися вибори на посади в органах міського самоврядування, до них у багатьох містах вперше обрали і євреїв, що викликало невдоволення окремих міських жителів та губернаторів. Коли ситуацію довели до відома імператриці, вона надіслала білоруському губернатору П.Б. Пасеку спеціальне повеління, в якому, зокрема, говорилося: "... якщо євреї, які записані в купецтво, будуть обрані на будь-які посади, то... не можуть вони бути утримані від вступу у дійсне відправлення посад, які на них покладені".¹ Користуючись безконтрольністю з боку центральної влади, місцеві губернатори та генерал-губернатори за власною ініціативою обмежували виборчі права єврейського населення. Так, у 1800 р. генерал-губернатор І. Гудович, під управлінням якого були Подільська, Волинська та Мінська губернії, віддав розпорядження про те, що у підвідомчих йому містах євреї не повинні складати більше половини всіх членів магістратів, а головами магістратів могли бути лише християни. Для виправдання такого рішення приводилися аргументи, які були взаємно протилежними. Так, стосовно Подільської губернії, стверджувалося, що євреї не можуть виконувати свої обов'язки в магістратах, бо не знають ні російської, ні польської грамоти; стосовно ж Волинської губернії, говорилося що євреї в більшості грамотні, на відміну від християнського населення, тому мають певні переваги під час виборів.² Даний випадок зіграв роль прецеденту, на який посилалися інші губернатори у своїх зверненнях до уряду. Як наслідок, у 1802 р. рішенням Сенату такий дискримінаційний порядок санкціонували для всієї території Російської імперії.

23 жовтня 1791 р. Катерина II підписала указ, що підтверджував рівність у правах єврейських купців і ремісників з іншими, які проживають у містах та містечках. При цьому підкреслювалося, що євреї не мають права записуватися до числа купців та ремісників «у внутрішні російські міста та порти» і не мають права постійно проживати

---

¹Гессен Ю. История еврейского народа в России.: В 2-х т. – Ленинград, 1925 – 1927. – Т.1.-С. 58.

²Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 7. – Ст. 301.

в цих містах.¹ Указ започаткував законодавче оформлення «смуги єврейської осілості» - одного з найганебніших явищ у російській історії.

Указом від 23 червня 1794 р. список територій, де дозволялося постійне проживання для євреїв, розширили (за рахунок включення кількох українських губерній). Було встановлено, що євреї зобов'язані сплачувати податки «...вдвічі проти тих, які встановлено з міщан і купців християнського закону різних сповідань; тим же (євреям), котрі же не схочуть залишитися, надати свободу ... після сплати трирічного подвійного податку, виїхати з імперії нашої».² Відомий історик початку ХХ ст. Ю.І. Гесен висловлював думку, що даний указ мав на меті підштовхнути євреїв до переселення у південні губернії. З цією думкою важко погодитись, зважаючи на те, що дія указу розповсюджувалася і на південно-західні землі імперії. Дослідник вважав також, що подвійне оподаткування припинилося у 1809 р., але відомо, що навіть у 1812 р. євреї скаржилися до міністерства фінансів на те, що це оподаткування зберігається місцевою адміністрацією.³ Як вважає дослідник В. Любченко, подвійне оподаткування скасували лише в 1817 р., він підкреслює, що цей податок поширювався також і на єврейських жінок.⁴ На думку Н.Д. Градовського, остаточне скасування подвійного оподаткування відбулося лише за правління Миколи І, але дослідник підкреслює, що згідно з положенням про ревізський перепис євреїв від 1811 р., обліку підлягали особи обох статей, хоча для всього іншого населення «ревізськими душами» вважалися лише чоловіки. *“Присвоение сказаным порядком значения платящих единиц лицам еврейского исповедания обоего пола, при взимании с евреев двойного оклада податей, дает право заключать, что они несли в то время, в сравнении с прочими податными состояниями, не двойную, а четверную тягость, если допустить, что среди евреев число женского населения не превышало, а равнялось числу мужского”*⁵ Нерівність в оподаткуванні відкрито, чи приховано зберігалася і в подальшому. Найбільш виразно це виявилось узаконенням спеціального “коробочного збору”, який сплачувався євреями споживання кошерного м'яса, а також ряду допоміжних зборів, спла-

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – т. XXIII, № 17/006.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – т. XXIII, № 17/224.

³ Гесен Ю. История еврейского народа в России.: В 2-х т. – Ленинград, 1925 – 1927. – Т.1 - С. 119.

⁴ Нариси з історії та культури євреїв України / Ред.-упор. Л. Фінберг, В. Любченко. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 69.

⁵ Градовский Н.Д. Торговые и другие права евреев в России в историческом ходе законодательных мер. – СПб., 1886. – С. 224-225, 252.

чуваних лише євреями.

Остаточне законодавче закріплення поняття «смуга єврейської осілості» отримало в «Положении об устройстве евреев» (далі ПУЕ) 1804 р.,¹ з цього часу і до 1915 р. її кордони залишалися незмінними. ПУЕ 1804 р. підтверджувало заборону постійного проживання євреїв у сільській місцевості, запроваджену указами 1795 та 1797 рр. Уряд в подальшому неодноразово робив спроби виселення євреїв з сіл (укази 1819 р., 1830 р., «Положение о евреях» 1835 р. та ін.)

2.1. Законодавче оформлення права проживання євреїв у Новоросії в XIX – на початку XX ст.

В міру того, як південноукраїнські землі поступово входили до складу Російської імперії, одним з першочергових завдань, що встало перед російським урядом та призначеними ним управителями цих земель, було максимально швидке їх заселення та господарське освоєння. Це дозволило б остаточно закріпити ці території за імперією. Одним з шляхів вирішення проблеми, як вважалося, могло стати залучення іноземних переселенців, при цьому їх національна та релігійна приналежність не мали особливого значення. Князь Г.І. Потьомкін виявляв готовність заселити нові землі будь-якими людьми, хоч би і євреями, якщо такі знайдуться. Російські емісари їздили по всій Європі, запрошуючи переселятися до Новоросії. В 1864 р. указом від 22 березня 1764 р. Нова Сербія та прилеглі до неї Новослобідські козацькі поселення об'єднали та поіменували Новоросійською губернією.² В тому ж році управитель Новоросії А.П. Мельгунов відправив агентів до Пруссії та Польщі для вербування переселенців, у тому числі і євреїв. У даному випадку адміністратор діяв напівлегально, на власний ризик. Щоб спростити та легалізувати ці зусилля, канцелярія опіки над іноземцями відправляє адміністрації Новоросії розпорядження такого змісту: “Люди будь-якої національності та віросповідання, які перетинають кордон з наміром вступити на службу чи поселитися в Новоросійській губернії, повинні негайно допускатися в названу губернію. У них не слід ні питати про їх націю, ні просити пред`явити паспорт”.³ У такий простий спосіб чиновники знайшли

¹ПСЗ. Собрание первое. – Т. XXIII. – № 21547.

²ПСЗ. Собрание первое. – Т. XVI. – № 12099.

³Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim. – С. 67-68.

можливість обійти офіційну заборону на проживання євреїв у межах нових земель, які поки що не включили до складу територій, де дозволялося проживання євреїв. У 1769 р. в указі від 16 листопада, адресованому київському генерал-губернатору, імператриця офіційно дозволила євреям селитися в межах нещодавно створеної Новоросійської губернії.¹ Це перший документ, який офіційно закріпив право проживання євреїв в новоросійських землях. Варто звернути увагу, що в подальшому це право стосовно Новоросії ніколи не відбирали у єврейського населення, на відміну від інших територій імперії (за винятком Миколаєва та Севастополя в 30 – 60-х рр. XIX ст.). Будучи фактично постійними жителями Російської імперії, аж до 1802 р. в офіційних документах євреї прирівнювалися до іноземців, що не звільняло їх від необхідності сплати податків до російської казни.

Указом від 23 жовтня 1791 р. встановлено “смугу єврейської осілості”. До числа місцевостей, де євреям дозволялося постійне проживання, віднесли, крім інших, Катеринославське намісництво та Таврійську область (пізніше реорганізовані у Катеринославську, Херсонську та Таврійську губернії). Цей документ остаточно закріплював право проживання євреїв у Новоросії. На них розповсюджувалися ті ж обмеження, які існували для інших регіонів, зокрема, обов’язок записатися до числа міських жителів, що позбавляло їх права постійного проживання в сільській місцевості.

Найбільш ліберальний період в розвитку російського законодавства в єврейському питанні припадає на час правління імператора Олександра I, який прагнув, з одного боку, добитися асиміляції євреїв (у тому числі і шляхом християнізації), з іншого боку, їх прилучення до корисної сільськогосподарської праці. Найбільш відомим законодавчим актом стало “Положение об устройстве евреев” (ПУЕ) 1804 р.² Він не відміняв “смугу єврейської осілості” та зберігав заборону на проживання в сільській місцевості. Це обмеження досить часто порушувалося саме в південноукраїнському регіоні, і місцева адміністрація ставилася до таких фактів досить поблажливо. Неодноразові спроби примусового виселення євреїв з сільської місцевості, які часто ініціювалися урядом, практично не торкалися південних земель. Більше того, з початку XIX ст. саме в новоросійських землях засновуються єврейські сільськогосподарські колонії, колоністи стали першими, для кого скасували заборону на проживання в сільській місцевості.

---

¹ПСЗ. Собрание первое. – Т. XVIII - № 3383.

²ПСЗ. Собрание первое. – Т. XXVIII - № 21547.

Згідно з ПУЕ 1804 р. для євреїв зберігалася кагальна організація, але права та обов'язки обмежили та чітко визначили. Кожен єврей мав бути приписаним до певного міського або повітового кагалу чи прикагалку. Створювалися губернські кагали і, таким чином, кагальна організація цілком співпадала з адміністративно-територіальним поділом, що давало можливість місцевій адміністрації контролювати життя єврейських громад. У зв'язку з тим, що на євреїв не розповсюджувалася рекрутська повинність, вони мали сплачувати за це окремий податок. Крім того уряд використав традиційну форму самооподаткування, що існувала в єврейській громаді – коробочний та свічний збори, які узаконені, але ці кошти поступали до повітових казначейств, а єврейська громада могла скористатися ними лише з дозволу міської адміністрації. За рахунок цих коштів задовольнялися потреби громади (утримання синагог, хедерів, лікарень та ін.), а також ці кошти силоміць вилучалися для погашення недоїмок у сплаті податків, але, як свідчить Г. Сліозберг, залишки цих коштів практично безконтрольно використовувалися губернаторами та МВС на збільшення фінансування поліції та інші потреби, що не мали нічого спільного з потребами єврейських громад. Іноді кошти використовували на будівництво гімназій, доступ у які обмежили для євреїв.¹

Період правління Миколи I відзначався реакційністю та консерватизмом, і саме в цей час імперська політика в єврейському питанні стає особливо жорсткою, чому сприяла і особиста неприязнь імператора до євреїв. Прагнення до асиміляції євреїв, яке намітилося в ході ліберального правління Олександра I, при його наступнику набувало жорсткого насильницького характеру. За період правління Миколи I видано близько 600 законодавчих актів та регулятивних документів, які тією чи іншою мірою стосувалися євреїв.² Одним з найбільш трагічних указ від 26 серпня 1827 р., що поширював рекрутські набори на євреїв. При цьому для євреїв встановили збільшені норми – щорічно по 10 рекрутів на 1 тис. осіб чоловічої статі (з християн – по 7 рекрутів з 1 тис. раз на 2 роки). Рекрутська повинність поширювалася на хлопчиків з 12 років, яких забирали в школи для кантоністів – “заклади, створені для підготовки до військової служби”. Їх відправ-

---

¹Євреи в России: XIX век: А.И. Паперна. Из николаевской эпохи; А.Г. Ковнер. Из записок еврея; Г.Б. Слюозберг. Дела давно минувших дней / Вступ. статья В.Е. Кельнера. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – С. 426; Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 4. – С. 507-509.

²Еврейская энциклопедия. – Т. VII. – С. 117.

ляли у віддалені місцевості, жити доводилося у дуже тяжких умовах, при постійних знущаннях з боку командирів, тому серед кантоністів була велика смертність.¹

Протягом 20 –30-х рр. неодноразово видавалися укази про виселення євреїв з сільської місцевості та з окремих міст і місцевостей (Миколаєва, Севастополя, Ялти, Петербургу, Київської губернії та ін.). У квітні 1835 р. Микола I підписав “Положення про євреїв”, що являло звід всіх узаконень стосовно євреїв, включаючи і ті обмеження, які були введені протягом 20 – 30-х рр. Відповідно до “Положення про євреїв” 1835 р. значно обмежили територію “смуги осілості”, заборонили використання єврейської мови в діловому листуванні, введено заборони щодо традиційного одягу, суворо регламентувалася їх участь у муніципальних органах.²

У 1844 р. ліквідовано кагали, і відтепер євреї підпадали лише під юрисдикцію російського права, але при цьому не відмінялася кругова порука в єврейських громадах при збиранні державних податків та недоїмок у податках, а також при рекрутських наборах.³ Одночасно вводилася посада казенного рабина, що вибирався громадою згідно з єврейською традицією, але затверджувався місцевою адміністрацією.

Кількість єврейського населення в Новоросії в I половині XIX ст залишалася відносно невеликою. За приблизними даними на 1838 р. в Херсонській губернії проживали 22000 душ євреїв, які склали 2,9% населення губернії; в Катеринославській – 6000 (0,76%); у Таврійській – 4000 (0,77%),⁴ але в 50-х роках спостерігалася значна позитивна динаміка приросту, в цей час у Херсонській губернії проживали 586-86 євреїв, які склали 4,23% всього населення, в Катеринославській губернії, відповідно, 18444 та 1,8%.⁵ У подальшому приріст продовжувався, хоч і не такими значними темпами.

Статистика свідчить про те, що саме в Херсонській губернії загальна чисельність єврейського населення найбільша в південноукраїнському регіоні.

---

¹Гессен Ю. История еврейского народа в России.: В 2-х т. – Ленинград, 1925 – 1927. – Т. 2 - С. 34-35.

²ПСЗ. Собрание второе. – Т. 10. – С. 308-318.

³Там само.

⁴Гессен Ю. История еврейского народа в России.: В 2-х т. – Ленинград, 1925 – 1927. – Т. 2. С. 102.

⁵Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М., 1976. – С. 245-246.

Динаміка зростання єврейського населення в Новоросії в XIX ст.¹

Роки	Загальна кількість населення	В т.ч. єврейського	%, (динаміка)
Херсонська губернія			
1834	150 162	22 870	15,23
1858	1017610	58686	5,77 (- 9,46)
1868	1292480	90474	7,00 (+ 1,23)
1881	1391340	129280	9,29 (+ 2,29)
1897	2732832	311816	11,41 (+2,12)
Катеринославська губернія			
1803 (купці та міщани)	6777	618	9,1
1834	–	6139	–
1857	990676	18444	1,86
1881	1496848	47304	3,16 (+ 2,7)
1897	2113674	101088	4,8 (+ 1,64)
Таврійська губернія			
1805 (купці та міщани)	3654	480	13,1
1847	–	2837	–
1881	915338	25083	2,74
1897	1443566	60752	4,2 (+ 1,46)

В часи правління Миколи I урядова політика в єврейському питанні набувала особливої непослідовності, а іноді навіть справлялося враження повної відсутності здорового глузду. А. Буровський з цього приводу зазначає: “Пояснити метання Миколи (I)... могут лише од -

¹Первая всеобщая перепись населения Российской империи, издание Центрального Статистического комитета МВД, под редакцией Н.А. Тройницкого СПб – Т. XIII Екатеринославская губерния, ТХLVII Херсонская губерния; Полищук М. евреи Одессы и Новоросии 1881-1904 – М – Иерусалим: Мосты культуры – Cesharim – 2002 – С. 341.

ним способом: євреї різко відрізнялися від інших народів Російської імперії. І Російська імперія з усіх сил прагнула будь-якою ціною і будь-яким шляхом зробити їх “як всі”. Імператори обирають для цього різні шляхи – то освіту, то примусову асиміляцію через службу в армії.

Але головна ідея – “виправлення” євреїв шляхом їх відмови від самотності – лишається незмінною. Для цього “виправлення” приймається безліч скоріпших, непродуманих рішень, що приводять зовсім не до тих наслідків, на які розраховував уряд... ці рішення доводиться невдовзі відмінити, і єврейська політика виглядає дуже непослідовною і невідзначеною... Уряд сам створює прошарок євреїв, які починають вважати російську імперію своїм ворогом. Оскільки політика “державних мужів” не дуже зрозуміла євреям, вони щиро можуть вважати себе жертвами ірраціональної неприязні”.¹ Попри всю полемічність стилю автора з його характеристикою політики Миколи I важко не погодитися. Особливо в тому відношенні, що уряд, замість того, щоб спробувати зрозуміти логіку та інтереси самих євреїв, натомість намагався нав’язати їм новий спосіб життя примусово. Такий підхід до єврейських справ у подальшому буде запозичений імператорами Олександром III та Миколою II.

У період реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. євреї, нарівні з іншими підданими Російської імперії, отримали виборчі права, зокрема, «Положение о земских учреждениях» 1864 р. не містило обмежень стосовно євреїв, а це означало, що вони поряд з іншими жителями імперії могли брати участь у виборах до земських установ та обиратися до їх складу. Згодом уряду це здалося занадто великою поступкою на користь євреям і в “Городовом Положении” 1870 р. кількість гласних із числа євреїв у складі міських Дум обмежена 1/3, а відповідним актом 1892 р. євреїв взагалі позбавили активного виборчого права до міських Дум.

Період правління Олександра III – 80 – 90-ті рр. XIX ст. характерний особливо жорсткими обмежувальними заходами стосовно євреїв, що законодавчо зафіксовано у “Временных правилах”, прийнятих в 1882 р. , які фактично діяли до Першої світової війни. Узагальнюючи зміст дискримінаційних заходів уряду, передбачених цим документом, сучасний український дослідник О. Безаров зводить їх до таких основних напрямків:

---

¹Буровский А.М. Евреи, которых не было: Курс неизвестной истории.: В 2-х кн. – М.: ООО “Издательство АСТ” - 2004. – Кн. 2. – С. 61.

- обмеження права проживання (заборона селитися в сільській місцевості);
- обмеження економічних прав, права власності (заборона торгівлі у християнські свята та заборона купівлі нерухомості в селах);
- обмеження громадянських прав, виборчого права;
- обмеження права на освіту (введення “процентних норм” у державних навчальних закладах).¹

Найбільш поширеною в історичній науці протягом ХХ ст. залишалася думка, висловлена С. Дубновим стосовно того, що жорстка політика уряду Олександра III в єврейському питанні пояснювалася його особистим антисемітизмом.² О. Безаров доводить, що антиєврейська політика Олександра III наслідок упередженої інформації, яку він отримував від керівників губерній та свого найближчого оточення, а також спробою запобігти єврейським погромам, які набули загрозливого характеру на початку 80-х рр.³ Схожу думку, хоч і досить обережно, висловлював і Ю. Гессен ще на початку ХХ ст.⁴ То ж треба говорити про антисемітські настрої не стільки самого імператора, скільки про їх у більшості вищих урядовців і місцевих адміністраторів, які трансформувалися в державну політику.

Правову дискримінацію відносно єврейського населення остаточно скасували після падіння царизму постановою Тимчасового уряду “Об отмене вероисповедных и национальных ограничений” від 20 березня 1917 р. В постанові зазначалося: “Скасовуються всі узаконення, які діють у Росії, як на всьому її просторі, так і в окремих її місцевостях, і встановлюють будь-які обмеження в залежності від належності російських громадян до того чи іншого віросповідання, віровчення або національності...”.⁵ В кінці постанови наводився повний список законів і постанов, що мали бути відмінені. Цей список нараховував 140 законодавчих актів, що містили обмеження стосовно євреїв. Зазначимо, що список далеко не повний.

¹Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці ХІХ ст. (1881 – 1894 рр.). Автореферат, с. 13.

²Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней: В 3-х т. – М., 2002. –Т. 1 – 352 с. – Т. 2. – 416 с. – Т.3 – 488 с.

³Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці ХІХ ст. (1881 – 1894 рр.). – С. 11-12.

⁴Гессен Ю. История евреев в России. – СПб., 1914. – 318 с.

⁵Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – М., 2002. – С. 143-145.

2.2 Особливості правового та соціально-економічного становища євреїв у Миколаївсько-Севастопольському військовому губернаторстві, Одесі та Херсоні.

Право проживання євреїв у Миколаєві у XIX – на початку XX ст. є досить своєрідним. Воно набувало актуальності неодноразово протягом зазначеного періоду у зв'язку з набуттям містом особливого статусу або його втратою. Автор першого нарису історії м. Миколаєва Г.М. Ге писав: “Збереглося розпорядження Новоросійського губернатора Муромцева від 10 червня 1776 р., яке вказує, що місцевість нинішнього Миколаєва в той час являла собою ту, яку бажали найшвидше заселити. Сюди й направляв Муромцев вихідців з українських земель Речі Посполитої. Серед них були і євреї. Про їх прийняття клопотався балтський кагал. Муромцев не відмовляв проханням, але при цьому вимагав, щоб єврей, який поселявся, привів з собою п'ять християн”.¹ Звичайно, такі вимоги лише благі побажання, і євреї почали селитися в цій місцевості після заснування міста. Треба зазначити, що губернатор надавав певні пільги переселенцям, зокрема, вони мали право займатися торгівлею, наймати робітників із місцевих мешканців, звільнялися від податків на 7 років, від постою військових команд та ін.²

Відомо, що євреї проживали в Миколаєві з моменту заснування міста. Перша письмова згадка про них, пов'язана з Миколаєвом зустрічається в ордері Г.О. Потьомкіна від 3 червня 1890 р., адресованому будівничому міста та судноверфі М.Л. Фалєєву, де, зокрема, сказано: «З колодязями постарайтеся, дістаньте жида, що фонтани робить, і йому доручить». ³ Це свідчить про те, що в часи будівництва міста євреїв використовували в тих випадках, коли потрібні фахівці з рідкісних, але конче потрібних спеціальностей, коли не можна отримати відповідного фахівця з числа християн. Серед 182 перших жителів та будівельників міста (90-ті рр. XVIII ст.), чий імена збереглися в архівних та інших джерелах, згадуються 9 євреїв, зокрема, польський купець - єврей, Іцка Абрамович (грудень 1789 р.), який утримував перевіз через р. Інгул, а у 1793 р. взяв на відкуп трактир у селищі Богоявленському на березі р. Південний Буг.⁴ Є згадки про євреїв у роз

¹Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890). – Николаев, 1890. – С. 11

²Єврейське населення Півдня України. – Запоріжжя - 1994. – Вип.1. – С. 11.

³Именованъ – город Николаев: Историко-краеведческий выпуск. – Николаев: Дикий сад, 1989. – С. 213.

⁴Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – С. 13-31.

порядженнях М.Л. Фалеева, який безпосередньо займався розбудовою Миколаєва і судноверфі. Документи свідчать, що до євреїв часто зверталися як до підрядчиків та постачальників у зв'язку з тим, що вони відзначалися оперативністю і добросовісністю, а також могли запропонувати досить низькі ціни, це давало можливість успішно конкурувати з російськими та грецькими постачальниками. Таким чином, за швидке будівництво міста, а згодом і Чорноморського флоту, Російська імперія великою мірою мала завдячувати євреям.

У перші роки існування міста ще не існувало будь-яких обмежень щодо проживання в ньому євреїв, більше того, завдяки прихильному ставленню Г. Потьомкіна до них, вони мали значний вплив на економічне життя молодого міста в перші роки його існування. Відомо, що в оточенні Г. Потьомкіна було досить багато євреїв, Серед найбільш відомих – К. Габліц (на якийсь час він був навіть призначений віце-губернатором Криму), Н. Штігліц, Н. Ноткін, Д. Цейтлін, А. Перетц та ін. Князь вважав, що держава могла б отримувати максимальну користь від економічної діяльності євреїв. Маючи неабиякий вплив на імператрицю Катерину II, він, як вважають, протистояв втіленню ідеї про територіальні обмеження права проживання євреїв. Принаймні видається не випадковим факт, що оформлення “смуги осілості” відбулося указом 1791 р., тобто після смерті Г. Потьомкіна, а не раніше. Проживання євреїв у Миколаєві стало законним після указу Катерини II в 1791 р., згідно з яким Новоросійську губернію було включено в межі “смуги осілості”.

Перші статистичні відомості стосовно євреїв у Миколаєві відносяться до 1791 р. Згідно з рапортом Миколаївської адміралтейської поліції в місті проживали: купців II гільдії – 6 ревізьких душ, купців III гільдії – 4 душі, діяв 1 молитовний будинок.¹ У першому популярному нарисі історії Миколаєва (1865 р., автор невідомий) зазначалося, що в 1792 р.: “Постійних жителів було 1500 чоловік. Більша частина з них були російські купці, поселяни та промисловці; але було й багато євреїв і кілька чоловік греків, німців, молдован, циган та французів.”²

Відповідно до ПУЕ 1804 р.: “Кожний єврей повинен мати або прийняти відоме своє спадкове прізвище чи прізвисько, котре повинно вже бути збережене у всіх актах та записах без усякої переміни з

---

¹Коган Ф. Страницы истории еврейской религиозной общины Николаевщины // Яхад. – 2003. – № 16.

²Михаил Леонтьевич Фалеев или начало города Николаева. – Николаев, 1864. – С. 23-24.

доданням до нього імені, яке дане по вірі чи при народженні”.¹ У зв’язку з цим до Миколаївської міської Ратуші протягом 1804 – 1806 рр. міськими євреями подавалися оголошення про прийняття ними прізвищ, до яких прикладалися “ревізьські сказки”, в яких вказані всі члени сім’ї.² Ці документи в подальшому застосовувалися для перепису населення та оподаткування. Зазвичай, прізвища давалися за місцевістю, звідки прибули євреї (Бродські, Каменери, Слуцькі та ін.) або за професіями (Різники, Шойхети, Меламеди та ін.).

Поступово статус міста змінювався у зв’язку з тим, що в 1794 р. до Миколаєва з Херсона перевели Адміралтейство (командування Чорноморського флоту), згодом (з 1805 р.) встановлено порядок, згідно з яким адмірал – головнокомандувач Чорноморського флоту одночасно обіймав посаду військового губернатора міст Севастополя і Миколаєва, тобто обидва міста набували статусу губернських міст (хоч і не маючи власних губерній). При цьому він отримував повноваження не тільки у військовій, але і в цивільній сфері в організації управління зазначеними містами та інших населеними пунктами, які розташовувалися в межах військового губернаторства, по відношенню до військового і цивільного населення, яке тут проживало.³ Як наслідок, Миколаїв та Севастополь повністю виводилися з-під влади цивільної адміністрації краю і підпорядковувалися лише владі військово-морського відомства.

Миколаїв став головним центром суднобудування на Півдні Російської імперії (на жаль, одночасно миколаївський морський порт втратив комерційний характер і став обслуговувати лише потреби військово-морського відомства). Уряд небезпідставно вважав, що два згаданих міста мають особливе військово-стратегічне значення для імперії, тому поступово виникає думка про введення певних обмежень щодо права проживання в них. Не дивно, що першими жертвами цих обмежень стали євреї.

З 1816 р. військовим губернатором Миколаєва став визначний флотоводець і організатор суднобудування О.С. Грейг, який активно займався благоустроєм міста та вдосконаленням суднобудування. Він зумів оцінити ділові якості єврейських купців, постачальників та ремісників, діяльність яких відповідала потребам міста та флоту. Зростала кількість міського населення. В 1823 р. тут проживали 10934

¹ПСЗ. Собрание первое. – Т. XXVIII. – С. 735.

²Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 280, оп. 1, спр. 7, арк. 253; спр. 21, арк. 31.

³ Російський державний архів Військово-морського флоту. Ф. 315, оп. 1, спр. 353 (Мікрофільм.).

ревізських душ (чоловічої статі) і за кількістю населення Миколаїв став другим містом у регіоні, поступаючись лише Одесі.¹ Саме в цей період кількість єврейського населення в місті швидко зростала. Чимало сприяла цьому і Юлія Грейг (Лейка Сталінська) – дружина адмірала, єврейка за походженням, хоча законність їх шлюбу офіційно визнана лише після смерті адмірала. Вважають, що дружина адмірала часто складала протекцію євреям в отриманні казенних підрядів на постачання та будівництво флоту. Саме в цей час (1819 – 1822 рр.) в місті почала діяти перша синагога.²

Щоб скласти уявлення про роль євреїв в економічному житті Миколаєва та розбудові Чорноморського флоту на початку XIX ст., наведемо кілька фактів. Ще з початку XIX ст. поряд з казенними верфями в Миколаєві збудовано кілька приватних (“вільних”), які брали підряди на будівництво кораблів для Чорноморського флоту. Власниками елінгів були, в основному, єврейські купці. Першим побудував “вільні” елінги в Миколаєві та Херсоні А.І. Перетц, який крім того займався постачанням для флоту.³ За сприянням тодішнього командувача флоту М.Л. Язикова він отримав державний підряд на будівництво корабля “Ульм”, яке завершено в 1814 р., одночасно в Херсоні на його елінгу спорудили три 32-гарматних фрегати та транспортний корабель. Ставши в 1816 р. командиром Чорноморського флоту, О.С. Грейг виявив наявність переplat казенних коштів підрядникам, у тому числі А.І. Перетцу. У нього вилучили 67 337 крб. 12 коп. Очевидно, для погашення боргу у 1816 р. оголосили про розпродаж його майна. Але за рахунок боргу А.І. Перетцу згодом замовили транспортні “Марія” та “Інгул”, які побудували протягом 1817 – 1818 рр.⁴ Варто додати, що у 1801 р. імператор Павло I за заслуги перед державою пожалував йому звання радника комерції.

З 1818 р. почала працювати ще одна приватна верф, володарем якої став одеський купець I гільдії Міхель Шоломонович Серебряний. Вона розташовувалася на лівому березі р. Інгул. Підприємство успішно працювало, виконуючи замовлення казни на спорудження бойових та обслуговуючих кораблів для потреб флоту і добре зарекомендувало себе. Коли ж у 1825 р., з огляду на наближення війни з Туреччиною, виникла потреба терміново спорудити 4 кораблі і 4 фре-

---

¹Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М.- 1976. – С. 210.

²Еланский П.П. Местные исторические монографии. – Николаев: Тип. А.Г. Шнейдера, 1896. – С. 44.

³Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – С. 258.

⁴Вечерний Николаев. – 2000 г. – 13 августа.

гати, на що уряд виділив 8 млн. крб., саме М. Серебряний виграв торги на підряд. Але імператор Микола I не погодився віддавати таку суму іновірцю і звелів передати підряд на будівництво А. Перовському. В цій ситуації О.С. Грейг особисто звернувся до царя, мотивуючи тим, що М. Серебряний є досвідченим, надійним та перевіреним підрядником. Імператор пішов на поступки, дозволивши поділити підряд між двома виконавцями. Для виконання замовлення М. Серебряний побудував нову “вільну” верф, на якій протягом 1827 – 1831 рр. споруджені лінійні кораблі “Адріанополь”, “Пам’ять Євстафія” та великі фрегати “Еривань” та “Енос”.¹ Через кілька років “вільні” елінги М. Серебряного викупила казна, а сам М. Серебряний, у зв’язку з указом про виселення євреїв з міста, виїхав на постійне проживання до Одеси.

Ще одну приватну верф спорудив на р. Інгулі херсонський купець І гільдії Маркус Соломонович Варшавський. За нею закріпилася назва “Маркусів елінг”. Тут в 1826 – 1827 рр. споруджені транспортні кораблі “Буг”, “Інгулець”, “Редут-Кале”. На цьому елінгу збудовано перший вантажно-пасажи́рський пароплав для Одеського порту, який з 1828 р. здійснював регулярне сполучення за маршрутом Одеса – Ялта.²

Найбільш відомими підрядниками в сфері суднобудування в Миколаєві були представники родини Рафаловичів. Могилівський купець ІІ гільдії Шльома Рафалович був родичем Ю. Грейг, дружини адмірала, якому вона запропонувала взяти участь в операціях з постачання інтендантських припасів для флоту. В 1825 р. родина Рафаловичів переїздить на проживання до Миколаєва, де Ш. Рафалович обраний рабином місцевої єврейської громади. В 30-х рр. він виграв підряд на будівництво кораблів, і отримавши в 1838 р. дозвіл на проживання в Миколаєві, реконструював елінги, які належали раніше А. Перовському на території Спаського адміралтейства. За період з 1839 до 1845 рр. споруджені великі кораблі “Гавриїл”, Уріїл”, “Ростислав” та “Святослав”. Після цього Ш. Рафалович мусив покинути Миколаїв через заборону на проживання євреїв у місті. Він переїхав до Кишинєва, де заснував один з найвідоміших банківських будинків. Справу Ш. Рафаловича в Миколаєві продовжили його син Олександр та жінка Ревекка, які у 1847 р. відновили діяльність елінгів і організували спорудження кораблів. Протягом 1849 – 1851 рр. ними споруджені

¹Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на Юге России. – Калининград, 1990. – С. 210.

²Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – С. 80.

120-гарматні кораблі “Париж” та “Великий князь Костянтин” і 4 транспортні. Не зважаючи на скрутні умови Кримської війни та загрозу нападу на Миколаїв, Рафаловичі розпочали будівництво найбільшого в Росії вітрильно-гвинтового корабля “Цесаревич”, а в 1858 р. збудували царську яхту “Тигр”. Елінг Рафаловичів успішно працював до початку 60-х рр. О. Рафалович отримав статус спадкового почесного громадянина Миколаєва. Пізніше він переїхав до Одеси.¹

В цілому за всю епоху вітрильного флоту в Миколаєві побудували 429 військових та цивільних кораблів, з них на приватних верфях у Миколаєві спорудили більше 95 різних кораблів, що за підрахунками миколаївського дослідника Ю.С. Крючкова, складало 25% російського Чорноморського вітрильного флоту.²

Велику роль відігравали євреї у справі постачання для потреб Чорноморського флоту товарів, провіанту, палива, будівельних матеріалів та ін. Залучення єврейських купців до постачання Чорноморського флоту розпочалося в період, коли його командувачем був І.І. де Траверсе (1802 – 1810 рр.), але найбільшого розмаху це набуло під час командування флотом О.С. Грейга., що сприяло активному переселенню євреїв до Миколаєва.

Протягом 1813 – 1830 рр. з числа 53 постачальників флоту 30 були євреями. Серед них: Абрам Перетц (постачання солі), Фавель Ісаков (поставка провіанту), уманський міщанин Самуїл Бертенсон (постачання провіанту, сукна), Маркус Варшавський (постачання лісу, дров, провіанту), Міхель Серебряний (постачання лісу, дров, провіанту), одеський купець I гільдії Файбіш Бланк (постачання лісу, пеньки, провіанту), одеська купчиха I гільдії Ганна Брігерова (постачання вугілля, дров), її син Соломон Брігер (постачання вугілля, дров), Шльома Добровенський (постачання смоли, деревини), херсонський купець Шифрин (постачання пеньки), миколаївський купець I гільдії Мойсей Дубенський (постачання очерету, лісу), миколаївський купець II гільдії Нусін Перетц, миколаївський купець I гільдії Лейб Зельцер (постачання провіанту), одеський купець I гільдії Міхель Шлемов (постачання соснового та дубового лісу), моголівський купець II гільдії Шлема Рафалович (постачання інтендантських припасів), Халанай, Ауслендер, Натанзон (постачання провіанту), гайсинський міщанин Берко Барановський (постачання провіанту),

---

¹Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – С. 279-280.

²Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на Юге России. – Калининград, 1990. – С. 211.; Вечерний Николаев. 2000р., 23 марта, 2002р., 13 июля.

Миколаївський купець II гільдії Лейба Айзеншток (постачання Провіанту), миколаївський купець III гільдії Пейсих Бегун (постачання провіанту), миколаївський купець III гільдії Фельдзер, Штулькарц, Ровенський, Нахман Берков (постачання провіанту), Гальпер (постачання провіанту), Іцка Фінкельштейн та ін.¹ У наведеному списку не можна не звернути увагу на те, що більшість купців приписані не до миколаївської громади, а до інших міст. Це свідчило, з одного боку, про високу мобільність єврейських купців, а з іншого, про певну нестабільність миколаївської єврейської громади. При Адміралтействі поступово склалася відносно постійна група місцевих купців (здебільшого євреїв), кожен з яких мав свою спеціалізацію і здійснював постачання за кількома контрактами одночасно. Займаючись цією справою протягом багатьох років, купці підтримували тісні зв'язки з чиновниками, відповідальними за ці справи. Це давало змогу досягти попередньої домовленості. Іноді ціни навмисно завищувалися, за що чиновники отримували винагороду від постачальників. Як зазначав директор одного з департаментів морського міністерства Д.О. Оболенський: “У Росії створився особливий клас людей, які носять звання казенного постачальника. Щоб бути казенним підрядником, достатньо мати заставу (зазвичай чужу) та певну долю вправності, спритності й крутіїства. Тому казенний підрядник визнається суспільною думкою шахраєм більшою чи меншою мірою.”²

Хлібна торгівля досить рано стала однією з провідних галузей економічного життя Миколаєва. Майже не збереглося відомостей про ранній період її розвитку. Відомо, що ціни були досить стабільними та низькими. Основним покупцем хліба було морське відомство, але за даними 1810 р. з Миколаєва вивезено хліба на 24 тис. крб.³ Зважаючи на те, що зерно тоді ще майже не вивозили за кордон, а дрібні каботажні цивільні торговельні судна, які були в Миколаєві, курсували лише в напрямку Одеси та Херсона, сума виглядає досить значною. До міста, крім місцевого, завозили також зерно з Київської, Чернігівської, Курської губерній. Так кременчуцькі та київські купці завозили до Миколаєва до 40 – 50 чвертей, а елісаветградські – до 60 чвертей хліба. В цілому тільки за казенними підрядами до Миколаєва

---

¹Коган Ф. Страницы истории еврейской религиозной общины Николаевщины // Яхад. – 2003. – № 12-16, ²Вечерний Николаев. – 2000 г. – 23 марта.

³Сацкий А.Г. Система подрядов Черноморского ведомства // IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція: Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження – Миколаїв, 2002. – С. 60.

⁴Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890). – Николаев, 1890. – С. 17.

завозилося до 300 чвертей хліба. З самого початку хлібної торгівлі в місті євреї відігравали в ній досить помітну роль. Вони налагоджували вивіз хліба через Миколаїв, багато з них на цій тоді ще новій та ризикованій справі розорилося, але дехто заробив чималі капітали.¹ Завдячуючи солідарності та оперативності, євреї поступово витіснили з міської торгівлі в Миколаєві греків і зайняли в ній чільне місце.² Аналогічна ситуація мала місце в Одесі. Активна конкурентна боротьба, яку вели єврейські купці в сфері міської торгівлі, сприяла тому, що в Миколаєві встановлювалися відносно дешеві ціни на основні продукти та споживчі товари. Не зважаючи на вигідне становище Миколаєва, міська та хлібна торгівля, на відміну від Одеси, не отримали значного розвитку на початку XIX ст., що зумовлювалося кількома факторами. В 20-х рр. уряд зробив Миколаїв закритим військовим портом, і це унеможливило участь миколаївського порту в зарубіжній хлібній торгівлі, яка саме набирала обертів, а місцева торгівля після цього спрямована лише на задоволення потреб морського відомства та мешканців міста. Військове та морське відомства, в руках яких було управління містом, не заважали, але й не сприяли розвитку торгівлі в Миколаєві. Тим часом Одеса поступово завойовувала монопольне становище у чорноморській торгівлі.

Понад 20 % миколаївських євреїв займалися ремеслами, вони складали третину всіх ремісників міста. В основному це кравці, шевці, капелюшники, столяри, візники, годинникарі та ін.³ Ціни на їх послуги низькі, що разом з досить дешевим продовольством на місцевому ринку, зумовлювало те, що Миколаїв одне з міст, де проживання було найдешевшим у регіоні.

В Севастополі ситуація складалася дещо інакше. Місто засноване виключно для військово-флотських потреб. Є відомості, що невдовзі після приєднання Криму до Росії у поселенні Ахтіяр, де в 1784 р. засновано Севастополь, оселилися кілька єврейських сімей, вихідців з Галичини. Вони відкривали ремісницькі майстерні, крамниці, а також займалися постачанням всього необхідного для місцевого гарнізону. Єврейська громада міста зростала досить повільно через те, що в 1798 та 1807 рр. приймалися укази про заборону проживання в Се -

---

¹Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб., 1870. – С. 300, 405.

²Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890). – Николаев, 1890. – С. 19.

³Павлюк А. Евреи в экономической жизни Николаева конца XVIII – начала XIX вв. (Ремесленники) // Материалы Девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2002. – С. 329-331.

васто́полі іноземців, але при організації постачання для флоту обійти ся без допомоги євреїв виявлялося неможливим. Єврейська громада постраждала від чумної епідемії 1825 р., коли життя в місті майже завмерло. Матеріальне становище євреїв скрутне, бо більшість з них складала дрібні ремісники. Не менш відчутного удару по євреям Севастополя завдала і наступна чумна епідемія 1830 рр.¹ Найбільш відомою особою серед севастопольських євреїв на поч. XIX ст. був купець Лейба Ашурович Фронштейн. Його авторитет в місті настільки високий, що він двічі обирався міським головою, це унікальне явище для Російської імперії. В 1810 р. Л. Фронштейн допоміг організувати оборону міста від нападу турецького флоту, мобілізувавши для цього євреїв міста.²

22 листопада 1829 р. імператор Микола I підписав указ, в якому говорилося: “Вважаючи незручним і шкідливим перебування євреїв, не службовців, у містах Севастополі та Миколаєві, повеліваю відносно євреїв, які поселилися в цих містах, вжити таких заходів:

1. Євреї не повинні мати в Севастополі та Миколаєві постійного перебування, ні закладів для відправлення обрядів їхньої віри, таким же чином, не можуть вони приписуватися до тамтешніх міських громад.

2. Євреї, які мають нині в Севастополі та Миколаєві осілість, або лише приписані до цих міст, повинні протягом одного року переписатися в інші міста, відкриті для їх постійного перебування.

3. Євреям, вихідцям із Севастополя та Миколаєва, які мають там будинки, землі, лавки та іншу нерухому власність, надати продати їх протягом двох років...

5. Остаточну висилку євреїв із Севастополя та Миколаєва провести: тим, що мають нерухомість протягом двох років; приписаним до цих міст, але таким, що не мають нерухомості, протягом року...”³

Не можна не звернути увагу на повну відсутність у тексті указу аргументації, яка б виправдовувала необхідність виселення євреїв, але в даному випадку імператор навіть не вважав за доцільне виправ-

---

¹Єврейская энциклопедия. – Т. XIV. – Ст. 96-98; Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805 – 1900 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. 2003. – С. 154.

²Гельман Б. Лейба Ашурович Фронштейн — севастопольский городской голова (1910 г.). Русские издания XIX века как источник сведений о еврейских личностях // Материалы Одиннадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2004. – Ч. 1. – С. 171-174.

³ПСЗ. Собрание второе. – Т. IV. – № 3,286.

увувати своє рішення. Це є досить характерним для всієї політики Миколи I в єврейському питанні, зважаючи на те, що імператор та його оточення ніколи не приховували неприязні до цієї групи населення.

Указ фактично виводив Миколаїв (з хуторами) та Севастополь з числа місьць, віднесених до складу “смуги осілості” (хоч обидва міста розташовувалися на території Херсонської та Таврійської губерній, які включені до “смуги єврейської осілості”) і закріплював заборону на постійне проживання євреїв у цих містах, а також вимагав від місцевої адміністрації термінового виселення єврейського населення. Видання указу мало досить суттєві наслідки для життя міста. В 1830 р. в Миколаєві зареєстровані 24 купецьких та 691 міщанських єврейських сімей, крім того до міста причислені ще 424 (одиноких) євреїв.¹ Як писав Г.М. Ге: “...відповідно до указу від 20 листопада 1829 р. почалися виселення з Миколаєва євреїв, яких з самого заснування міста багато серед ремісників та торгівців, і перемогли торгівлю греків так, що місцевість, яка звалася “грецьким базаром”... вже єврейська... Ціни на будинки впали, на квартири також. Домобудівництво зупинилося..., а з цим і продажні ціни в лавках почали сильно підійматися”²

Найбільшим супротивником реалізації указу про виселення євреїв, як це не дивно, виступив адмірал О.С. Грейг, який звернувся до Петербурга, роз’яснюючи, що виселення євреїв з Миколаєва завдасть шкоди розвитку суднобудування та економічному життю міста. Доведеться розірвати контракти євреїв з казною на постачання товарів та обладнання, необхідного флоту та місту, що завдасть великих збитків казні. Губернатор вказував на те, що з виселенням євреїв місто лишиться без більшості ремісників та купців, які були основними платниками зборів та повинностей, і тоді весь тягар цих виплат впаде на всіх інших мешканців (виключаючи військовослужбовців, дворян, духовенство – неподатне населення). О.С. Грейг пропонував відстрочити виконання указу на 5 років або хоча б на термін, який “бажаний для уряду”, і обіцяв, що “...після закінчення цієї відстрочки висилку євреїв здійснить більш рішуче без найменшого зволікання”.³ 20 груд -

---

¹Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 5, – С. 719.

²Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890). – Николаев, 1890. – С. 19.

³Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805 – 1900 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. 2003. – С. 155-156.

ня 1829 р. в рапорті О.С. Грейга до імператора Миколи I йшлося про те, що висилка з міста євреїв створить труднощі у виконанні підрядних угод і завдасть великих труднощів “у заготівлі потрібних Чорноморському Департаменту матеріалів та припасів на наступний 1830 рік.” 5 січня 1830 р. імператор надіслав відповідь, в якій говорилося: “...дозволити тільки на цей раз Чорноморському Департаменту до постачання потрібних йому в нинішньому 1830 році припасів та матеріалів допустити на законних підставах і євреїв; але з тим, щоб зобов'язання їх з казною за цими поставками не продовжувалися довше річного терміну”.¹ Імператорський дозвіл давав відстрочку на рік, але вона стосувалася лише тих євреїв, чия діяльність пов'язана з казенним постачанням для флоту, інші поступово мусили виселятися з Миколаєва.

Ситуація в Севастополі ще більш драматична. Віце-адмірал К.Ю. Патаніоті доповідав про становище севастопольських євреїв. Він зазначав, що в місті є лише 4 купецьких родини, які займаються великою торгівлею. Більшість склали бідні ремісники, які перебивалися випадковими заробітками, бо чумний карантин привів все населення Севастополя, включаючи євреїв, до напівжебрацького життя.²

Військовий губернатор продовжував наполягати на відстрочці загального виселення євреїв. Не чекаючи відповіді з Петербурга, О.С. Грейг на власний ризик приймає рішення про призупинення виселення євреїв з Миколаєва, видає відповідний наказ 13 травня 1830 р., а 22 травня — аналогічний стосовно Севастополя. Авторитет командуючого флотом, очевидно, зіграв роль у тому, що через три тижні прийшло розпорядження міністерства внутрішніх справ, за яким виселення євреїв з Миколаєва дозволили відкласти до 31 грудня 1832 р. для власників нерухомості і до 1 травня 1832 р. для тих, хто не мав нерухомості. Губернатор власним розпорядженням дозволив проживати в містах до кінця 1832 р. євреям, в тому числі і тим, які вже продали будинки. Крім того, всі, хто заборгував євреям, мали терміново повернути ці борги. Він продовжував клопотатися перед урядом за долю миколаївських і севастопольських євреїв, звертаючи увагу на те, що в губерніях, куди тим належало переселятися тривали епідемії холери та польські повстання. 13 серпня 1833 р. О.С.

---

¹The Central Archive for the History of the Jewish People. Givat Ram. Jerusalem. File No HM 2/8451/8. The Raport of A.S. Grejg to the Emperor Nikolaj I (Мікрофільм).

²Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805 – 1900 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. – 2003. – С. 157.

Грейг писав міністру внутрішніх справ, що з числа євреїв, які змушені переселитися з міста, "...близько 1/3 померло від убогості", і знов наполягав на необхідності відміни указу 1829 р.¹

1833 р. О.С. Грейг завершив службу на Чорноморському флоті і відбув до Петербурга, а його посаду зайняв М.П. Лазарев, який не дуже цікавився потребами міста і не вважав за потрібне заперечувати проти виселення євреїв. Він наказав терміново вигнати всіх євреїв з міста "без всякої пощади і помилування." 6 грудня того ж року миколаївські євреї звернулися зі скаргою до Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М.С. Воронцова, який звернувся до М.П. Лазарева з особистим проханням. Але вдіяти нічого не зміг, бо миколаївський військовий губернатор йому не підпорядкований. Адмірал навіть не відповів на звернення генерал-губернатора краю. З таким же проханням звертався до М.П. Лазарева і начальник Головного Морського Штабу О. Меншиков,² але ці прохання дозволили лише призупинити виселення взимку 1833 р.. У 1834 р. масове виселення євреїв з Миколаєва розпочалося. Лише заступництво О.С. Грейга та дозвіл МВС, сприяли тому, що виселення і на цей раз зупинили. 26 грудня 1833 р. МВС повідомило, що на прохання О.С. Грейга євреям дозволено залишитися в Миколаєві та Севастополі ще на 3 роки. Останній день перебування в містах визначався 31 грудня 1836 р.

25 червня 1836 р. генерал-лейтенант О.О. Тулуб`єв, один з заступників М.П. Лазарева, порадив миколаївським євреям виїхати за межі військового губернаторства до кінця літа поточного року: "Всі, які залишаться до 31 грудня цього року будуть у цей день рішуче вислані з міста під конвоєм, не зважаючи ні на який вплив атмосфери; ніякі прохання не будуть прийняті до уваги."³

Остаточне виселення євреїв з Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства завершилося у 1837 р. Було зроблено виняток лише для кількох сімей підрядчиків суднобудівних верфів (Рафаловичі), які проживали в місті фактично нелегально. Крім того, мали право проживання в Миколаєві члени сімей та матері євреїв, які служили в армії та на флоті (стосовно Севастополя існували особливі

---

¹Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805 – 1900 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. 2003. – С. 156-157.

²Там само. – С. 42.

³Там само. – С. 157.

обмеження навіть для названих категорій). Заборона на проживання не стосувалася євреїв, які проходили військову службу, а також їх неповнолітніх дітей чоловічої статі, але при умові, що в подальшому вони будуть віддані до числа кантоністів (зазначимо, що більшість євреїв “смуги осілости” готові були на будь-які жертви, щоб уникнути необхідності віддавати своїх дітей до кантоністських шкіл, де умови були такими, що майже половина підлітків помирала, тож дозвіл на проживання для підлітків у Миколаєві важко назвати інакше, ніж езуїтством з боку царського уряду). Всього в Миколаєві залишилися проживати 14 сімей, у Севастополі – 12 у зв'язку з хворобою, грошовими зобов'язаннями та для виконання релігійних обрядів для євреїв-військовослужбовців.¹

Стосовно подальшої долі євреїв, висланих з Миколаєва, можна навести фрагмент записки, з якою у 1844 р. звернувся до імператора Новоросійський та Бесарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов: “Євреї, вислані кілька років тому з міст Севастополя та Миколаєва, які майже всі заможні, а частково й багаті, потрапили за цей короткий час у крайню бідність та жебрацтво”.² Певна кількість євреїв переселилися до селища Варварівки на правому березі р. Південного Бугу та інших ближніх до міста приватновласницьких маєтків і продовжували займатися дрібною торгівлею в місті, при цьому вони не сплачували місцевих зборів, але сплачували власникам маєтків за право проживання.

Висилка євреїв із Миколаєва вкрай негативно позначилася на житті міста. Місто втратило велику кількість кваліфікованих ремісників, а ті, що залишилися, зважаючи на великий попит, підвищували ціни за свої послуги. Російські купці, позбавившись конкуренції з боку євреїв, вступили в змову і почали штучно завищувати ціни. М.П. Лазарев змушений визнати, що після виселення євреїв з Миколаєва та Севастополя міська торгівля прийшла до занепаду, і в доповідній записці звернувся до уряду з пропозицією про надання купцям, які забажають поселитися в обох містах податкові пільги. В 1837 р. Микола I іменним указом надав такі пільги, але це не сприяло виправленню ситуації, крім того великий відтік єврейських капіталів

---

¹Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805 – 1900 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. 2003. – С. 157.

²Євреї Одессы и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн.1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – (Труды Гос. архива Одесской области. Т. VII). Кн. I. (Кон. XVII – нач XX вв.). – С. 59.

так і не вдалося компенсувати.¹ Складність ситуації для міста полягала ще й у тому, що з висилкою євреїв різко скоротилася кількість платників державних податків та місцевих зборів. Миколаїв, будучи містом військовим, мав один з найвищих у державі відсоток неподатного населення. На кінець 20-х рр. цей показник складав 75,4 %, тож кількість податкових коштів, які отримувало місто для власних потреб, різко зменшилося, а умови життя в місті погіршувалися.²

Дискримінаційні заходи стосовно євреїв не стосувалися караїмів, яким дозволялося проживати в місті, П. Єланський в одному з перших нарисів історії Миколаєва (1896 р.) згадує про існування в місті караїмської синагоги (кенаси) в 1844 – 1847 рр.³

Навіть гостра необхідність в якомусь майстрові не могла тепер бути достатньою підставою для поселення єврея в Миколаєві, навіть у випадку, коли його з числа християн у місті не було. 17 червня 1859 р. до Миколаївського військового губернатора звернулася міська реміснична управа з проханням про дозвіл на проживання в місті Берко Садкера, якого запросив каретний цех як майстра з виготовлення металевих виробів для прикрашення карет, на це звернення виконуючий обов'язки губернатора Г.І. Рогуля дав таку відповідь: “Маючи на увазі, що євреям, крім таких, що записані до першої гільдії..., проживання в Миколаєві заборонене. За таке невідповідне клопотання виношу управі догану, наказую при цьому на майбутнє не обтяжувати начальство з подібними пропозиціями.” У листі, відправленому до міської поліції, губернатор додав: “...пропоную єврея Садкера з сімейством терміново вислати з міста і про дійсне виконання цього мені доповісти”.⁴ Євреям дозволялося лише тимчасове перебування в Миколаєві та Севастополі для прийняття спадщини, участі в суді, заради торгівельних справ на термін до 6 тижнів. Продовження терміну перебування за особливим дозволом військового губернатора дозволялося до 2-х місяців в Миколаєві та 1 місяця в Севастополі.⁵ Якщо в Миколаєві євреям дозволялося брати участь у підрядних та інженерних роботах тимчасового характеру, то для Севастополя навіть таку мож-

---

¹Еврейская энциклопедия. — Т. XI. — Ст. 709-712.

²Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М. - 1976. – С. 211.

³Еланский П.П. Местные исторические монографии. – Николаев: Тип. А.Г. Шнейдера, 1896. – С. 62.

⁴ДАМО. Ф. 230, оп 1, спр. 3395, арк. 3-4.

⁵Левченко Л.Л. Судьба евреев в Николаевско – Севастопольском военном губернаторстве в XIX в. // Материалы Восьмой Международной Межрегиональной конференции по иудаике. – М., 2001. – С. 161.

ливість заборонили спеціальним указом 1852 р.¹

У зв'язку з тим, що серед моряків, які проходили службу в Чорноморському флоті, багато євреїв, височайшим повелінням у 1837 р. для задоволення їх релігійних потреб в Миколаїв призначений казенним рабином Хаїм-Фройзельман Розумний, якому сплачувалося жалування від казни, але коли в 1857 р. нижні чини з євреїв перевели з морського відомства в сухопутне (євреїв більше не брали служити на флот), потреба в рабині відпала і йому перестали сплачувати жалування, і зобов'язували виїхати з міста, не зважаючи на похилий вік та хворобу.²

Протягом 30 – початку 40-х рр. населення міста продовжувало зростати. За даними VIII ревізії в Миколаєві проживали 38688 жителів, але з них 56,4 % складало неподатне населення, що залишалось найвищим показником в регіоні.³ В подальшому зростання населення припинилося і навіть спостерігалось зменшення кількості міського населення. Так, у 1857 р. у Миколаєві проживало 37703 жителів, з них 133 єврея (0,4 %). В адміралтейських поселеннях та хуторах євреїв не було зовсім, але навіть і цих євреїв уряд вимагав виселити.⁴ Зменшення населення явний показник занепаду міста.

Наведені факти мають своє пояснення. У 40 – 50-х рр. XIX ст. російський уряд втрачає інтерес до Чорноморського флоту і Миколаїв вступає в смугу економічної стагнації, зважаючи на те, що вся міська промисловість і торгівля пов'язані з потребами військово-морського відомства. Розвиток та модернізація суднобудування практично припинилися і, як наслідок, на початку Кримської війни (1853 – 1856 рр.) російський Чорноморський флот здатний успішно воювати лише проти турецького флоту. Коли в Чорне море увійшли англійські та французькі кораблі, російський флот виявився не здатним чинити їм серйозну протидію, що й визначило поразку Росії у війні. У зв'язку з тим, що за умовами Паризького миру 1856 р. Росію позбавили права мати військовий флот на Чорному морі, військово-суднобудування в Миколаєві повністю припинили, міська торгівля та ремесло занепали, економічне становище міста стало катастрофічним. Ви -

---

¹Еврейская энциклопедия. – Т. XII – Ст. 96.

²Коган Ф. Страницы истории еврейской религиозной общины Николаевщины // Яхад. – 2003. – № 12-16.

³Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М., 1976. – С.134.

⁴Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військово-губернаторство (1805 – 1900 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. 2003. – С. 161.

правдалися найгірші прогнози О.С. Грейга. Все це спонукало морське відомство звернутися до уряду з пропозицією щодо зняття заборони на проживання євреїв у Миколаєві. Основним аргументом на користь позитивного вирішення питання стало припущення, що саме можливість проживання євреїв сприятиме пожвавленню економічного життя в місті та регіоні.

Указом від 14 серпня 1859 р. уряд Олександра II дозволив обмежене проживання в Миколаєві євреям-ремісникам, купцям усіх трьох гільдій, крім того в указі зазначалось: “Молодим євреям дозволяється приїздити до Миколаєва та Севастополя, як для вдосконалення в ремеслах, так і для навчання ремеслам, а так само й фабричному та заводському виробництву...”.¹ 17 вересня 1859 р. Миколаївський військовий губернатор Г.І. Бутаков видав розпорядження міській поліції та Думі, в якому повідомляв: “Євреям-ремісникам, які бажають поселитися в м. Миколаєві та займатися ремеслами в своїх закладах..., дозволяти це не інакше, як тільки тоді, коли вони запишуться до гільдій у тих місцях, де вони мають постійне перебування, і потім перейдуть в купецтво м. Миколаєва, при цьому вони повинні належати за ремеслами своїми і до цеху; не записаним до гільдій ремісникам, купцям і міщанам та інших станів євреям зовсім не дозволяти проживати в Миколаєві, здійснювати ремесла у своїх закладах. Хоч би вони і мали встановлені свідоцтва на звання майстрів”. Стосовно ж молодих євреїв, які приїздили до міста для “вдосконалення в ремеслах” то їх дозволялося брати в учні до ремісників, як із числа євреїв, так і християн.² Разом із цим, Миколаївська міська Дума та ремісницька управа, бажаючи усунути можливих конкурентів, продовжували чинити перешкоди для євреїв-ремісників та купців. 6 червня 1859 р. майстри миколаївського цеху кравців подали скаргу в ремісницьку управу про те, що євреїв стало занадто багато, вони ходять по будинках і забирають замовлення. Ремісницька управа у зверненні до Г.І. Бутакова зазначала, що якщо протягом трьох днів євреїв, перелічених в списку, не виженуть з міста, то майстри цеху кравців змушені вжити більш рішучих заходів. У вересні до губернатора звертаються з того ж приводу євреї-ремісники Янкель Табак і Герц Фельдман. Вони писали: “Роботи, які ми виконуємо, далеко не найкращої якості і дешевші ціною від робіт, які виконуються більшою частиною

---

¹ДАМО. Ф 222, оп. 1, спр. 587, арк. 15.

²Еврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов / Ред. П.Н. Тригуб. Сост. Л.Л. Левченко, Л.И. Огорокова. А.В. Серединский и др. – Николаев: Атолл, 2004. – Т.1. – С. 46-47.

з поляків і австрійських німців, відповідно, ми по суті і згідно зі здоровим глуздом не тільки не робимо для жителів міста якоїсь шкоди, але навіть і користь одним словом, нам, очевидно, чинять утиски за те лише, що ми промисловці з євреїв”.¹

Новий етап у житті міста розпочався з призначенням у 1860 р. Б.О. фон Глазенапа командиром Чорноморського флоту та військовим губернатором Миколаєва. Він започаткував здійснення широкої програми відродження міста. Одним з її елементів стало повернення до міста єврейського населення. 11 квітня 1860 р. губернатор звертається до керівників морського міністерства з описанням всіх переваг поселення євреїв у Миколаєві. Зокрема, він вважав, що після Кримської війни Миколаїв втратив своє військово-стратегічне значення, тому зникли і заперечення стосовно перебування євреїв усіх станів у місті. Адмірал звернув увагу на те, що в Одесі, Херсоні та Сімферополі євреї складають один з корінних елементів місцевого населення та торгівлі. Миколаїв може лише виграти від збільшення єврейського населення, особливо Чорноморське відомство. Автор справедливо зазначав, що збільшення єврейського населення має пряме відношення до зменшення цін на життєво важливі товари та послуги. Губернатор звернув увагу ще й те, що з моменту отримання євреями дозволу на поселення в місті, миколаївська поліція не зареєструвала жодного випадку правопорушень з їх боку.² Уряд потроху йшов назустріч прагненням Б.О. Глазенапа. 28 жовтня євреям-відставникам (рекрутам) з нижніх чинів дозволили селитися в Миколаєві та Севастополі, а в 1860 р. євреї-міщани отримали право без перешкод займатися ремеслами в цих містах.³

У 1862 р. військовий губернатор добився дозволу на відкриття в Миколаєві комерційного порту з правом торгівлі з зарубіжними країнами (до цього миколаївський порт був закритим і обслуговував лише військово-морське відомство). Б.О. фон Глазенап продовжував наполегливо клопотатися перед урядом щодо повного зняття обмежень на проживання євреїв у місті, у 1865 р. він знову звернувся до Морського міністерства з цього приводу.⁴ 24 березня 1866 р. імператор дає дозвіл на скасування будь-яких обмежень щодо проживання євреїв у Миколаєві, але офіційно (документально) територію міста

---

¹ДАМО. Ф 230, оп. 1, спр. 3351, арк. 1-2, 10-11, 16, 20.

²Там само: арк. 44.

³Там само: арк. 75-76.

⁴Левченко Л.Л. Судьба евреев в Николаевско – Севастопольском военном губернаторстве в XIX в. // Материалы Восьмой Международной Межрегиональной конференции по иудаике. – М., 2001. – С.46.

так і не було включено в межі “смуги осілості”. Миколаїв офіційно продовжував входити до переліку місцевостей, для яких встановлені спеціальні обмеження стосовно права проживання.¹ Дія цього указу не розповсюджувалася на Севастополь. Головним наслідком указу 1866 р., стало те, що єврейська громада Миколаєва почала швидко зростати.

Динаміка приросту єврейського населення в місті значно вища, ніж в цілому по губерніям Новоросії, про що свідчать дані *таблиці*.²

Динаміка зростання кількості єврейського населення в Миколаєві в II половині XIX ст.

роки	Кількість єврейського населення в місті (ревізських душ)	% приросту
1859	186	
1860	328	43,3
1869	2072	84,2
1875	6546	68,35
1880	9400	30,4
1890	13050	28,0
1897	20109	35,1

За підрахунками В.В. Гончарова протягом 30 років (1867 – 1897 рр.) приріст єврейського населення по Катеринославській губернії склав 338 %, а по Херсонській – 265 %, ⁴ а в Миколаєві, як видно з даних таблиці, за цей же час збільшення кількості євреїв відбулося майже в 10 разів.

У 1870 р. в місті зареєстровано 7 молитовних громад, 6 релігійних

¹Устав о паспортах со всеми изменениями, дополнениями и разъяснениями по решениям Правительствующего Сената и циркулярами министерств, со включением правил о праве жительства евреев. – СПб., 1906. – 167 с.

²Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. Издание Центрального Статистического комитета МВД, под редакцией Н. А. Тройницкого. – СПб., 1904. – Т. XLVII. Херсонская губерния. – С. 3.

³Коган Ф. Страницы истории еврейской религиозной общины Николаевщины // Яхад. – 2003. – № 16.

⁴Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861 – 1917 рр. Дис... канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2005. – С. 78.

шкіл, 260 житлових будинків, які належали євреям.¹ У 70-х рр. для більш ефективного вирішення справ євреїв, у Миколаєві ввели посаду “вченого єврея”, який мав повноваження звертатися з клопотаннями щодо їх інтересів до військового губернатора та градоначальника, а також виступав консультантом з єврейських питань.² Життєдіяльність єврейської громади міста контролювалося духовним правлінням двох синагог. З 1889 р. діяло Миколаївське духовне правління синагог та молитовних будинків, яке уклало договір з казенним рабином. Ця організація складала кошторис витрат коробочного збору, однак розпоряджатися самостійно цими коштами не могла.³ Вона могла лише передавати пропозиції з цього приводу до Єврейського столу, який діяв при міській управі. Зазвичай, завідувачем цього столу призначався міською Думою не єврей.

Єврейська громада міста не відзначалася великою релігійністю, що досить характерно для більшості єврейських громад південноукраїнського регіону. Про це з роздратуванням згадував Л. Віленський, який протягом 1903 – 1905 рр. обіймав посаду казенного рабина в місті. Навіть будучи людиною достатньо ліберальних поглядів, він не міг змиритися з тим, що більшість єврейського населення від низів до інтелігенції не знала єврейської традиції, мови, історії, не цікавилася подальшою долею свого народу. Його обурення викликало те, що торговці зерном погоджувалися укласти угоди навіть у суботу, тобто піклування про прибутки у них переважало над необхідністю збереження традиції. Рабин називав Миколаїв містом “гойським” (неєврейським). Невдоволений був рабин збільшенням чисельності євреїв-вихрестів серед інтелігенції міста і тим, що міські євреї ставилися до них досить толерантно. Його дивувало, що вихрести беруть активну участь у благодійних справах єврейської громади. Рабин не зміг адаптуватися в миколаївській дійсності і при першій нагоді переїхав до Умані, де була більш традиційна та ортодоксальна єврейська громада.⁴

Згідно з російським законодавством, реєстрація шлюбів, народження та смерті здійснювалися церковними органами відповідно до

---

¹Материалы Восьмой Международной Межрегиональной конференции по иудаике. – М., 2001. – С.45-47.

²Левченко Л.Л. Миколаївське і Севастопольське військово-губернаторство (1805 – 1900 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили. 2003. – С. 163.

³Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально – политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 2002. – С. 273.

⁴Там само: – С. 229.

віросповідання людини. Євреї в цьому плані не були винятком. У зв'язку з дозволом на проживання євреїв у місті в 1862 р. Миколаївська міська Дума звернулася до міського рабина з проханням повідомити, чи фіксуються законним порядком акти та зобов'язання між євреями, які вступають в шлюб. У відповіді рабин А. Лавут повідомляв, що при укладенні шлюбу виконуються всі норми єврейського закону. Обов'язковою є добровільна згода сторін. Шлюбні зобов'язання реєструються в метричних книгах і видаються відповідні свідоцтва єврейською та російською мовами, що відповідає цивільному законодавству Російської імперії.¹ Метричні книги в подальшому велися тільки казенними рабинами. Щорічно заводили 4 книги: народжених, померлих, таких, що вступили в шлюб та розлучених. Книги велися не менше ніж в 4 екземплярах. З них по одному передавалися до губернського правління та МВС, одна залишалася в синагозі, одна, очевидно, запасна. При реєстрації шлюбів вписувалися статус та вік осіб, що вступали в шлюб, а також свідків. Документ про шлюб, який видавався рабином, як правило, реєструвався органами міської чи губернської адміністрації. Основними причинами розлучень були “сімейна незгода”, “бездітність”, а також “халиця” – традиційна відмова бездітної вдови старшого брата від шлюбу з молодшим братом померлого.² Ця єврейська традиція (левіратного шлюбу) визнавалася законно діючою і російським законодавством. Про це свідчить рішення Одеської губернської судової палати за 1901 р., за яким брат покійного чоловіка зобов'язаний утримувати його вдову у зв'язку з тим, що обряд халиці не було здійснено і він вважався в левіратному шлюбі з нею.³ При відсутності згоди на розлучення однієї з сторін рабин мав право самостійно давати таку згоду. При реєстрації народження фіксувалися не тільки дата та місце народження, але й дата обряду обрізання.

Після відкриття комерційного порту євреї активно зайнялися хлібною торгівлею, яка вимагала високої оперативності і ризику. В цьому напрямку вони успішно конкурували з російськими купцями, поступово витісняючи їх з цього бізнесу.

Варто звернути увагу на наслідки подій. Вже з початку 70-х рр. XIX ст. Миколаїв став третім за обсягом операцій комерційним по-

¹ДАМО. Ф. 222, оп. 1, спр. 845, арк. 1-3.

²Крацер Е. Метрические книги еврейского раввина как основной документ // Одиннадцатая Ежегодная Международная Междисциплинарная конференция по иудаике. Региональные исследования. История еврейских общин: Тезисы докладов. – Королев, 2004. – С. 35-37.

³Восход. – 1901 г. – № 6. – Ст. 114-115.

ртом Російської імперії, за обсягом хлібної торгівлі поступаючись лише Одесі й Новоросійську. У 80-х рр. Миколаїв стає другим за значенням центром суднобудування в Російській імперії, поступаючись лише Петербургу.

Згідно з відомостями першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. в Миколаєві (з хуторами) проживали 92012 постійних жителів, 1100 тимчасових та 1084 іноземних підданих (в сумі – 94196), у тому числі 17945 євреїв, котрі склали 19,5 % від числа постійних жителів міста та 19,05 % від загальної кількості міських жителів.¹ За даними Миколаївської міської управи за 1902 р. наводиться цифра 16215 осіб євреїв, що складало 19 % жителів міста² (така розбіжність пояснюється різною методикою підрахунків та звичайною динамікою розвитку єврейського населення). Відсоток єврейського населення в Миколаєві нижчий, ніж в інших великих містах регіону, приміром в Одесі – 34,41 %, в Єлисаветграді – 39 %, в Херсоні – 46,18 %, ³ а також в більшості малих міст Новоросії.

Єврейське населення в містах Херсонської губернії та його представництво в міських Думах в 1881 р.⁴

Міста	Кількість населення	В. т.ч. єврейського	%	Гласних в Думі	В т.ч. євреїв	%
Одеса	209130	73389	35,09	72	19	26,4
Херсон	49807	23000	46,18	72	19	26,4
Миколаїв	69893	8325	15	72	7	9,7
Єлисаветград	43299	13000	30,02	72	24	33,3
Вознесенськ	11297	4900	43,37	36	12	33,3
Бобринець	9719	2503	25,75	30	10	33,3
Ольвіополь	3455	348	10,1	42	10	23,8
Очаків	5044	223	4,42	42	8	22,2
Олександрія	15980	4794	30	42	10	23,8
Ананіїв	15210	7650	50,3	72	11	15,3
Берислав	6847	4525	66,09	45	5	11,1

¹Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. Издание Центрального Статистического комитета МВД, под редакцией Н. А. Тройницкого.–СПб., 1904. – Т. XLVII. Херсонская губерния. – с. 1, 290-291.

²ДАМО. Ф. 216, оп. 1, спр. 1037, арк. 6.

³Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. – С. 319.

⁴Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально – политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 2002.– С. 301, 337, 340.

**Євреї у складі населення Новоросії за даними першого загально-
го перепису населення 1897 р. (% від загальної кількості
населення)¹**

	Чол.	Жін.	Загальний %
По Херсонській губернії (з містами)	10,19	12,0	12,44
У повітах (без міст)	4,83	5,18	5,09
У містах	26,78	29,27	28,1
Одеса	27,80	33,06	34,41
Херсон	28,35	29,71	29,65
Миколаїв	20,26	22,53	20,6
По Катеринославській губернії (з містами)	4,74	4,82	4,8
У повітах (без міст)	1,86	1,99	1,9
У містах	25,42	26,92	26,6
По Таврійській губернії (з містами)	4,1	4,32	4,2
У повітах (без міст)	1,31	1,18	1,2
У містах	13,15	14,07	13,6

Соціальна структура єврейського населення міста строката, як і майнове становище, але діяльність євреїв мала велике значення для життя міста. У 1902 р. з числа 44 міських лікарів євреї склали 16 (36 %), з 15 зубних лікарів та дантистів – 12 (80 %) ². Досить великим відсоток євреїв серед осіб “вільних професій” (мали вищу освіту). Значний відсоток задіяний в різних видах торгівлі. До 30 % миколаївських євреїв займалися ремеслами, їх основними заняттями стало виготовлення одягу та взуття, обробка металів та деревини, ремонтні та будівельні роботи, виготовлення харчової продукції тощо. ³ Більша частина міських євреїв заробляла на життя найманою працею (робочі, прислуга, приказчики та ін.). ⁴ Загальна структура зайнятості єврейського населення Миколаєва наведена в таблиці.

¹Херсонская губерния. Свод цифровых данных. – Херсон, 1910. – С. 36-37, 42-43; Полищук. М. Евреи Одессы и Новоросии. Социально-политическая история евреев Одессы других городов Новоросии 1881-1904 – М – Иерусалим – 2002 – 410.

²ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 300, арк. 234.

³Павлюк А. Евреи в экономической жизни Николаева конца XVIII – начала XIX вв. (Ремесленники) // Материалы Девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2002. – С. 329-331.

⁴ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 300, арк. 144, 150, 156.

Розподіл єврейського населення м. Миколаєва за родом занять за матеріалами першого загального перепису населення 1897 р.¹

	Заняття	Самостійні		Члени сімей	
	По Миколаєву	Ч	Ж	Ч	Ж
1.	Адміністрація, суд, поліція	1	–	1	7
2.	Суспільна та станова. служба	4	–	1	2
3.	Приватна юридична діяльність	3	–	5	4
4.	Збройні сили	256	–	2	4
5.	Богослужіння нехристиянських сповідань	17	–	25	40
6.	Особи при храмах, кладовищах, прислуга і сторожи при них	42	1	52	93
7.	Учбова і виховна діяльність	105	9	63	162
8.	Наука, література, мистецтво	7	–	–	–
9.	Лікарська і санітарна діяльність	39	24	18	49
10.	Діяльність і служба приватн. присл., поденниць	414	467	435	588
11.	Прибутки від капіталу і нерухомого майна, кошти батьків і родичів	69	73	65	163
12.	Кошти від казни, сусп. установ і приватних осіб	62	59	6	14
13.	Позбавлені волі та відбувають покарання	7	–	–	–
14.	Землероби	25	–	9	22
15.	Рибальство і полювання	3	–	–	5
16.	Обробка волокнистих речовин	–	15	–	6
17.	Обробка тваринних предметів	17	2	6	12
18.	Обробка дерева	74	–	33	70

¹Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. Издание Центрального Статистического комитета МВО. Под редакцией Л.А. Троицкого СПб – 1904 – Т. XLVII – Херсонская губерния – С. 230-231.

19.	Обробка металів	268	1	104	221
20.	Виробництво хіміч. і пов`яз. з ним	9	1	3	17
21.	Винокуріння, пиво- і медоваріння	8	–	8	5
22.	Обробка рослинної тваринної продукції	78	9	55	123
23.	Тютюн і вироби з нього	51	28	29	60
24.	Поліграфічне виробництво	62	2	31	46
25.	Інстр. фіз., оптич., хірург., годинники, іграшки	38	2	23	38
26.	Ювелірна справа, живопис, предмети культу, розкошу і т.ін.	40	–	8	26
27.	Виготовлення одягу	1012	264	752	1450
28.	Облаштування, ремонт, утримання житла і будівельні роботи	77	1	48	107
29.	Виробництво екіпажів і будівництво дерев`яних суден	2	–	2	–
30.	Не ввійшли до попередніх груп і не визначені	18	–	7	11
31.	Вільні сполучення	16	–	6	19
32.	Залізні дороги	1	–	–	2
33.	Візницький промисел	166	3	193	348
34.	Інші сухопутні сполучення та засоби пересування	7	–	2	9
35.	Пошта, телеграф, телефон	1	–	–	–
36.	Кредитні і комерційні установи	23	–	13	13
37.	Торгове посередництво	230	8	185	419
38.	Торгівля, без точного визначення	68	4	57	91
39.	Торгівля живими тваринами	14	–	7	19
40.	Торгівля зерновими продуктами	680	8	506	1082
41.	Торгівля іншими продуктами с/г.	546	75	550	1061

42.	Торгівля будівельними матеріалами, паливом	98	5	98	138
43.	Торгівля предметами домашнього вжитку	27	4	35	69
44.	Торгівля металевими товарами, машинами, зброєю	48	1	58	87
45.	Торгівля тканинами, предметами одягу	336	29	196	406
46.	Торгівля шкірою, хутром і т.ін.	20	–	13	37
47.	Торгівля предметами розкошу, науки, мистецтва, культури і т.ін.	9	–	3	–
48.	Торгівля іншими предметами	25	–	8	38
49.	Торгівля розносна і розвізна	67	7	54	138
50.	Шинки, готелі, мебльов. кімнати, клуби	32	8	27	57
51.	Торгівля питвом	21	1	21	25
52.	Чистота і гігієна	40	17	23	45
53.	Особи невизначених занять	37	–	18	45
54.	Проституція	–	12	–	–
55.	Особи, що не вказали занять	8	33	5	12

Євреї законослухняна частина міського населення, з числа осіб, які утримувалися в міській в'язниці в 1902 р., вони склали лише 12 %.¹

Особливо вагома роль євреїв в економічному житті міста. За даними на початок 1905 р., зі 135 миколаївських купців євреї склали 60 (44 %), а на початок 1909 р. – більше 50 %.² Вони контролювали більшу частину міської роздрібною торгівлі, що дозволяло утримувати досить низькі ціни в місті, особливо на продукти харчування. Євреї також утримували лідерство в міжнародній хлібній торгівлі, що здійснювалася через місцевий комерційний порт. 1902 р. з Миколаєва за кордон вивезли 83 млн. пудів зерна, з них 36 млн. пудів (44 %) єврейськими фірмами та купцями.³ У місті 500 одиниць нерухомості в власність євреїв, у т. ч. три олійних заводи, паровий млин, механічні заво-

¹ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 300, арк. 138.

²ДАМО. Ф. 216, оп. 1, спр. 1266, арк. 27.

³ДАМО Ф. 229, оп. 1, спр. 300, арк. 33, 300.

ди підприємства з виробництва будматеріалів, чотири друкарні, дві ювелірних майстерні та ін.¹ Єврейські капітали склали основу частини місцевих банків та страхових компаній. Єврейська громада в Миколаєві мала свій орган внутрішнього самоврядування. Як вважає ізраїльський дослідник М. Поліщук, життя єврейської громади міста контролювали члени духовних правлінь двох міських синагог. З 1889 р. існувало спільне духовне правління синагог та молитовних домів, яке від імені громади уклало угоду з казенним рабином. Більшість проблем громади вирішувалася на спільних зборах членів духовних правлінь синагог та молитовних домів. Ці зібрання обирали комісію для розробки кошторису коробочного збору, разом з земськими гласними-євреями пропонували для затвердження міською Думою кандидатури піклувальників Талмуд-Тори, єврейської лікарні та ін.²

За кошти коробочного збору та приватні пожертвування в 1866 р. відкрили міську єврейську лікарню на 10 місць, а з 1883 р. для неї придбали спеціальний будинок та 2 павільйони, де розташовувалися 9 палат для хворих. У лікарні працювали 7 лікарів та 5 акушерок, а також діяла акушерська школа. Хворих лікували безкоштовно.³ На лікування приймали не тільки євреїв, а й християн. Утримувалася лікарня, в основному, за кошти коробочного збору. Приміром, за 1902 р. з цього джерела лікарня отримала 14848 крб. з 19600 крб. загальних витрат.⁴ На кошти коробочного збору з 1885 р. утримувалася дешева їдальня (кухмістерська), яка готувала дешеву їжу для бідних євреїв та святкові страви для солдатів-євреїв на свято Песах, які відпускалися їм безкоштовно. З цього ж джерела відпускалися кошти на поховання бідних євреїв, утримання богадільні та сиротинця, а також на утримання дітей, що навчалися в кількох навчальних закладах.⁵ Одним з найбільш визначних явищ у житті єврейської громади Миколаєва стала благодійна діяльність, яка базувалася на давній релігійно-кагальній традиції (цдака), згідно з якою кожен єврей вважав обов'язком надавати допомогу (пожертвування) всім нужденним членам громади. Найбільш відомим з благодійних товариств було “Общество пособия бедным евреям”, засноване в

¹Єврейское население на Николаевщине: Документы и материалы / Ред. П.Н. Тригуб. – Николаев, 1996. – С.193.

²Поліщук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально – политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 2002. – С. 273.

³Адрес-Календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1902 год. – Николаев: Изд Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1901. – С. 227.

⁴ДАМО. Ф. 216, оп. 1, спр. 1112, арк. 84.

⁵Там само: арк. 544.

1878 р. Його завданням стало надання матеріальної допомоги бідним та “пришукати їм службу або зайняття”. За 1901 р. організації пожегтвували кошти 946 осіб (6817 крб.) на які надали допомогу нужденним особам.¹ Євреї брали активну участь у діяльності багатьох міських (неєврейських) благодійних організацій. За 50 років з 1869 до 1919 р. у Миколаєві створено більше 25 різних благодійних організацій, з них 16 створені або євреями, або за їх безпосередньою участю.²

У 1895 р. управління Чорноморського флоту перевели до Севастополя, у зв'язку з чим з 1899 р. статус Миколаєва змінився, військове генерал-губернаторство ліквідували, натомість у місті запровадили градоначальство. Градоначальник підпорядковувався херсонському губернатору, відтепер командування Чорноморського флоту не мало відношення до керівництва містом, але градоначальником, зазвичай, призначалася людина, яка мала високий військово-морський чин. Миколаїв отримав статус заштатного міста Херсонської губернії.

В Севастополі, так само, як і в Миколаєві. проживання євреям з 1837 р. заборонили, крім військових. Для задоволення їх релігійних потреб діяв молитовний будинок, де обов'язки казенного рабина довгий час виконував Ф. Розумний. Євреї-матроси та солдати брали активну участь у героїчній обороні Севастополя в часи Кримської війни. За підрахунками авторів, в списках поранених нижніх чинів, яких відправили на лікування з Севастополя до Миколаєва протягом травня – серпня 1855 р., було 18 євреїв.³ Велику допомогу оборонцям надавали євреї-лікарі, які прибули туди добровольцями. 27 листопада 1857 р. Олександр II видав указ, в якому зазначалося: «... вольнопрактикующие медики еврейского закона: отставной титулярный советник Розен, и не имеющие чинов лекаря: Маргулис, Шорштейн, Бертензон, Дрей и Пинскер, оставив в минувшую войну частную практику, явились на призыв в военные госпитали – для исполнения должности ординаторов, в самое трудное время, при господствовавших... тифозных и других горячках. Всемилостивейше жалуем их кавалерами императорского царского ордена нашего святого Станислава III степени».⁴ Героїзм і самопожертва євреїв-матросів і

---

¹ Адрес-Календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1902 год. – Николаев: Изд Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1901. – С. 227.

² Гриневич Е. Еврейские адреса Николаева // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 2000. – Выпуск 4. – С. 231-236.

³ Морской сборник. – 1855 г. – № 7-8, 11-12.

⁴ Строгонов А.А. Севастополь в лицах за 150 лет (1770 – 1920). Севастополю и Черноморскому флоту 220 лет. – Севастополь: «ЄКОСИ - Гидрофизика» МГИ НАНУ, 2003. – С. 158-159.

солдат при обороні Севастополя відзначені пам'ятником, спорудженим в 1864 р. Одним з ініціаторів спорудження був Л. Пінскер, кошти для цієї справи збирав севастопольський купець С. Шмерлінг.¹ При цьому, заборону на проживання євреїв не скасували.

Єврейська громада в Севастополі почала відроджуватися лише в 70-х роках, за офіційними даними в 1880 р. в місті нараховувалося 400 душ євреїв. Більшість з яких складали ремісники та відставні нижні чини. В 1874 р. відкрився (солдатський) молитовний будинок. А в 1884 р. побудовано синагогу. Почали відкриватися контори по експорту хліба, але в 1890 р. комерційний порт переведено з Севастополя до Євпаторії, це було фактором, що уповільнював зростання єврейської громади та погіршував її економічний стан. В 1897 р. в місті проживало 57 тис. жителів, з них 3910 євреїв, які складали 6,9 %, ² це найнижчий показник серед великих міст регіону. Серед визначних єврейських діячів варто згадати купця Б.А. Коген-Німбеха, який двічі обирався гласним міської Думи, а в 1899 р. надав власний будинок для розташування в ньому чоловічої прогімназії.³

Найбільш трагічними сторінками в історії єврейського населення Півдня України наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. були єврейські погроми. Перша погромна хвиля, яка пройшла по всій “смузі осілости” в 1881 р., не оминула і Миколаїв. Погромні дії почалися 1 травня в трьох районах міста. Були побиті шибки в 14 будинках. Пограбовані 2 єврейські крамниці. Щоб навести порядок у місті військовий губернатор М.П. Манганарі мобілізував увесь склад поліції, місцеву артилерійську частину, Донський козачий полк, а 5 травня викликав ще й війська.⁴ Ці заходи дозволили відновити спокій у місті. Наступний погром у Миколаєві вчинили 19 – 22 квітня 1899 р. Приводом стало те, що підрядники-євреї начебто нечесно розрахувалися з бригадою мулярів, які приїхали до Миколаєва на заробітки з Орловської губернії, або не бажали брати їх на роботу. До погромників приєдналися хлопці з навколишніх селищ Богоявленського та Воскресенського. Хулігани громили лавки та квартири. Було побито сторожа на єврейському цвинтарі через те, що він намагався перешкодити актам

---

¹Строгонов А.А. Севастополь в лицах за 150 лет (1770 – 1920). Севастополю и Черноморскому флоту 220 лет. – Севастополь: «СКОСИ - Гидрофизика» МГИ НАНУ, 2003. – С. 211.

²Єврейская энциклопедия. – Т. ХІV. – С. 31.

³Строгонов А.А. Севастополь в лицах за 150 лет (1770 – 1920). – С. 93.

⁴Центральний державний історичний архів України (ЦДАУ). Ф. 356, оп. 1, спр. 180, арк. 3-4, 14-15.

вандалізму. Військовий губернатор, будучи не в змозі швидко зупинити погромні дії, порадив євреям не виходити на вулицю, закрити крамниці, контори та винні підвали. Порядок невдовзі відновили. Учасників погрому заарештували і вислали під нагляд поліції в центральні губернії. Загальні збитки від погрому склали 107443 крб.¹

Найбільша хвиля погромів прокотилася по Російській імперії в ході революції 1905 – 1907 рр. Однією з передумов революції стало загострення національного питання в країні, в тому числі і єврейського питання, що стимулювало досить активну участь єврейської молоді в революційному русі, який давав надію на можливість радикальним шляхом позбавитися від дискримінаційних обмежень. Єврейські погроми виявилися зворотною стороною революційних подій. У південному регіоні перші погромні події відбулися у квітні 1905 р. в Сімферополі та Мелітополі. Згадку “Краткой еврейской энциклопедии”² про погроми в цей же час у Миколаєві підтвердити документально не вдалося. Не повідомляла про них і в місцева преса. Можливо, погромним діям вдалося запобігти завдяки діяльності загонів єврейської самооборони, які створені, за припущенням Й. Шайкина, ще в 1904 р.³ Поштовхом до погромів, які прокотилися по всій країні, стала патріотично-націоналістична ейфорія з приводу видання височайшого маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Цей документ проголошував основні громадянські права та свободи, хоча про відміну обмежень стосовно євреїв в ньому не йшлося. 18 жовтня в Миколаєві панувало суспільне збудження, проходили демонстрації та мітинги. Адміністрації та поліція відчували розгубленість. Події наступних днів можливо реконструювати за спогадами очевидців.⁴ 19 жовтня влада та поліція спровокувала на Соборній площі зіткнення маніфестації патріотів-монархістів, в якій брала участь “навербована поліцією юрба босяків та хуліганів”, з демонстрацією робітників при повній бездіяльності поліції. В поліційних документах згадувався провокаційний постріл, спрямований на портрет імператора, який, начебто, став одним з приводів до зіткнення та погрому, але не доведено, чи був той постріл насправді. Збуджений натовп просувався по вул. Соборній, розгроми-

¹ЦДАУ. Ф. 356, оп. 1, спр. 472, арк. 240; спр. 473, арк. 83; спр. 484, арк. 113.

²Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 7 – С. 347.

³Шайкин И.М. История евреев Николаева // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1998. – Вып. 2. – С. 131.

⁴1905 год на Николаевщине: Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине. – Николаев – 1925. – С. 173-185.

вши 12 єврейських крамниць та спаливши фабрику Когана. “Банди, скеровані поліцією, громили єврейські крамниці та квартири, викидали з верхніх поверхів меблі, постільну білизну, посуд, музичні інструменти та інше. Ставні крамниць розліталися вщент; залізши туди, громили трошили все, виносячи тюки товару, розсовуючи по кишенях цінні речі; будь-яка підозріла фізіономія – єврея, робітника чи російського інтелігента наражалася на звіряче побиття... Поліція, яка керувала погромом, не дозволяла розбивати крамниці, які належали російським купцям”.¹ Погром охопив район вулиць Соборної, Московської і докотився до Садової. Про події в Миколаєві стало відомо в столиці імперії. Столична єврейська газета “Восход” писала: “З Миколаєва. Телеграфні повідомлення. 19 жовтня – йде погром. Хулігани громлять та грабують. Громили спокійно грабіжничаяють на очах у козаків, які гарцюють по вулицях та поліції. Бездіяльність влади породжує паніку. Картина жахлива. Є вбиті. Населення в безнадійному становищі”.² Певним підтвердженням того, що організатором погрому є поліція, було те, що надвечір погромники розійшлися і ніч пройшла спокійно. Коли ж стало відомо, що в редакції газети “Южная Россия” підготовлено прокламацію, в якій поліцію звинувачували в організації погрому, терміново заарештували набірників та знищили весь тираж прокламацій. Наступного дня погром відновився і охопив район вулиць Сінної, Привізної та Ближньої Слобідки. 19 жовтня сили самооборони не змогли мобілізуватися і дати відсіч погромникам, але вранці 20 жовтня відбулися перші сутички самооборони з хуліганами і ті змушені відступити. Сутички відбувалися в районі вулиць 5-ї та 6-ї Слобідських і Воєнних. На вулиці Кузнечній учні середнього механічного училища організованими групами затримували погромників і відбирали у них награбоване майно, яке складали в приміщенні училища. За це пізніше 15 учнів заарештували. Важливо відзначити, що серед учнів училища майже не було євреїв. Увечері 20 жовтня погром зупинили “...залпами з гвинтівок у повітря”. Погромники швидко зникли, а над тими, хто випадково затримався, влаштували показову розправу. Наступного дня погромів у місті не було, крім окремих випадків, що швидко припинялися поліцією. Погроми перекинулися в сусіднє селище Варварівку, де розгромили єврейські крамниці, хлібні склади. Щоб припинити паніку в

---

¹1905 год на Николаевщине: Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине. – Николаев, 1925. – С. 177.

²Восход. – 1905 г. – № 42-43.

місті з 22 по 27 жовтня ввели стан облоги. Градоначальник звернувся до жителів з відозвою, висловивши жаль з приводу подій та застеріг порушників спокою.¹ Газета “Восход” повідомляла: ”23 жовтня. Місто ще в тривозі. Чорносотенці агітують. Поведінка поліції обурює. Єдиний опір, з яким зустрілася чорна сотня, йде від організованих робітників”.²

Дещо інакше згадані події викладені в поліційних документах. 19 жовтня, миколаївський поліцмейстер, прагнучи виправдати дії погромників, так описував події попереднього дня (18 жовтня): близько 11.30 години дня в районі I Адміралтейської частини юрба молодих людей (виключно євреї), в якій багато вихованців місцевих навчальних закладів, підійшла до південної брами Адміралтейства і стала вимагати звільнити всіх робітників від робіт, говорячи, що в Росії свято і проголошено всім свободу... Близько 4 години дня юрба числом 1000 чоловік підійшла до брами Виправного Арештантського відділення з червоними прапорами і, співаючи революційних пісень, вимагала випустити заарештованих... Сама юрба складалася виключно з євреїв та єврейок. Протягом ночі в театрі, в Міській управі та Міському Зібранні проходили мітинги, керівництво якими належало виключно євреям...”.³ Створюється враження, що проголошеним свободам у Миколаєві раділи лише євреї, провокуючи тим самим майбутній погром. Вершиною лицемірства є рапорт поліцмейстера від 20 жовтня, де описувалися події першого дня погрому (19 жовтня): “Росіяни взяли портрет Миколи II і бажали відслужити молебень..., але натовп євреїв вимагав припинення молебню і видалення портрету государя, в який кидалося каміння з галасуванням “Геть царя!”. У відповідь на це юрба росіян, прийшовши в розлюченість від такої поведінки євреїв, накинулася на них і почала бити палицями та кулаками”. З точки зору поліцмейстера, євреї самі спровокували погром. Далі в рапорті йдуть нарікання на те, що через нечисельність поліції, яка виявилася безсилою “...проти такого натовпу, притому розлюченого та загрозливого”. Навіть викликані війська “нічого не могли вдіяти з громадами”.⁴ Про події 20 жовтня поліційний пристав Одеської частини Миколаєва доповідав: ”... з раннього ранку продов

¹Еврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов / Ред. П.Н. Тригуб. – Николаев: Атолл, 2004. – Т.1. – С. 28-30, 82-84.

²Восход. – 1905 г. – № 42-43.

³ДАМО. Ф. 231, оп. 1, спр. 1986, арк. 3.

⁴Еврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов / Ред. П.Н. Тригуб. – Николаев: Атолл, 2004. – Т.1. – С. 31-32; ДАМО. Ф. 231, оп. 1, спр. 1985, арк. 12.

жувався розгром єврейських крамниць та приватних квартир... На початку погрому війська – козаки зверталися до натовпу зі словами, а потім пустили в хід нагайки, завдячуючи цьому близько 3.30 годин опівдні безпорядки зовсім припинились.

Протягом дня затримали з нагробованим товаром 3 особи..., доставлено до частини 35 осіб, за те, що вони брали участь у розгромі єврейських крамниць та квартир”. Пристав Адміралтейської частини досить поблажливо доповідав: ”...поранених не було і з числа осіб, які займалися грабіжництвом нікого не затримано”. Двох поліцейних чинів, яких викрили як учасників погромів, швидко звільнили зі служби”.¹ Наведені документи переконливо свідчать про те, що поліція своїм ставленням та бездіяльністю підштовхувала до погрому і фактично провокувала його.

Про жертв погрому миколаївська газета “Южная Россия” писала: “Зважаючи на чутки, що циркулюють по місту про число вбитих та поранених під час погрому..., виявилось, що вбито 5 осіб. На 23 жовтня на лікуванні в міській лікарні знаходилися 16 осіб, крім того 7 осіб з потерпілих принесені до амбулаторії на перев’язку, з них 5 росіян, 2 євреї. До єврейської лікарні доставлено поранених 9 осіб, амбулаторних хворих... 20 осіб, з них росіян 4”.² Газета “Южная Россия”, яка подавала найбільш об’єктивну інформацію стосовно погромів, прагнула показати, як бездіяльність влади сприяла його виникненню та розростанню. Це було однією з причин того, що редактора газети Д. Кокизова заарештували та засудили за звинуваченням в антиурядовій діяльності.³ Згодом, саме його спогади дозволили відтворити картину подій, які відбувалися в Миколаєві в жовтні 1905 р. Повних даних стосовно суми збитків знайти не вдалося, можливо, що її і не встановили.

У порівнянні з кількістю жертв погромів, які відбувалися в інших містах України (Одеса – 400 вбитих, 5000 поранених; Київ – 10-0/406; Катеринослав – 67/100,⁴ наслідки погрому в Миколаєві не такі трагічні, це пояснюється меншим відсотком єврейського населення в місті активними діями самооборони, а також толерантним ставленням до євреїв з боку більшості жителів міста, які, іноді навіть ризикуючи власним життям, переховували від погромників сусідів-

¹ДАМО. Ф. 231, оп. 1, спр. 1987, арк. 25.

²Южная Росия. – 1905 г. – 5 февраля.

³Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – С. 171.

⁴В. Любченко. Євреї у складі Російської імперії. // Нариси з історії та культури Євреїв України. – К., 2005. – С. 92.

евреїв. Саме такий випадок описано в оповіданні “Перша любов” відомого письменника І. Бабея, що в дитинстві став свідком погрому в Миколаєві.

Севастополь виявився майже єдиним містом «смуги осілості», де в 1905 р. єврейських погромів не було. Це наслідок того, що відповідальність за порядок в місті взяв на себе П.П. Шмідт, який фактично відсторонив від дій поліцію, натомість створив загопи народної міліції, які підтримували спокій набагато ефективніше.¹

На початку літа 1906 р. у зв'язку з погромом, що стався в м. Білосток, виникли побоювання можливості нових погромів і в інших містах. 4 червня 1906 р. на ім'я Миколаївського градоначальника отримано телеграму за підписом міністра внутрішніх справ П.А. Столипіна. В ній говорилося: *“Всякие погромы, как аграрные, так и еврейские должны предупреждаться, а в случае возникновения пресекаться самым решительным образом... Попустительство и бездействие власти будут иметь следствием тяжелую ответственность.”* За розпорядженням градоначальника 10 червня поліцмейстером видано наказ про мобілізацію всіх сил для запобігання погромам.² Вжиті заходи були не зайвими. Вже 29 червня поліцмейстер доповідав градоначальнику: *“...серед єврейського населення стали вперто циркулювати чутки про те, що в день прибуття в місто ікони Касперівської Божої Матері мають влаштувати єврейський погром, цьому сприяє поширення відозв “Союза русского народа”... Багато євреїв залишає на цей час місто, виїжджаючи в ближні єврейські колонії”.*³ Очевидно, цього разу попередження міністра зіграло роль і влада зуміла не допустити погрому.

В 1907 р. погромів в Миколаєві не було, на відміну від Одеси, де на початку року масового характеру набули хуліганські напади на євреїв, інтелігентів та студентів. Дійшло до того, що в лютому вирішили тимчасово припинити заняття в Новоросійському університеті, які відновилися лише після того, як командувач місцевого гарнізону пообіцяв *“жорстко та безпощадно переслідувати погромників”.*⁴ Те, що в Одесі протягом 1905 – 1907 рр. погромні дії набули найбільшого масштабу, певний наслідок ставлення до них командувача Одеського військового округу А.В. Каульбарса, слова якого, сказані в

¹Строганов А.А. Севастополь в лицах за 150 лет (1770 – 1920). Севастополю и Черноморскому флоту 220 лет. – Севастополь: «СКОСИ - Гидрофизика» МГИ НАНУ, 2003. – С. 211-213.

²ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 266, арк. 1-4.

³Там само: арк. 7.

⁴Одеський листок. – 1892 г. – 3 апреля.

1906 р., стали широко відомими: “Ми всі в наших серцях прихильно ставимося до погромів”. Більшість адміністраторів регіону, в основному, поділяла таку думку.

В кінці 1907 р. в Миколаєві відбулася виїзна сесія Херсонського окружного суду, де заслуховувалася справа про погром в Миколаєві в жовтні 1905 р. У справі звинувачено 46 осіб у віці від 16 до 60 років. На судові засідання з`явилися лише 14 звинувачених. В їх числі селяни, місцеві та іногородні міщани, козаки з Полтавської губернії, турецько-піддани, 2 жінки. Лідером серед звинувачених був член партії “Союз русского народа” П. Кранов. Як писала преса: “Інші звинувачені належали до темної маси”. На суд викликано 115 свідків. З них 49 не з`явилися, що цілком зрозуміло, зважаючи на досить тривожну ситуацію в місті. Частина свідків залякана і відмовилася від участі в суді. Зазначалося, що: “Підсудні почуваються вільно, допит ведеться представниками захисту пристрасно. Представникам суду заборонено торкатися ролі поліції та військ.” Свідки звинувачували більшість з тих, хто був притягнутий до суду. З`ясувалися і нові обставини. Свідки встановили, що в перший день погрому перевдягнуті пожежники брали участь в побитті євреїв на вул. Соборній, а поліція не реагувала на це. Командир козачого полку Замчалов заявив, що незважаючи на те, що бачив натовп, який чинив погромні дії, він не мав наказу відкривати вогонь. Увечері, коли отримали такий наказ, натовп при першій же загрозі зброєю розбігся.¹ Вирок суду вражає своєю м`якістю та поблажливістю. 7 погромників засуджено до ув`язнення терміном у 8 місяців, один – на 3 місяці, 24 особи були виправдані.² Звичайно, таке поблажливе покарання містило в собі загрозу майбутніх погромів.

Погромами 1905 р. не скінчилися нещастя для євреїв Миколаєва. 22 травня 1907 р. П.А. Столипін підписав циркуляр міністерства внутрішніх справ, який дозволяв місцевій владі не виселяти євреїв, що поселилися за межами “смуги осілості” до 1 серпня 1906 р., якщо вони мають “сім`ю та прибутки”, та можуть бути визнані “не шкідливими для суспільного порядку”. Документ, очевидно, мав на меті сприяти стабілізації суспільної ситуації після революційних подій 1905 – 1907 рр. Більше того, уряд, видавши документ, вважав, що робить велику поступку на користь єврейського населення. Саме казуїстичне тлумачення циркуляру давало підстави Миколаївському градонача-

---

¹Рассвет. – 1907 г. – № 43. – Ст. 24-25.

²Рассвет. – 1907 г. – № 44. – Ст. 28-29.

льнику розпочати виселення євреїв з міста в зв'язку з тим, що даний документ нагадував про те, що місто офіційно не було включене в межі “смуги осілості” і залишалося місцевістю, де існують особливі обмежувальні умови для проживання. Поліцмейстер отримав від градоначальника вказівки про те, що належать до виселення з міста євреї, “...перебування яких визнавалося шкідливим для суспільного порядку і таким, що викликає невдоволення з боку місцевого населення”, тобто особи неблагонадійні, такі, що засуджені, кримінальні елементи, запідозрені в шкідливій діяльності, а також ті, що поселилися в місті після 1 серпня 1906 р. Ні в одному документі не наводилося аргументації стосовно того, чому крайньою датою законного поселення визнано саме 1 серпня 1906 р.

Того ж року внесено додаток до Ст. 68 «Статуту про паспорти». В ньому вказувалося, що євреям дозволено проживання в межах губерній «...Таврійської, крім міст Севастополя і Ялти, Херсонської, крім міста Миколаєва».¹

Виселення розпочалося уже в 1907 р., але поки це лише поодинокі випадки, приводами найчастіше порушення “правил винної торгівлі”, виселені кілька осіб, що утримували готелі “за утримання притонів” (фактично ж за звичайне порушення правил реєстрації постояльців). Непоодинокі випадки, коли євреям, які раніше мешкали в місті, але через певні обставини мусили тимчасово виїхати (на лікування, за кордон), заборонялося знов оселитися в Миколаєві.

З 1910 р. процес виселення євреїв з Миколаєва набуває все більш активного та планомірного характеру. У серпні підготовлені “Відомості про перепис єврейського населення м. Миколаєва”, згідно з якими зазначалося, що в місті проживає 22585 євреїв, з них мають право постійного проживання лише 4624² (тобто, 17961 осіб мають виселені). Очевидно, міська адміністрація розуміла, що одномоментне виселення з міста 80% єврейського населення завдасть великої шкоди його економічному становищу і викличе досить серйозне невдоволення, як самих євреїв, так і інших верств населення. Тому прийняли рішення не поспішати з реалізацією настанов столипінського циркуляру. Пристави поліцейних частин міста отримали команду розібратися, наскільки законно проживають євреї на підвідомчих їм територіях. Більшість євреїв мала довести, що вони мешкали в місті

---

¹Устав о паспортах со всеми изменениями, дополнениями и разъяснениями по решению правительствующего сената и циркулярами министерств, со включением правил о месте жительства евреев – СПб – 1906 – С. 54.

²ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 1596, арк. 192.

до 1 серпня 1906 р. Доказами вважалися заяви не менше двох православних землевласників, або власників будинків та квартир. Досить часто зустрічаються клопотання біржового комітету (хлібної біржі) зі свідченням того, що та чи інша особа працювала на біржі до вказаного терміну. Кампанія з виселення євреїв викликала тривогу в ділових колах міста. Так, занепокоєна дирекція миколаївського відділення держбанку звернулася до градоначальника, бажаючи отримати пояснення стосовно того, чи всі євреї будуть виселені з міста "...для прийняття заходів зі скорочення єврейських кредитів, щоб запобігти великим збиткам для Державного банку." Градоначальник дав заспокійливу відповідь, що "...до виселення належать лише ті, котрих вивлять як таких, що незаконно поселилися".¹

За дозволом на поселення в Миколаєві треба звертатися безпосередньо до градоначальника, який у разі потреби писав запит до поліцейського департаменту. Так, на запит щодо можливості поселення в місті Меєра Шварца у 1912 р. начальник охоронного відділення інформував, що той у 1906 р. член бойової дружини есерів, за що його заарештували і вислали до Олонецької губернії. Аргументи М. Шварца про помилки молодості, а за час, що минув, він встиг пройти військову службу, враження на градоначальника не справили. Кампанію з виселення євреїв поліція намагалася використати для того, щоб позбавитися від політично неблагонадійних осіб, зважаючи на активну участь єврейської молоді в соціалістичному та революційному русі. Приміром, 1913 р. поліцеймейстер інформував, що Абрам Янгенберг звинувачений у тому, що проводив агітацію на користь страйків на суднобудівних заводах і належить до виселення як небезпечний елемент.²

Ще в 1904 р. на честь народження спадкоємця престолу імператор Микола II надав пільги євреям-запасним нижнім чинам (колишнім рекрутам), а пізніше і учасникам російсько-японської війни, згідно з якими ці категорії євреїв отримали право проживання по всій території імперії, але в 1910 р. Сенат та МВС надіслали до губерній роз'яснення, які фактично унеможлилювали практичне користування цими пільгами. З формально-юридичного погляду розпорядження вказаних органів ніяк не могли відмінити височайшу імператорську волю, що мала вищу законодавчу силу в державі, але місцева адміністрація (в тому числі і в Миколаєві) вважала за до

---

¹ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 1596, арк. 192.

²Там само: арк. 153, 205, 382.

цільне дотримуватися вказівок Сенату та МВС. Тому на десятки звернень від євреїв, які підпадали під пільгові категорії, Миколаївським градоначальником давалася стандартна відповідь (набрана в друкарні), в якій говорилося: “... це право не поширюється на місцевості, де встановлені особливі обмежувальні правила”.¹ У відповідь на звернення євреїв, учасників російсько-японської війни, з зазначеного питання Херсонський губернатор у жовтні 1910 р. видав циркуляр, в якому говорилося, що пільги на право проживання можуть надані лише тим євреям, які: “...удостоились пожалования знаками отличия или вообще беспорочно несли службу в действующих войсках. Ввиду изложенного даю знать..., что упомянутые евреи, не имеющие знаков отличия и желающие воспользоваться предоставленным законом от 11-го августа 1904 года правом, должны, в доказательство беспорочной службы в действовавших войсках на Дальнем Востоке, предоставлять о том удостоверения от бывших их воинских начальников. В противном случае указанный закон не может быть к ним применяем.”² Даний циркуляр не можна сприймати інакше, ніж знущання над здоровим глуздом, але він повністю розв’язував руки Миколаївському градоначальнику у справі виселення євреїв.

Навіть на тимчасове перебування євреїв у місті необхідно спеціальний дозвіл від градоначальника, який отримати іноді складніше, ніж від міністра внутрішніх справ. Іноді доходило до парадоксів. Приміром, керівник популярного московського театру-кабаре “Летюча миша” М. Балієв, збираючись на гастролі до Миколаєва, телеграфував градоначальнику: “У трупі “Летюча миша” є 2 єврея, які мають право проживання у всіх містах імперії. Прошу дозволити гастролі.” В цьому випадку градоначальник дозвіл видав. А дозвіл на тимчасове перебування на гастролях у місті євреям, які були у складі артистів трупи Медведєва видав Товариш (заступник) міністра внутрішніх справ. Трупі єврейського театру взагалі заборонили в’їзд до міста.³

Найбільших масштабів виселення досягло в 1912 – 1913 рр., тільки за період 15 березня до 1 квітня 1913 р. з міста виселили 26 осіб (без урахування членів їх сімей).⁴

Не зважаючи на скрутні умови, випадки відмови євреїв від юдей-

---

¹ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 1596, арк. 192.

²Памятная книжка Херсонской Губернии на 1911 год.–Херсон: Типография Херсонского губернского правления, 1911. – С. 192.

³ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 1596, арк. 153, 205.

⁴Там само: арк. 261.

ського віросповідання мали поодинокий характер, так за період 1907 – 1914 рр. документально зафіксовано лише 6 випадків переходу євреїв у християнство, в зв'язку з чим відмінено постанови про виселення вказаних осіб.

Столипінський циркуляр мав наслідки і для єврейського населення Севастополя. Виселення окремих груп євреїв з міста розпочалося в 1907 р., а в 1909 р. виселено єврейське населення з Корабельної сторони міста.

З початком I Світової війни вийшло розпорядження міністерства внутрішніх справ № 751/47 від 24 липня 1914 р., в якому йшлося про те, що зважаючи на надзвичайні обставини, на час військових дій призупиняється розгляд справ про виселення “...не допуская, однако, новых поселений”. 15 серпня 1915 р. видано урядовий циркуляр, яким знімалися всі обмеження на проживання євреїв за межами “смуги осідлості” за винятком столиць. Всі обмеження стосовно права проживання євреїв у Миколаєві скасовані лише постановою Тимчасового уряду від 20.03.1917 р.

Ситуація для єврейського населення в Одесі та Херсоні не була такою драматичною. В цих містах євреї проживали з моменту їх заснування в кінці XVIII ст. Прихильність щодо поселення євреїв в місті виявляв фактичний засновник Одеси О. Дерібас. В 1795 р. в Одесі проживали 240 євреїв, які склали більше 10 % жителів міста. Вони отримали право брати участь у виборах в Міську Думу і в 1796 р. обрали гласним Меїра Елмановича. В 1798 р. створено кагал, згодом збудовано синагогу. До середини 20-х рр. XIX ст. єврейська громада міста нечисельна і пасивна. Ситуація змінилася після переселення великої групи галицьких євреїв (з м. Броди), які зайняли провідне місце в хлібній торгівлі, поступово витісняючи з цього бізнесу греків та італійців.¹ Єврейські купці зуміли повною мірою використати право «порто франко» (безмитної торгівлі), яке надали одеському комерційному порту, сприяли залученню до міста іноземного капіталу. Зокрема, в місті відкрили відділення найбільших міжнародних єврейських хліботоргових кампаній «Луї Дрейфус і К°», «М. Нойфельд і К°», Юровського та ін., що сприяло перетворенню Одеси на найбільший в Європі порт по експорту зерна.² В 1842 р. євреї володіли 228 комер-

¹Еврейская энциклопедия. – Т. XII. – С. 50; Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1995. – С. 44-45, 50.

²Сартор В. Международные формы в Российской империи 1980 – 1917 // Ежегодник экономической истории – М., 2005 – С. 70.

при ційними закладами, включаючи 67 фабрик та майстерень, 26 крамниць. В 1855 р. в Одесі проживали 17 тис. євреїв, що складало 18 % всіх жителів міста; 1857 р. вони склали 53,2% з числа осіб, що займалися торгівлею в місті, в подальшому, їх доля в цій галузі зростала, в 1875 р. євреям належали 60 % всіх торгових домів Одеси.¹ Кількість єврейського населення в місті зростала швидше, ніж загальна чисельність міських жителів. Як підкреслює американський дослідник С. Циперштейн, за станом на 1892 р. в Одесі проживали 124511 євреїв (30,8 % населення міста), поступаючи лише росіянам – 198-233 осіб (49,1 %); при цьому лише 38,5% одеських євреїв були уроженцями міста, зростання відбувалося, в основному, за рахунок єврейської міграції.² В 1910 р. з 55 торговельних компаній, що експортували зерно, 46 належали євреям. Вони переважали в дрібній торгівлі, володіючи 56 % крамниць, 63 % міських ремісників також євреї. Вони володіли 43 % фабрично-заводських закладів. 7 з 10 банків належали євреям, їх внесок в економічний розвиток Одеси і краю можна вважати виключним.³ Як зазначає М. Поліщук, в житті релігійної громади постійно відбувалася боротьба між традиціоналізмом та модернізмом, тому вибори казенного рабина завжди були подією, яка не залишала сторонніми більшість членів громади.⁴ Швидке зростання єврейської громади пов'язане з тим, що протягом I половини XIX ст. Новоросійські генерал-губернатори А.Е. Рішельє, Ф.П. Пален, М.С. Воронцов, А.Г. Строганов були прихильними до євреїв і часто виступали на їх захист перед імператором та урядом, розуміючи який позитивний вплив на розвиток міста та краю мала їх економічна активність. Вони сприяли розв'язанню проблем, що виникали в житті єврейської громади. Одеса була одним з центрів руху маскілізм (єврейського просвітництва), при цьому одеське єврейство одне з найбільш русифікованих в регіоні, в 1897 р. майже 8% євреїв вважали рідною російську мову.

Діяла найбільша в Російській імперії кількість єврейських навчальних закладів, утворено велику кількість благодійних та суспільних

---

¹Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1995. – С. 51, 81; Демина М. Греко-еврейское противостояние в Одессе в XIX в // Тирош: Труды по иудаике. – М., 2003. – Вып. 6. – С. 149-154.

²Ципперштейн С. Евреи Одессы. – С. 40.

³Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 6. – Ст. 120.

⁴Евреи Одессы и Новороссии. Социально – политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 2002. – С. 218.

організацій, а наприкінці XIX ст. Одеса стала центром сіоністського руху. Одеське єврейство складало особливу, колоритну групу серед євреїв Російської імперії. На жаль, Одеса відзначилася і як місто, де протягом XIX – початку XX ст. відбулася найбільша кількість єврейських погромів. Перші погроми – 1821 та 1859 рр. сталися внаслідок загострення греко-єврейського економічного протистояння, через яке греки поступово витіснялися євреями з міської та міжнародної торгівлі. До числа погромників приєдналася частина жителів міста що сприяло розростанню масштабів погромних дій, які тривали протягом трьох днів. Вже перші погроми показали, що місцева влада не має ефективних засобів протидії цим явищам. Наступний погром відбувся у травні 1871 р. Одеська дослідниця М. Деміна вважає, що його ініціаторами були греки, але визнає, що: «Практично у всіх погромах задіяні представники інших етносів Одеси, не пов'язаних зі втратою економічних позицій у місті».¹ Коли єврейська депутація на чолі з рабином С.Л. Швабахером відправилася до генерал-губернатора П. Коцебу просити захисту, той під час переговорів без пояснень покинув кімнату і не повернувся. Пізніше загальновідомою стала його фраза: «Євреї самі винні, хоч самі вони так не вважають, але спокій має бути відновлений»,² при цьому погром так і не був припинений, а по місту навіть почали розповсюджувати плітки, що зі столиці прибуло розпорядження не втручатися в події. Наступного року генерал-губернатора увільнили від посади, але незабаром призначили на так ж посаду до Варшави. Схожа реакція тимчасового Одеського генерал-губернатора А.В. Каульбарса на події наступного одеського погрому 1881 р. Він відкрито звинувативши у всьому євреїв, писав: “Євреї за останні 20 років захопили в свої руки не тільки торгівлю і промисли, але одержали і значну земельну власність, причому вони направили зусилля не на збільшення продуктивних сил країни, а на експлуатацію корінних жителів, переважно найбідніших класів населення, чим викликали з його боку протест, що вилився в сумній формі – в насильствах”.³ Адміністратор прагнув повністю зняти з себе, та й з влади в цілому, відповідальність за погроми. Така позиція явно провокаційна і відкривала перспективи щодо поновлення погромів. Коли ж херсонська губернська комісія з єврей-

---

¹Деміна М. Греко-еврейское противостояние в Одессе в XIX в // Тирош: Труды по иудаике. – М., 2003. – Вып. 6. – С. 153.

²Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим. - 1995. – С. 134.

³ДАМО. Ф. 230, оп. 1, спр. 1078, арк. 2.

ського питання, бажаючи запобігти можливості повторення погромів у 1882 р., запропонувала зняти безглузді заборони щодо права проживання євреїв, чітко дотримуватися законності на всіх щаблях виконавчої влади, реакція уряду виявилася абсолютно неадекватною. Вже в травні 1882 р. введено нові обмеження для євреїв у різних сферах їх діяльності.¹ Г.Б. Сліозберг, будучи сучасником цих подій, звернув увагу на те, що: “Погроми не тільки не викликали у центральній владі спроб виправдатися від звинувачення в тому, що вона допустила погроми..., навпаки влада висунула проти євреїв звинувачення в експлуатації місцевого населення, яке й викликало вороже до них ставлення”.² В подальшому Одеса пережила погроми в 1905 – 1907 рр., в ході яких місцева влада та поліція знов виявили повну недбалість та незацікавленість щодо їх мінімізації та припинення.

Формування єврейської громади в Херсоні залежало від тих змін, які відбувалися в соціально-економічному становищі та статусі міста. Перші згадки щодо проживання євреїв у місті відносяться до 1799 р., коли серед жителів зафіксовано 39 купців і 180 міщан-євреїв (за даними 1797 р. офіційно в Херсоні не проживало жодного єврея). В подальшому єврейська громада в місті зростала досить повільно у зв'язку з тим, що з кінця XVIII ст. центр суднобудування і Чорноморського флоту перемістився з Херсону до Миколаєва, але продовжував функціонувати комерційний порт, який, однак, мав другорядне значення через те, що за своїм географічним становищем не міг конкурувати з одеським. У 1802 р в Херсоні проживали 36 купців і 344 міщан-євреїв.³ В подальшому єврейське населення міста зростало частково за рахунок того, що сюди переїздить частина євреїв, які мусили виселитися з Миколаєва, а також внаслідок того, що місто стало центром губернії. Поступово зростали оберти комерційного порту, який під кінець XIX ст. набував великого значення у внутрішній та зовнішній хлібній торгівлі.

В 1847 р. херсонська єврейська громада складала 3832 осіб, а в подальшому в окремі роки складала до 40% населення міста.⁴ Єврейські купці та ремісники посідали основне місце в міській торгівлі та ,

---

¹Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского земства 1865 – 1899 гг. – Херсон: Издание Херсонской губернской земской управы, 1904. – С. 79-81.

²Слиозберг Г.Б. Дела давно мнувших дней // Евреи в России: XIX век. – М., 2000. – С. 237.

³Єврейська енциклопедія. – Т. XV – Ст. 601.

⁴Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально – политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 2002.– С. 397.

сфері послуг. Як зазначала в 1860 р. газета «Рассвет»: *«По субботам когда (евреи) закрывают свои лавки, Херсон напоминает то место, в коем холера, или свирепствует нечто подобное – улицы полностью вымирают»*.¹ На відміну від одеської, херсонська громада не відзначалася особливою активністю, що можна пояснити тиском з боку губернської адміністрації. Більшість херсонських губернаторів відзначалися консервативністю і не виявляли особливої прихильності до єврейських справ.

У II половині XIX ст. зростання єврейської громади відбувалося більш динамічно, що пов'язано з загальним піднесенням економічного життя регіону. За період з 1847 до 1881 р. єврейське населення міста зросло у 6,2 разів і складало 46,18% від числа міських жителів. Це був найвищий показник серед великих міст губернії і один з найвищих по всій імперії.

Зважаючи на те, що євреї відігравали виключне значення в економічному житті міста і склали верхівку місцевого купецтва. В 1862 р херсонський губернатор П. Клушин навіть звернувся до міністерства внутрішніх справ з клопотанням, про дозвіл, як виключення до діючих законів, обрати одного з єврейських купців на посаду міського голови. При цьому зазначалося, що ні один з міських купців-християн не має достатнього хисту та освіти, щоб вправно керувати складним міським господарством. Губернатор зазначав, що єврейські купці *«...имея значительное состояние, получил воспитание и неоднократно поездками за границу приобрета разнообразные познания, пользуются общественным уважением; избрание из среды их вполне достойного лица в должность городского головы принесло бы существенную пользу»*.² Клопотання підтримав Новоросійський генерал-губернатор, але міністр внутрішніх справ П. Валуев відповів відмовою. В подальшому євреї брали активну участь в роботі міської Думи і в 1881 р. їх представництво в Херсонській Думі складало 26,4 % від числа гласних. В 1904 р. в роки російсько-японської війни в Херсоні мав місце т. зв. «мобілізаційний погром», а 18 – 20 жовтня 1905 р. в місті відбувся новий погром, від побоїв помер один єврей. Погромні дії виникали в різних районах міста протягом трьох днів, поліція майже не реагувала на ситуацію, все припинилося лише після введення в місті військового стану. Безпорядки придушили війська,

---

¹Рассвет. – 1960 г. – 27 мая.

²Еврейская энциклопедия. – Т. XV. - Ст. 601.

при цьому застрелено 5 погромників.¹ Спільною особливістю формування єврейської громади в Одесі, Херсоні та більшості інших міст регіону було те, що, на відміну від Миколаєва та Севастополя, єврейське

населення не зазнавало утисків у праві поселення та проживання в цих містах, не переживало кампаній по примусовому виселенню. Ця особливість позитивним чином впливала, на соціально-економічне становище, як євреїв, так і самих міст, де вони мешкали.

Таким чином, політика російського царизму стосовно єврейського населення українських земель та інших регіонів Російської імперії пройшла шлях від повної заборони на проживання євреїв у межах держави (середина XVIII ст.) до обмежувально-дискримінаційних заходів, дія яких могла посилюватися в періоди, коли загальний напрямок державної політики набував реакційно-консервативного характеру (правління Миколи I, Олександра III, Миколи II). Політика уряду в єврейському питанні мала тенденцію до пом'якшення в періоди, коли в основі державної політики лежали ідеї лібералізму та реформаторства (правління Олександра I та Олександра II). Але навіть у такі моменти політика російського уряду стосовно євреїв не втрачала дискримінаційного характеру і найвиразнішим втіленням її стало існування "смуги єврейської осілості", яка охоплювала землі Правобережної та Південної України.

Реальне правове становище єврейського населення в різних регіонах Російської імперії значною мірою залежало від ставлення до проблеми представників місцевої адміністрації, які з більшою чи меншою мірою усвідомлення йшли на порушення законодавчих актів і настанов урядових органів. При цьому такі порушення могли здійснюватися, як на шкоду євреям, так і на шкоду їм.

Специфічною особливістю правового становища єврейського населення Новоросійського краю було те, що воно отримало право проживання в цьому регіоні ще з кінця XVIII ст. і досить швидко зайняло важливе місце в процесі економічного освоєння краю та його інтеграції у загальноросійський і міжнародний ринки. Діяльність євреїв стала одним із чинників, які визначали динамізм соціально-економічного розвитку регіону. Цю особливість зуміли зрозуміти найбільш далекоглядні управителі краю (Г. Потьомкін, Й. Дерібас, А.Е Рішельє, Ф.П. Пален, М.С. Воронцов та ін.), які сприяли

---

¹Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 9. – Ст. 776-777.

тому, що дискримінаційні фактори державної політики в південному регіоні діяли в максимально пом'якшених формах, а іноді на власний ризик місцеві адміністратори йшли навіть на свідоме порушення урядових настанов, керуючись інтересами регіону.

Історія євреїв Миколаєва і Севастополя XIX ст. є своєрідною та оригінальною в двох аспектах: по-перше, від можливості проживання євреїв у цих містах багато в чому залежало економічне становище міст і краю; по-друге, супротивниками політики царизму щодо обмеження проживання євреїв у місті виступали не стільки самі євреї, скільки командувачі Чорноморського флоту та інші високопосадовці (О.С. Грейг, М.С. Воронцов, Б.А.Глазенп), які опікувалися перед урядом про захист прав місцевих євреїв. Після виходу міста з підпорядкування військово-морському відомству на початку XX ст. місцева влада не виявляла особливого прагнення до захисту прав євреїв і скористалася казуїстичним трактуванням урядового документу, для того, щоб розпочати їх виселення. Така лінія поведінки місцевої влади цілком логічно вписувалася в загальний контекст дискримінаційної юдофобської політики російського уряду, що набувала особливої жорсткості в кінці XIX – на початку XX ст. При цьому, на відміну від попередніх періодів, міська адміністрація не тільки не виступала на захист єврейського населення міст, але виявила готовність сумлінно виконувати урядові настанови у виселенні євреїв, навіть якщо це зашкодить нормальному економічному та соціальному розвитку. В цілому ж, історія єврейського населення Миколаєва і Севастополя яскраво відобразила коливання та нелогічність політичного курсу російського царату в єврейському питанні протягом XIX – поч. XX ст. між лібералізмом та консерватизмом. Ситуація в цих містах зразок конкретного втілення дискримінаційної антисемітської державної політики.

Історична доля єврейського населення Одеси, Херсона, Катеринослава та інших міст регіону складалася більш позитивно, тут не було акцій по виселенню євреїв, що сприяло швидкому зростанню єврейської громади, яка відігравала провідне місце в економічному житті міст та регіону в цілому. Саме єврейський елемент зіграв непересічну роль в тому, що Південь України став протягом XIX – поч. XX ст. регіоном, який розвивався найдинамічніше в Російській імперії. Але у всіх містах Новоросії становище євреїв частіше залежало від ставлення до них місцевої адміністрації, ніж від урядової політики.

Міста Новоросії, як і більшість міст “смуги осілості”, не обминули трагічні події єврейських погромів. У цілому, погроми прогнозований наслідок дискримінаційної політики російського царату. Наявність законодавчо закріплених обмежень стосовно євреїв неприховано демонструвала більшості населення, що уряд країни не має наміру захищати цю частину населення нарівні з іншими. Таке ставлення до національної та релігійної меншини населення підштовхувало певну частину представників більшості населення до насильницьких дій по відношенню до цієї меншини. Наявність у державі будь-яких обмежень стосовно меншості завжди стає наслідком розбещення і відчуття безкарності у більшості, і це майже завжди спрацьовує саме в національному питанні. Не викликає сумніву те, що погроми цілком передбачені в часи загального суспільного збудження, викликаного революційним неспокоєм. У таких умовах особлива відповідальність покладається на місцеву владу. Місцева влада та поліційна система виступали не тільки силами, які провокували погромні дії, але вони не зробили нічого, щоб мінімізувати їх наслідки, виявивши злочинну недбалість та безпорадність, що досить характерна лінія поведінки, коли справа стосувалася єврейського населення.

Протягом усього історичного періоду російський царат так і не знайшов шляхів до нормального вирішення єврейського питання, яке, значною мірою, створено штучно і трималося на забобонах, упередженості, особистих симпатіях та антипатіях тих чи інших політичних лідерів, які не мали логічного пояснення. Найбільш універсальним способом вирішення єврейських проблем уряд, зазвичай, вважав запровадження обмежувально-дискримінаційних заходів, якими встановлювалася нерівність між євреями та іншим населенням. Таке ставлення до цієї етнічної групи сприяло формуванню юдофобських, а згодом і антисемітських настроїв серед певних верств неєврейського населення.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА ЄВРЕЇВ-ЗЕМЛЕРОБІВ (КОЛОНІСТІВ) У НОВОРОСІЇ

3.1. Єврейська сільськогосподарська колонізація в I половині XIX ст.

Першою урядовою спробою залучення євреїв до землеробства можна вважати "Кондиції" Катерини II від 1776 р. За цим документом на землях уздовж Дніпра та Південного Бугу мали відвести земельні наділи для євреїв, яких уряд збирався заохотити до переселення. Документ не мав практично ніяких наслідків через те, що, з одного боку, євреї не виявили особливого бажання до переселення, а з іншого боку, політика уряду стосовно євреїв невдовзі зазнала суттєвих змін, пов'язаних із введенням "смуги осілости". На кінець XVIII ст. (1773 р.), як свідчить А.О. Скальковський, в числі "сільських поселення" різних національностей, які оселялися на Півдні України, євреїв не було.¹

Плани російського уряду стосовно реформування життя єврейського населення в кінці XVIII – на початку XIX ст. викликані нагальною необхідністю вирішення гострих соціально-економічних проблем, що існували на правобережних, волинських та білоруських землях, які опинилися в складі Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої. На цих землях проживала більшість східноєвропейських євреїв, що були скупченими у містах та містечках, не завжди маючи можливість забезпечити стабільний прибуток для утримання сім'ї та сплати податків. Євреї, які мешкали в сільській місцевості, не мали права займатися землеробством і заробляли на життя дрібною торгівлею, посередництвом, брали в оренду у місцевої шляхти і магнатів право на виробництво та продаж спиртних напоїв. З часом євреї стали особами, що утримували шинки та постійні двори. Шляхта не обтяжувала себе справами організації господарського життя у власних маєтках, часто віддаючи їх повністю або частково в оренду євреям (т. зв. крестенції), що призводило до посилення феодального гніту та зубожіння українського селянства, яке часто сприймало євреїв як своїх безпосередніх експлуататорів. Попри негативні моменти економічна активність євреїв об'єктивно сприяла втягуванню українсь -

¹Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. В 2-х частях. – Одесса, 1850 – 1853. – Ч. 2 – С. 25-26.

кого та білоруського села в ринкові відносини, але це підривало основи традиційного феодального укладу, що непокоїло російський уряд. Цілком логічно, що одним із головних винуватців ситуації, що склалася в зв'язку з поглибленням кризи феодально-кріпосницької системи, уряд бачив євреїв, залишаючи поза увагою ставлення шляхти і магнатів до своїх маєтків та селян, яких вважали лише знаряддям для швидкого збагачення.

Царизм розраховував розблокувати ситуацію за рахунок євреїв репресивно-адміністративними засобами. Для цього випробували кілька варіантів: євреїв зобов'язували записатися до числа міських жителів; кілька разів робилися спроби їх виселення із сільської місцевості, де їм заборонили постійно проживати, утримувати шинки, орєнди та ін.; робилися спроби асимілювати євреїв у російське суспільство шляхом надання їм російської цивільної освіти, обмеження і поступового знищення кагальної структури, а в перспективі і їх християнізації. Більшість цих заходів не приносила очікуваного швидкого ефекту. Одним із напрямків урядової політики стала ідея перетворення частини євреїв на землеробів, для чого вважалося за необхідне переселити їх на державні та незаймані землі і там розселити колоніями, окремо від християнського населення. Як засвідчили подальші події, напрям виявився найбільш реальним та перспективним, хоч результати його реалізації не завжди відповідали тим сподіванням, які покладалися урядом на єврейську сільськогосподарську колонізацію. Не можна не погодитись з В. Гончаровим, який зазначає: “Переселяючи євреїв у малозаселені степи, царська адміністрація намагалася не лише залучити євреїв до землеробської праці, але і розхитати замкнуту єврейську громаду, порушити її патріархальне життя. Перенаселеність придбаних польських земель на заході і зростання гострої конкуренції в єврейському середовищі через джерела проживання змушувало уряд, і представників єврейської громади шукати нових можливостей”.¹

Вперше законне право на проживання євреїв у сільській місцевості та на заняття сільськогосподарською працею зафіксовано в “Положенні об устроїствє євреев” (ПУЕ) від 9 грудня 1804 р.² Згідно з указаним документом, євреї, які виявляли бажання займатися землеробством, отримували право купувати незаселені землі в захід-

¹Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861 – 1917 рр. Дис... канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет - 2005. – С. 39.

²ПСЗ. Собрание первое. – Т. XXVIII. – № 21,547.

них губерніях або переходити на казенні землі, де переселенцям мали відводитися певні земельні площі (передбачалося, що загальна кількість таких земель складатиме до 30 000 десятин). На перші 10 років переселенці звільняються від казенних податків (саме євреї-землероби виявлялися першими серед євреїв імперії, кого звільняли від подвійного оподаткування, яке діяло в цей час), крім земських повинностей; вони не сплачували коробочного збору, мали право отримувати допомогу від сум коробочного збору кагалів, з яких вони переселилися. Переселенці мали право отримувати кредити. Це означало, що євреї, які виявили бажання стати сільськими жителями, прирівнювалися до “вільних хлібопашців”, тобто особисто вільних селян, яким дозволялося бути землевласниками згідно до відповідного “Указа о вольных хлебопашцах” від 12 грудня 1802 р. (до цього указу виключне право землеволодіння в Російській імперії належало лише дворянству). Згідно зі Ст. 18 ПУЕ нікого з євреїв не можна примушувати до переселення, цей процес має відбуватися виключно добровільно. Ст. 12 чітко визначала, що євреї-землероби повинні залишатися вільними людьми, тобто ні за яких обставин не можуть опинитися у кріпосній залежності, інші статті документу підтверджували, що переселенці-євреї знаходяться поза межами юрисдикції поміщиків. З усього вказаного цілком логічним є висновок стосовно того, що євреї, навіть поселившись у сільській місцевості, зберігали право вільного пересування, тобто не прикріплені до землі, на відміну від більшості сільського населення Російської імперії. Землі, придбані євреями, переходять у їх повну власність, а вони, як власники, мають право наймати робітників (навіть з числа християн). ПУЕ 1804 р. виявилось, очевидно, найбільш ліберальним законодавчим актом стосовно євреїв в історії Російської імперії. Зважаючи на конкретну соціальну ситуацію в державі в першій половині XIX ст., становище євреїв-землеробів краще, ніж становище кріпосних селян, які склали понад 40% сільського населення Півдня України. З метою заохочення до переселення в ПУЕ зазначалося, що в губерніях “смуги осілості” (в тому числі в Херсонській, Катеринославській і Таврійській) мали виділити під заселення до 30 000 десятин казенних земель (Ст. 17). Реально достатню кількість землі виділено лише в межах Херсонської губернії. Фактично цим актом уряд заохочував євреїв до переселення в причорноморські степи, де існувала нагальна потреба у терміновому заселенні та господарсько-економічному освоєнні нових земель, які увійшли до складу Російської імперії в кінці XVIII ст.

Указом Сенату 1812 р. права євреїв на володіння не заселеними землями прирівнювалися до аналогічних прав осіб християнських віросповідань, але це правило поширювалося лише в межах “смуги осілості”. Цілком зрозуміло, що в даному випадку малися на увазі, передовсім, новоросійські землі, бо саме тут найбільша кількість незаселених земель. ПУЕ санкціонувало право володіння та купівлі євреями землі, але не дозволяло продавати її. На думку Дж.Д. Клієра: “Ці міри варті особливої уваги тому, що надавали право євреям володіти землею і при бажанні стати селянами. Тим самим припинялася традиційна єврейська безземельність, яка в цілому зберігалася по всій Центральній та Східній Європі”.¹

Парадоксальність характеру ПУЕ полягала в тому, що Ст. 34 цього документу визначала, що з 1 січня 1807 р. у губерніях малоросійських та новоросійських “...ніхто з євреїв ні в якому селі не може утримувати ніяких оренд, шинків, кабаків та постійних дворів... і навіть жити в них”, тобто заборонялося постійне проживання євреїв у сільській місцевості, якщо вони не займаються землеробством. Документ одночасно забороняв євреям проживати в сільській місцевості в одних регіонах країни, а натомість надавав таку можливість в інших регіонах, але при цьому головною умовою заняття сільськогосподарською працею.

Невдовзі розпочалося примусове виселення євреїв із сільської місцевості в межах “смуги осілості” і дуже швидко поширювалися чутки про “благодатну Новоросію”, тому бажаних переселитися туди ставало все більше, чимало євреїв продавало майно і відправлялося (часто таємно і без дозволу влади та кагалів, без документів) в нові краї. Як доповідали з місць до столиці, євреї “в невеличкій кількості безперервно йдуть, і йдуть, і йдуть до Новоросії”. Поліція постійно затримувала людей жebraцького вигляду, без паспортів, які заявляли себе євреями і вимагали виділити їм обіцяну землю.²

Перше офіційне звернення з проханням про переселення надійшло до Могилівського губернатора М.М. Бакуніна від 36 єврейських сімей, адміністратор не знав, як йому реагувати і звернувся за консультацією до міністра внутрішніх справ В.П. Кочубея, який дав досить розпливчасту відповідь. Міністра найбільше турбувало, чи будуть державні кошти використані за призначенням. Справу вирі-

¹Клієр Дж. Д. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) – М.: Иерусалим: Мосты культуры – Geshtarim, 1999. – С. 232.

²Кандель Ф. Очерки времен и событий: Из истории российских евреев.: В 3-х кн. – Иерусалим, 1988–1994. – Кн. 1. – С. 197.

шили позитивно лише після того, як старшина групи Н. Фінкенштейн особисто приїхав до Петербурга і мав зустріч з міністром. Відомості про успіх першої спроби швидко поширювалися “єврейською поштою” і стали стимулом до нових звернень, але В.П. Кочубей, як правило, відповідав на них негативно, мотивуючи, неможливістю забезпечити житлом на нових місцях усіх бажаючих. Протидію спробам переселення євреїв чинили також Мінський та Віленський губернатори.¹ Досить скептично ставилася до перспектив переселення євреїв і певна частина урядовців. Приміром, сенатор Алексеев, який брав активну участь у формуванні державної політики в єврейському питанні, вважав, що заходи, передбачені ПУЕ 1804 р. по залученню євреїв до землеробства, не зможуть вирішити проблему скупченості євреїв у містах та містечках західних губерній “смуги осілости”.² Негативно налаштовані кагали місцевостей, звідки виїздили євреї, через те що за них до проведення нової ревізії доводилося сплачувати податки з громадських коштів за місцем попереднього проживання, крім того на утримання переселенців передбачалося відшкодування з сум корочного збору.

На відміну від них, досить активну позицію займали адміністратори новоросійських земель. У 1806 р. за даними Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Е.І. Рішельє, заявили про бажання стати землеробами і переселитися до Новоросії 911 єврейських сімей, за іншими даними, таких сімей було 1436.³ ізраїльський автор Ф. Кандель, не посилаючись на джерела, наводить цифру до семи тисяч, яка не викликає довіри.⁴ Відповідно до клопотання генерал-губернатора, для найбідніших переселенців було виділено 310 крб. казенних грошей, з цієї суми 125 крб. витрачалося на будівцтво оселі, частина коштів – на купівлю свійських тварин, реманенту та продуктів на 8 місяців (до першого врожаю), поселенцям видавалися на дорогу “кормові” гроші (по 5 коп. на добу) і підводи. Переселялися, в основному, євреї з білоруських земель – Вітебської, Могилівської, Мінської губерній, де існувала перенаселеність євреїв у містечках, хоча і переселенці з Полтавської (Бобровий Кут), а пізніше і з Подільської

---

¹Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Geshtarim, 1999. – С. 255-256.

²Український історичний журнал. – 2004 р. – № 6. – С. 21.

³Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. – Херсон: Б.И., 1993. – С. 45.

⁴Кандель Ф. Очерки времен и событий: Из истории российских евреев.: В 3-х кн. – Иерусалим, – Кн. 2 – С. 27.

губерній.¹ Російський дослідник XIX ст. В. Нікітін за, спогадами сучасників, зазначав, що переселенці прибували на нові місця проживання «...в самом беднейшем состоянии, редкий из них имел самое нужное одеяние, у большей же части оно состояло из одних лоскутов, а при помощи кормовых по 5 коп. в сутки — они чувствовали свое положение не намного лучше».²

Фінансування процесу переселення та облаштування переселенців здійснювалося переважно за державні кошти, на що передбачили суму в 300 тис. крб., певну частину коштів відраховували єврейські кагали “смуги осілості” від коробочного збору, що лягало додатковим тягарем на єврейські громади, з яких виїхали на переселення майбутні колоністи.

Основним позитивним результатом першої хвилі єврейської колонізації було те, що в 1807 р. З дозволу уряду на казенних землях створили перші єврейські землеробські колонії в Новоросійському краї: Великий та Малий Нагартав, Єфінгар Бобровий Кут, (Велика) Сейдеминуха, Інгулець, Кам`янка, Ізраїлівка. Ці колонії продовжували існувати як єврейські поселення майже півтора століття (до початку німецько-фашистської окупації в 1941 р.). Про масштаби перших колоній свідчать відомості VI ревізії, яка проводилася в 1811 р.:

Відомості про стан єврейських сільськогосподарських колоній³

Назва колонії	Кількість сімей	Кількість ревізських душ	Кількість десятин землі
Великий Нагартав	97	301	5490
Малий Нагартав	40	105	12000
Єфінгар	64	163	5294
Інгулець	104	310	9000
Кам`янка	169	416	19500
Сейдеминуха	122	307	6000
Бобровий Кут	201	451	15000
Ізраїлівка	201	99	6000

¹Непомнящий Б. З. Херсон еврейский. Трагедия и судьбы. – Херсон: Олди-плюс, 2004. – С. 19; Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. – Херсон: Б.И., 1993. – С. 63, 68.

²Никитин В.Н. Евреи земледельцы: Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807 – 1887. – СПб., 1887. – С. 36.

³Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М., 1976. – С. 187; Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. – Херсон, 1993. – С. 63, 68.

Загальна кількість колоністів складала 998 сімей, 3150 ревізьких душ. Перебільшеною виглядає кількість землі, що виділялася колоніям. Якщо погодитися з поданими даними, то на кожну сім'ю приходилося 79,2 десятин, що більше ніж вдвічі перевищувало норму в 30 десятин, встановлену урядом. З цього приводу можна припустити два варіанти: землю відведено з огляду на перспективу подальшого зростання кількості переселенців, або чиновники навмисно подавали завищені дані, щоб отримати більше фінансування від уряду. Сучасний український дослідник В. Любченко наводить іншу кількість переселенців – 1690 сімей, близько 10 тис. осіб.¹ Кількість сімей у даному варіанті явно перебільшено, бо при такому розрахунку 1 родина складалася з 5,9 осіб, але для отримання землі кожна переселенська сім'я мала включати не менше 6 ревізьких душ.

Цікаво, що в колонію Сейдеминуха в 1850 р. переселилися німці з Тираспольського повіту. В подальшому уряд заохочував німців-менонітів селитися в єврейських колоніях і навіть доручав їм управління колонією з метою сприяння налагоджуванню господарського життя. Німці мали власним практичним досвідом ведення господарства служити прикладом і сприяти запровадженню навичок господарювання серед єврейського населення. Приміром, в 1867 р. в колонії Єфінгар проживали 12 зразкових хазяїв з числа німців, у Ново-Бериславі – 35 осіб німців.² Мустервіти та бейзицери (так називалися німці-управляючі) мали широкі повноваження, аж до фізичного покарання поселенців. Сучасний дослідник В.В. Гончаров вважає, що вплив менонітів на становлення господарського життя в колоніях позитивне, але реальні наслідки цього явища виявилися лише під кінець XIX ст.³

Євреї не єдині переселенці в південноукраїнському регіоні. Протягом 1801 – 1809 рр. в Херсонській губернії засновано 47 нових поселень, з них німецьких – 37, болгарських та грецьких – по 8, єврейських також 8.⁴ Євреї не склали більшості в загальній кількості переселенців-колоністів. Протягом I чверті XIX ст. їх кількість майже

¹Нариси з історії та культури євреїв України / Ред.-упор. Л. Фінберг, В. Любченко. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 74.

²Матеріали по делу народного образования в Херсонском уезде. Обзор деятельности Земства Херсонского уезда в деле народного образования в период времени 1865 – 1874 гг. – Херсон: Изд. Херсонского уездного земства, 1875. – С. 108, 114.

³Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861 – 1917 рр. Дис... канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2005. – С. 71.

⁴Український історичний журнал. – 2004 р. – № 6. – С. 22.

співпадала з переселенцями з числа греків та болгар, але була значно меншою, ніж кількість колоністів із числа німців.

Про становище та настрої перших поселенців свідчать спогади одного з них: “Дорога наша тривала близько чотирьох місяців. Прибувши на пустопорожню ділянку, отримали гроші в дуже малій кількості і, заморені в дорозі від холодів, негод і різних клопотів, мусили прийматися за спорудження будинків... Серед безмежного степу та суворой зими, дуже тяжкої для нас, взялися ми орати ніколи не орану землю”.¹ Гроші, які були обіцяні урядом, видавалися нерегулярно і несвоєчасно, через це колоністи не завжди мали за що купити насіння та інше, що терміново необхідне для господарства. Не довіряючи переселенцям, місцеві адміністратори за власною ініціативою видавали розпорядження про закупівлю для них волів, плугів та іншого реманенту, нерідко все це потім виявлялося неякісним, хоч і начебто придбане за великі гроші. Господарське життя в колоніях у перші роки не відзначалося особливими успіхами. Більшість сучасників подій, пізніше й дослідники традиційно вважали, що початковий період єврейської сільськогосподарської колонізації безуспішний. Дж. Д. Кліер з цього приводу зазначає: “Незважаючи на весь ентузіазм християнських прихильників реформаторської течії під гаслом “назад до землі”, польське єврейство зовсім не було придатним для швидкої трансформації в сільських господарів. Ця група єврейського населення, яка раптом опинилася поза справами, особливо далеко від землеробства, всі її традиції, життєвий устрій та досвід лежали в сфері торгівлі та комерції. Тож абсолютно безглуздо очікувати, що вони досягнуть успіхів в сільському господарстві, а саме це потрібно для успішної колонізації новоросійських степів”.² У наведеному фрагменті в найбільш концентрованому вигляді зафіксовані погляди, які протягом майже двох століть стали канонічними для зарубіжних та вітчизняних дослідників і публіцистів. Автор звертає увагу на те, що ні уряд, ні місцева адміністрація нічого не зробили, щоб навчити переселенців елементарним навичкам сільської праці.

Колоністів не включили до стану сільських обивателів (селян), вони не мали права створювати сільські громади. Колоніями опікувалося міністерство державного майна, яке призначало спеціальних чиновників на посади піклувальників колоній, вони не

¹Кандель Ф. Очерки времен и событий: Из истории российских евреев.: В 3-х кн. – Иерусалим, 1988–1994. – Кн. 3., Т. 2–С. 28.

²Кліер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) – М.: Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 1999. – С. 224-255.

підпорядковувалися повітовій та губернській адміністрації. Крім того створили спеціальну Контору іноземних поселенців, діяльність та витрати якої ніким не контролювалася, що часто створювало неузгодженість між діями міністерства та місцевої адміністрації та сприяло численним зловживанням у сфері використання казенних коштів.

Перший період єврейської сільськогосподарської колонізації тривав недовго через нестачу коштів. Херсонський губернатор доповідав Олександру I, що протягом 1807 – 1810 рр. на євреїв-переселенців витрачено 145680 крб., а для допомоги тим, хто виявив бажання до переселення і чекає своєї черги, потрібно ще 219000, тоді як у наявності є лише 2519 крб.¹ З 6 квітня 1810 р. спеціальним Положенням Комітету Міністрів переселення євреїв призупинили під приводом того, що в уряді немає коштів, але пізніше з'ясувалося, згадана використана сума 145680 крб. лише частина з 300000 крб., виділених урядом на справу переселення, тобто більше половини грошей використано не за призначенням.² В урядовому документі говорилося, що фінансовий тягар, пов'язаний з єврейським переселенням, виявився занадто важким. У 1811 р. імператор Олександр I віддав розпорядження про припинення переселення євреїв до Новоросії “...по причине уменьшения сумм на водворение евреев”.³ На цей час євреї проживали у 8 колоніях (7 у Херсонському повіті та 1 в Єлисаветградському) в Херсонській губернії, в Катеринославській губернії єврейських колоній не було.⁴ Ще 300 сімей чекали черги на переселення.⁵ Не останню роль у зміні настроїв уряду мав негативний відгук херсонського губернатора, який, зокрема, писав: “...через непризвичаєність євреїв до хліборобства та неохайність у побуті смертність між ними дуже велика ... переселяти їх більше нема потреби, хіба що через два або три роки...”.⁶ Уряд очікував швидких позитивних результатів від єврейської колонізації, але реальні результати виявлялися далекими від бажаного. Підбиваючи перші підсумки сільськогосподарської єврейської колонізації, Єврейський комітет, очолюваний сенатором В. Поповим, доповідав у 1812 р., що незважаючи на всі нама-

¹Український історичний журнал, 2004р. - № 6 – С. 22.

²Гессен Ю. История еврейского народа в России.: В 2-х т. – Ленинград, 1925 – 1927. – Т. 1 – С. 165.

³Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М. - 1976. – С. 92.

⁴Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М. - 1976. – С. 187.

⁵The Central Archive for the History of the Jewish People. Givat Ram. Jerusalem. File No Ru – 407. The Materials about the Jewish Landownership in Kherson's and Jekaterinoslav's Gubernias (Мікрофільм). – Арк. 10.

⁶Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. 1 – 46. – СПб., 1830 – 1843., Т. XXXI, С.248.

гання уряду сприяти цій справі, бажаних результатів не досягнуто, і рекомендував залишити євреїв “при старих промислах”.¹ У 1818 р. внаслідок відсіву та значної смертності в єврейських колоніях Херсонської губернії нараховувалося не більше 400 сімей,² відчувалася нестача робочих рук, що підштовхувало урядові установи до думки про можливість поновити переселення.

У наступні роки чисельність колоністів зростала у зв'язку з тим, що згідно зі спеціальним указом від 29 листопада 1821 р. почалося виселення євреїв з казенних та козацьких поселень Чернігівської губернії, а в 1822 р. аналогічний указ почав діяти в Полтавській губернії.³ Через неврожай на білоруських землях виявилось багато бажаючих до переселення в Новоросію. Зважаючи на ці обставини, з 1822 р. переселення “...по причине бывших неурожаев хлеба в Белоруссии” знов дозволили, хоч і без особливої підтримки з боку уряду та місцевої адміністрації.⁴ На 1825 р. чисельність колоністів складала 4358 душ, а через 10 років – 6765.⁵ Ю.І. Гесен наводить цифру 6570 душ євреїв-колоністів, які поселені в Новоросії протягом 1807 – 1844 рр.⁶ Ці дані треба визнати досить умовними з огляду на те, що значна кількість євреїв користувалася дозволом заробляти на життя за межами колоній – у містах та містечках Новоросії, при цьому вони могли відлучатися з колоній по кілька разів на рік, що робило майже неможливим проведення точного обліку населення колоній. Приміром, у 1827 р. серед колоністів значилися відсутніми 904 особи.⁷ Навіть з урахуванням вказаного, динаміка приросту кількості населення колоній виглядає досить значною і це неможливо пояснити як звичайний приріст населення. Очевидно, що місцева влада дивилася “крізь пальці” на факти незаконної міграції євреїв. Наведені факти можна пояснити ще й такими обставинами – кожна єврейська сім'я повинна включати не менше 6 рев'язьких душ (за іншими даними – не менше 6 осіб чоловічої статі), тільки в такому випадку вона отримувала наділ від 20 до 40 десятин (така норма встановлювалася для новоросійських земель, в інших губерніях наділи значно менші). Вважають, що такий поря-

---

¹Буровский А.М., евреи которых не было. – Кн. 1. – М. - 2004 - С. 182.

²Непомнящий Б. З. Херсон еврейский. Трагедии и судьбы. – Херсон: Олди-плюс, 2004. – С. 27.

³ПСЗ. Собрание первое. – Т. XXXVII. – № 28,821; Т. XXXVIII. – 29,036.

⁴ПСЗ. Собрание второе. – Т. I. – № 52.

⁵Мельникова Н. Динаміка населення Єврейських землеробських колоній Півдня України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XIV – Запоріжжя, 2001. – С. 329.

⁶Гесен Ю. История еврейского народа в России.: В 2-х т. – Ленинград, 1925 – 1927. – Т. 2 – С. 98-99.

⁷Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт. – М. - 1928. – С. 99, 109, 110.

док вперше запроваджений на поч. ХІХ ст. піклувальником південно-російських колоній І.М. Інзовим, а остаточно закріплений імператорським указом “О дополнительных правилах для поселения евреев на казенных землях” 1847 р.¹ Така сім'я не мала права ділитися, бо втрачала право на земельний наділ. В тих випадках, коли сім'я недостатньо велика, до її складу включали близьких родичів або навіть сторонніх людей. Такі люди, зазвичай, лише числилися у складі даної сім'ї, а найчастіше відправлялися на заробітки в найближчі міста і майже ніколи не поверталися назад. За даними офіційної статистики середня чисельність сімей колоністів протягом 20 – 80-х рр. ХІХ ст. коливалася в межах від 6 до 9 ревізьких душ.² На початку ХХ ст. цей показник різко зростає і на 1913 р. складав 11 – 13 осіб. Можливо, що це просто фокус російської статистики, а можливо й результат активізації Товариства ремісницької та землеробської праці (ОРТ), створеного за ініціативою петербурзьких єврейських філантропів у 1880 р. Ця установа надавала грошову допомогу євреям, що починали займатися землеробською працею, та ремісникам, які їх обслуговували, і шкільним установам в колоніях. Велике значення мала діяльність Єврейського Колонізаційного Товариства (ЕКО), яке виникло у 1891 – 1892 рр., а з 1898 р. розпочало реалізацію програми кваліфікованої допомоги єврейським сільськогосподарським колоніям у Російській імперії, як в сфері фінансування, так і створенням інфраструктури, організацією навчання та підготовки кадрів тощо (в межах цієї програми, приміром, було відкрито лікарню в колонії Великий Нагартав – одну з перших у Російській імперії сільських лікарень; в Новопопелівці створено єврейську сільськогосподарську школу).

Євреї не складали більшості серед переселенців у новоросійських землях. Так, у 1816 – 1835 рр. вони становили 10,54 % від усіх переселенців Півдня України.³ Більшість з них проживали в межах Херсонської губернії.

Треба зазначити, що у височайшому розпорядженні 1827 р. та в наступному “Положенні о євреях” від 13 квітня 1835 р.,⁴ де містилися

¹Шайкин И.М. Еврейское земледелие на Юге Украины // Еврейское население Півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1997. – С. 17-19., Национальная политика в императорской России. Т.1. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия) / Сост.- ред. Ю.И. Семенов. – М., 1997. – С. 43-46.

²Мельникова Н. Динаміка населення єврейських землеробських колоній Півдня України (ХІХ – поч. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. ХІV. – С. 331.

³Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. - М.: Институт истории АН СССР – 1959. – С. 263.

⁴ПСЗ. Собрание второе. – Т. X. – С. 308-318.

ся вимоги про виселення євреїв із сільської місцевості та заборону на їх постійне проживання в селах, говорилося, що дія цих обмежень не розповсюджується на територію новоросійських губерній та на створені єврейські колонії. В силу цього правове становище колоністів у регіоні не погіршилося. “Положение о евреях” 1835 р. повторювало твердження того, що євреї можуть переселятися та ставати колоністами лише на добровільній основі, а переселенці отримували такі пільги, звільнення від подушної податі на 25 років, від рекрутської повинності (від 25 до 50 років) та від “земських повинностей” на 10 років (§ 40). Наслідком згаданого документу стало заснування нових колоній. Серед яких – Новоберислав, де поселилися євреї з Мітави (Латвія) та Віленської губернії, за даними ревізії 1859 р. тут мешкав 721 житель і був 91 двір.¹

Прибуття нової хвилі переселенців до Новоросії пов'язане з тим, що у 1836 р. уряд дозволив переселення євреїв з Курляндської, Могилівської та Вітебської губерній до Сибіру, але через рік заборонив. Зважаючи на те, що значна кількість євреїв вже розпродала майно і збиралася переселятися, а частина навіть самовільно відправилися в дорогу, прийнято рішення знайти інші землі. Наслідком цих подій стала постанова міністра внутрішніх справ від 16 травня 1837 р. на ім'я Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М.С. Воронцова стосовно необхідності розселення в Херсонській губернії євреїв, які не встигли переселитися до Сибіру. В документі говорилося: “... тих євреїв, які виявили намір переселитися на відведені їм у Сибіру землі, зібраних вже в дорогу і розпродали майно, яке взяти з собою не могли, – негайно відправити в Херсонську губернію для розміщення в тамтешніх єврейських колоніях і дарувавши їм усі види допомоги на продовольство та поселення...” Міністр просив генерал-губернатора доповісти про міркування останнього стосовно можливості розміщення євреїв у Новоросії.² Влітку 1837 р. міністр знову звертається до управителя краю з проханням подати відомості про можливість направлення до Новоросії переселенців. У документі ставилося питання про наявність у краї вільних земель для розселення нових колоністів. При цьому висловлювалися обов'язкові умови: наявність будівель для початкового розселення людей, криниць або інших джерел

¹ Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. – Херсон: Б.И., 1993. – С. 72.

² Евреи Одессы и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн.1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 54.

водопостачання, а також певна відстань від поміщицьких, казенних сіл та колоній, заснованих поселенцями християнських сповідань. З грудня 1837 р. Херсонський губернатор доповідав М.С. Воронцову про наявність вільних земель в Херсонському, Одеському, Тираспольському та Бобринецькому повітах – всього 71591 десятин. Крім того, до цієї кількості, в разі необхідності, додавалися 24688 десятин резервної землі та 261-56 десятин невикористаної землі в межах вже заснованих єврейських колоній. Цієї кількості мало вистачити для поселення 3934 сімей у розрахунку по 30 десятин на сім'ю.¹ Уряд розраховував поселити на цих землях євреїв, які почали самовільно переселятися до Сибіру, вихідців із Курляндської, Могилівської та Вітебської губерній. Протягом 1840 – 1841 рр. єврейські переселенці розселялися, в основному, в межах Херсонського повіту, де заснували 5 нових колоній – Новий Берислав, Львово, Малу Сейдеминуху, Романівку та Новополтавку. Крім того в Єлисаветградському повіті засновано колонію Сагайдак.²

Очевидно, Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов вважав, що експеримент із переселення євреїв до сільської місцевості виявився успішним, тому пропонував імператору у доповідній записці від 1843 р.: “Збирати вірні відомості по всіх західних губерніях, скільки за 4 роки збільшується єврейського народонаселення; передбачити, щоб подвійне число цих прибавочних душ розселити як землеробів.”³ Адміністратор фактично висловився за впровадження примусового переселення євреїв до Новоросійського краю. На свою пропозицію він отримав схвальний відгук міністра внутрішніх справ, але той зазначив, що уряд не може дозволити виділити такі кошти, яких вимагатиме реалізація даної ідеї. Тому в подальшому уряд продовжував дотримуватися принципу добровільності в переселенні євреїв.⁴ М.С. Воронцов виявився майже єдиним із високопосадових міських адміністраторів Російської імперії, хто прихильно ставився до єврейської сільськогосподарської колонізації. Таке ставлення, безумовно, не можна трактувати як прихильність до євреїв

---

¹Дузь Л. Из истории еврейской земледельческой колонизации в новороссийских губерниях в первой половине XIX века // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1998. – Вып. 2. – С. 30-31.

²Материалы для географии и статистике России, собранные офицерами Генерального Штаба. Херсонская губерния / Составил полковник А.Шмидт. – СПб. - 1863. – С. 364.

³Евреи Одессы и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн.1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 61.

⁴Там само: – С. 62.

взагалі. Адміністратор вважав, що переселення євреїв до Новоросії є одним із шляхів швидкого заселення та освоєння краю, що залишалося актуальною регіональною проблемою навіть і в середині XIX ст. Клопотання генерал-губернатора про необхідність активізації переселення євреїв до Новоросії пояснювалася тим, що починаючи з 30-х рр. XIX ст., поміщицьке переселення у південні землі значно уповільнилося і поступово сходило нанівець, а регіон залишався слабозаселеним і на перше місце серед переселенців поступово виходять євреї та іноземні переселенці. Протягом 1836 – 1850 рр. вони склали 38,91 % від усіх переселенців, які прибули до Новоросійського краю.¹

26 грудня 1844 р. затверджене «Положение о евреях-земледельцах»,² згідно з яким євреям-переселенцям безкоштовно надавалися урядом земельні ділянки, обіцяна грошова допомога на обзаведення та утримання (більша частина цих коштів так і залишилася порожніми обіцянками), а також різні тимчасові пільги, включаючи звільнення від податків, рекрутства та ін. Саме звільнення від рекрутства виявлялося одним з найбільших стимулів, який підштовхував євреїв записуватися до числа колоністів. Розуміючи це, уряд у 1829 р. видав «Правила о рекрутской повинности евреев-земледельцев», відповідно до яких підтверджувалася згадана пільга, але зазначалося, що всі євреї-колоністи, які знаходилися за межами колоній, зобов'язані повернутися до місця постійного проживання протягом року, інакше втрачали цю пільгу. Відлучатися з колоній тепер можна лише за дозволом глядачів або «Контори іноземних поселенців», у підпорядкуванні якої знаходилися колонії. Коли ж у 1856 р. усіх євреїв (включаючи й колоністів) прирівняли до інших жителів імперії у відбуванні рекрутської повинності, від колоністів почали надходити заяви про можливість увільнення від землеробського стану.³ «Положение о евреях-земледельцах» 1844 р. містило і ряд обмежень, зокрема, поселенцям заборонялося продавати та віддавати в оренду землю стороннім особам (тим, хто не належить до єврейської громади даного населеного пункту). Перехід поселенців до складу міського населення став можливим лише через 25 років з моменту переселення до колонії, але ті, хто бажав перейти до іншого стану, повинні вне-

---

¹Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М., 1976. – С. 218.

²ПСЗ. Собрание второе. – Т. XXIX. – № 18562.

³The Central Archive for the History of the Jewish People. Givat Ram. Jerusalem File No Ru – 407. The Materials about the Jewish Landownership in Kherson's and Jekaterinoslav's Gubernias (Мікрофільм).

сти всі податки до казни за пільговий час, протягом якого вони їх не сплачували, та відбути рекрутську повинність. Згаданий документ дозволяв євреям купувати землі для поселення в приватну та суспільну (общинну) власність для поселення одновірців. При цьому у випадку, коли на таких землях поселялося більше 30 сімей, передбачалися додаткові пільги. Саме в “Положенні о євреях-земледельцах” 1844 р. євреї, які займалися сільським господарством, уперше офіційно отримали статус “сільських обивателів” або землеробів, що зрівнювало їх у правах із вільними та державними селянами (Ст. 1), але і в подальшому в офіційних документах їх продовжували іменувати колоністами.

Як і раніше, місцева адміністрація часто дивилася “крізь пальці” на те, що частина колоністів практично постійно проживала в навколишніх містах. Це великою мірою пов’язано з тим, що саме євреї, знаючи місцевість та специфіку місцевого ринку, відігравали велику роль у торгівельно-посередницькій діяльності, яка стала одним із основних стимулів розквіту хлібної торгівлі на Півдні України і перетворення цього регіону в головного експортера хліба на європейські ринки. Ю. Янсон так описував роботу подібних посередників: *«Хлебные магазины промышленников далеко раздвигаются в степь навстречу проезжающим продавцам. Забегание жидков вперёд и перехватывание подвод, нагруженных хлебом, приготовляет крестьянину... всегда много хлопот и обманов: его встречают вёрст за 12 от города, его сбивают с толку при въезде в город, перехватывают на мосту, морочат разными вестями и заставляют часто простоять целый день на площади, пока купивший у него маклер найдёт для себя покупателя.»*¹

Черговий потік єврейської колонізації у 40-х рр. XIX ст., пов’язаний з заснуванням у 1847 р. “Піклувального комітету про іноземних поселенців Півдня Росії”, у ведення якого передали колонії. Його діяльність виявилася більш ефективною, ніж діяльність “Контори іноземних поселенців”, яка відала колоніями раніше. Кожній єврейській сім’ї, яка переселялася до Новоросійського краю, урядом виділялося від 50 до 100 крб. на будівництво будинків і по 70 крб. на придбання свійських тварин, продовольства, насіння та ін. Повернення коштів потрібно починати через 4 роки після переселення протягом 10 років (пункт 19 указу 1847 р.).² На 1.01.1847 р. по

¹Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб., 1870. – С. 420.

²ПСЗ. Собрание второе. – Т. XXII. – № 20,977.

15 колоніях Херсонської губернії 1749 сімей мали в користуванні 82-863 десятин землі, що складало по 47,4 десятин на одну сім'ю.¹ Характерним прикладом нових колоній, заснованих в 40-х рр., можна вважати Львово, де за даними 1859 р. знаходилося 119 дворів і мешкали 572 ревізьких душі і 488 жінок, або Малу Сейдеминуху, де в 35 дворах і мешкали 442 особи.² У 1847 р. надано, а в 1853 р. підтверджене право на придбання євреями землі за умови переходу їх “в земледельческое состояние”, виняток робився лише для купців, яким дозволялося купувати землю для поселення одновірців, влаштування господарських та промислових закладів, а також для скотарства. При цьому передбачено певні стимули: ті, хто поселив на придбаних землях не менше 50 душ, отримували права почесних громадян, тим же, хто поселив не менше 100 душ, надавався статус спадкових почесних громадян. Для таких випадків введено і особливі обмежувальні умови. В актах на придбання землі євреями-купцями необхідно чітко вказати, для чого купується земля, покупець зобов'язаний протягом трьох років після вступу у права володіння організувати заселення землі або створити на ній промисловий заклад. Якщо дані умови не виконувалися, земля могла відібратись у власника опікунською радою та продана з торгів. При цьому не було заперечень стосовно того, що земля, яку купують євреї, або виділена їм казенна можуть знаходитися поряд із населеними пунктами, де проживає християнське населення (пункт 5 указу 1847 р.). Встановлювалися такі регламентуючі норми: кожна сім'я, яка переселилася до Новоросії, на наступний рік зобов'язана мати город та 2 десятини, а через 6 років – город та не менше 3 десятини обробленої орної землі, достатню кількість свійських тварин, інвентарю і річний запас продовольства для себе та тварин. У разі невиконання зазначених умов євреї “виключаються з сільського стану, всі члени сімейства, які є здатними до військової служби, віддаються в рекрути”, майно продається для погашення боргів (пункти 21- 23 указу 1847 р.). Як зазначає В.М. Кабузан: “Царська влада навіть у 50-х роках наполегливо намагалася створити єврейські землеробські поселення, для чого спеціально зберігалися резерви незайманих казенних земель”.³ Той же автор звертає

¹Євреи Одессы и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн.1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 62.

²Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. – Херсон: Б.И., 1993. – С. 69, 70.

³Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М.– 1976. – С. 235.

увагу на те, що в цей час майже припинилося переселення на Південь інших категорій сільського населення.

3.2. Колонізаційний рух у II половині XIX – на початку XX ст.

На початку 60-х рр. у межах Херсонської та Катеринославської губерній існувало 35 єврейських сільськогосподарських колоній з населенням 26 тис. осіб, які обробляли 205 тис. десятин землі,¹ з них 20 поселень із населенням 16700 осіб розташовані в Херсонській губернії. У Херсонському повіті за ревізією 1859 р. євреї склали 12,04 % всього населення повіту, займаючи друге місце після українців.² Фактично займалися землеробством до 60 % жителів єврейських колоній, бо проживало не тільки землеробське населення, а й ремісники, торгівці, меламенти тощо. При цьому кількість працездатного населення серед колоністів (18 – 60 років) не перевищувала 62%.³ Усього в колоніях у межах “смуги осілості” мешкали 13 тис. єврейських сімей (76 тис. осіб). За даними ревізії 1857 р. кількість євреїв-колоністів трохи зменшилася. Так, у колоніях Херсонської губернії в наявності (числилося: чоловіків – 8139, жінок – 7217; у Катеринославській губернії, відповідно, – 5461 та 4470.⁴ Ці дані підтверджують, що досить велика кількість колоністів не проживала постійно в колоніях, а відходила на заробітки до інших місць, тому статистична і реальна кількість колоністів, як правило, не збігалася.

Місцева поліція постійно інформувала адміністрацію про ухилення частини колоністів від занять сільським господарством. Так поліційний пристав стану № 3198 у рапорті до Бобринецького повітового суду у вересні 1858 р. зазначав: *“В земский суд... имею честь донести: 1-е – что многие из евреев, несмотря на мои строгие понуждения и приказания, - совершенно уклоняются от земледелия и постоянно проживают по произволу и без письменных видов в разных местах..., а при съездах моих в колонии для понуждения евреев к занятиям земледелием..., многие из них, узнавши каким-либо случаем о предположенном мною съезде в колонии, в то же время выезжают в*

¹Український історичний журнал. – 1996 р. – № 4. – С. 129.

²Орлова З.С., Рагнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. – Херсон: Б.И., 1993. – С. 49.

³Мельникова Н. Динаміка населення єврейських землеробських колоній Півдня України (XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. XIV. – С. 334.

⁴Євреї Одеси та Юга України: Історія в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн.1. – Одеса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 63.

разные места Киевской губернии и отказываются от дачи ответов по делам об их занятиях земледелием. И 2-е, о том, чтобы евреи отнюдь не отлучались с (из) колоний в один раз на несколько месяцев, а нередко на год, два, три и более, и непременно занимались бы земледелием... употреблять все возможные строгие меры понуждения к тому и убеждать их с предварением об ожидающей их строгой ответственности за нерадение к хлебопашеству, уклонение от того и самовольное проживание в разных местах...” Далі пропонувалося надавати євреям статус землероба лише після того, як він обзаведеться господарством.¹

Уряд намагався встановити контроль за реальним станом у колоніях. Так, з 1866 р. міністерство державного майна розпочинає регулярні перевірки становища та роду занять єврейського населення колоній з метою виключення з числа колоністів недобросовісних господарів та осіб, які не займаються сільськогосподарською працею, і за період з 1869 р. до 1880 р. статусу землеробів були позбавлені 10 тис. душ,² що не заважало багатьом із них продовжувати проживати в колоніях. Найбільшу кількість таких виписаних осіб зареєстровано в Бессарабії, а найменшу – в Херсонській губернії, де з 16700 душ колоністів після ревізії залишилося 12199.³

Починаючи з 1865 р. відбувалося згортання політики переселення євреїв у сільську місцевість, припиняється, як державне фінансування, так і відрахування від коробочних зборів, що не найкращим чином відбивалося на економічному стані колоній. Цілком логічним виявився і наступний крок уряду. З 1868 р. колоністи отримали дозвіл переселятися до міст і записуватися до міських громад. Як вважав С. Боровой, це зробили для того, щоб мотивувати відмову в наданні пільгових грошових позик колоністам, котрі не займалися сільським господарством.⁴ Колоністи не дуже поспішали змінити статус, можливо тому, що вони автоматично ставали б платниками податків у повному обсязі. За матеріалами Всеросійського перепису населення, в Миколаєві зафіксовано в числі єврейського населення 591 селян, хоч вони й віднесені до числа осіб, які тимчасово прожи -

---

¹ДАХО. Ф. 3, оп. 1, спр. 21, арк. 125-126.

²Мельникова Н. Динаміка населення єврейських колоній Півдня України // Наукові праці Запорізького національного університету – іст. Факультет – Вип. XIX. – Запоріжжя, 2001. – с. 332.

³The Central Archive for the History of the Jewish People. Givat Ram, Jerusalem. File No Ru – 407. The Materials about the Jewish Landownership in Kherson's and Jekaterinoslav's Gubernias (Мікрофільм). – Р. 10-11.

⁴Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт. По архивным материалам. – М.– 1928. – С. 60.

вали в місті.¹

Окремою групою євреїв-землеробів були ті, що проживали не на державній, а на приватновласницькій (поміщицькій) землі, яку брали в довгострокову оренду. Таке право надавалося євреям згідно з ПУЕ 1804 р. (Гл. II, ст. 16)² і не відмінялося наступними законодавчими та нормативними документами. Існувало лише кілька особливих умов: євреї мали компактно селитися громадами окремо від християнських поселень. Євреї, які жили та працювали на орендованій землі, за дозволом МВС, записувалися Херсонським губернським правлінням до стану землеробів, але не мали статусу колоністів, тож на них не поширювалися пільги, які надавалися державою колоністам, крім звільнення від податей на 5 років з моменту поселення та сплати коробочного збору. Найчастіше орендарями землі в Херсонській губернії були євреї з Київської та Полтавської губерній. Поселення орендарів у судових документах та в листуванні на рівні губернії часто називали колоніями, хоч офіційно цей статус за поселеннями орендарів ніякими законодавчими актами не підтверджений. Про становище цієї групи євреїв можна довідатись з матеріалів ревізій, які проводилися повітовими земськими судами Херсонської губернії за дорученням губернатора.³ Як правило, угоди про оренду укладалися терміном на 25 років. Орендна сплата складала 1 – 1,5 крб. за десятину землі. Окрема платня бралася за випас тварин: за рогату худобу по 25 коп. а за вівцю по 12 коп. за голову.⁴ Угода про оренду могла укладатися, як з окремими сім'ями, так і з цілою громадою. Приміром, у поміщика Манганарі орендувала землю по 1 крб. за десятину на 25 років лише одна сім'я Абрама Львова, яка складалася з 11 осіб. Як зазначали під час ревізій: “Сімейство Львова, як і він сам, займається хліборобством, сумлінно сплачує і утримує себе в достатньому харчуванні”.⁵

В Тираспольському повіті у поміщика Десеньєра 137 сімей євреїв орендували 1000 десятин землі, в розрахунку від 5 до 10 десятин на кожну сім'ю. Іноді орендарями виступали купці, приміром, купець Хаскель Моргуновський у 1854 р. орендував на 25 років у поміщика

---

¹Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. Издание Центрального Статистического комитета МВД, под редакцией Н. А. Тройницкого. – СПб., 1904. – Т. XLVII. Херсонская губерния. – С. 290-291.

²ПСЗ. Собрание первое. – Т. XXVIII – С. 733.

³ДАХО. Ф. 3, оп. 1, спр. 21, арк. 45-46.

⁴Там само: арк. 55-56.

⁵Там само: арк. 218-219.

Л. Мартиновича 650 десятин землі, на якій проживала 31 сім'я євреїв.¹ Орендодавці, як правило, вимагали, щоб половина, а іноді і вся сума орендної сплати за рік погашалася авансом навесні. Щодо кількості землі, яка орендувалася, то вона, зазвичай, складала від 5 до 20 десятин на одну сім'ю. Приміром, у поміщика Доманівського в Ананіївському повіті 40 сімей орендували 400 десятин землі, у поміщиці А. Режовецької в Бобринецькому повіті 9 сімей орендували 200 десятин. Але бували випадки, коли євреї орендували і досить значну кількість землі. Так, в Ананіївському повіті у поміщика Р. Кантакузіна 14 єврейських сімей брали в оренду 1500 десятин,² очевидно, для випасу тварин. Іноді в договорах точна кількість орендованої землі не вказувалася, напевно, вона могла змінюватися щорічно, в залежності від реальних потреб орендарів. Передбачалося також “Якщо хтось з євреїв виявить бажання перейти в інший стан до закінчення терміну, то їм це не забороняється... і боргові, й іншу власність осіб, які виїжджають, мають право передати іншим особам свого стану”.³

У ході ревізії судові чиновники проводили облік майна кожної сім'ї і відзначали: “Господарський стан усіх цих сімей через недавнє переселення ще недосконалий, але поступово поліпшується”.⁴ “Про господарський стан цих євреїв як таких, що нещодавно поселилися, в даний час задовільного висновку зробити не можна, але зважаючи на сумлінність їх діяльності, господарство їх абсолютно може покращитися”.⁵ Матеріальне становище кожної сім'ї різне. Так, сім'я Мошка Штарка з 7 чоловік мала волів 3 пари, плугів 3, борон 4, возів 4, корів з телятами 6, свійських тварин 12, коней 4, візок 1 (“проти інших у кращому стані”); сім'я Юдки Вербицького з 17 осіб мала 2 будинки, пару бичків, 1 коня, 15 шт. свійських тварин та сільськогосподарський реманент; сім'я Мошко Воміса з 14 осіб мала 1 будинок, пару волів, 5 шт. свійських тварин, віз та борону; сім'я Ш. Вольхмана з 5 осіб мала 1 будинок та 1 корову.⁶ Найчастіше ревізори констатували, що господарський стан орендарів є задовільним. Приміром, під час ревізії у 1856 р. серед євреїв, які проживали на землі орендованій у поміщика Р. Кантакузіна, зафіксовано, що в гарному стані знаходилося господарство у 13 сімей (28 %), у доброму та задовіль -

---

¹ДАХО. Ф. 3, оп. 1, спр. 21, арк. 218-229.

²Там само: арк. 15-19, 33-35.

³Там само: арк. 110.

⁴Там само: арк. 31.

⁵Там само: арк. 109-112.

⁶Там само: арк. 103, 226-227.

ному – у 17 сімей (37 %), у незадовільному – у 16 сімей (35 %).¹ В цілому, матеріальне становище євреїв-орендарів в 50 – 60-х рр. краще, ніж у колоністів, які проживали на казенних землях. Разом із землеробством, орендарі займалися і іншими справами. Так, при ревізії євреїв, які проживали на землях поміщика Л. Мартиновського в Бобринецькому повіті, зазначалося, що орендарі “сімейства свої прохарчують від заробітків чоботарських та інших ремесел, а також багато з них займаються комерційним промислом, чим і прогодовуються”.² З кінця 50-х рр. у ході перевірок все частіше виявлялися випадки, коли євреї-орендатори фактично не вели обробки землі, а проживали в сусідніх містах та містечках, займаючись ремеслами та торгівлею. Це пов’язано з загальним похваленням економічного життя, яке відбувалося внаслідок реформ 60-х років та зростанням обсягів хлібної торгівлі. Приміром, про господарство орендаря Ш. Ладижецького за ревізією 1863 р. зафіксовано: “Відлучився самовільно з усім сімейством до м. Балти”; про орендаря Ш. Валоваца: “Хліборобством не займається, має 1 корову та коня і займається різництвом вівців ”; орендар Іцко Хусіт – сім’я з 4 чоловік “не має нічого”; орендар Лейба Янкель Корсунський із сім’єю постійно проживав у Бахмуті Полтавської губернії; сини орендаря Герша Каперса проживали в Золотоноші Звенигородського повіту. Подібні записи зустрічаються майже в кожному документі ревізій у поселеннях орендарів.³ В 1858 р. у колонії Х. Моргуновського з 32 сімей 8 сімей не мали ніякого майна в колонії. В 1863 р. в маєтку поміщика Є. Касинова в Олександрійському повіті з 35 сімей орендарів 7 сімей не мали будинків, 8 сімей тільки розпочали будівництво, але сільським господарством не займалися, проживали в сусідньому містечку, де мали господарство. У поміщиці В. Вінтель із 29 сімей орендарів 9 “не мають нічого в колонії”, тобто фактично не проживають на орендованій землі.⁴ Мало місце і укладання явно фіктивних орендних угод. Приміром, у Бобринецькому повіті при ревізії 1858 р. зазначалося “У поміщиці... В. Вінтель на 25 років по 4 ½ десятин на кожну душу чоловічої статі. На яких же точно умовах невідомо, тому, що Херсонське губернське правління початкові попередні умови повернуло євреям для зміни, а вони відвезли їх з собою до Київської губернії, де самовільно проживають.” У ході ревізії виявлено, що з 11 сімей лише 5 мають госпо-

¹ДАХО. Ф. 3, оп. 1, спр. 21, арк. 101-108.

²Там само: арк. 154-156.

³Там само: арк. 103, 129, 140, 330.

⁴Там само: арк. 127-143, 146-148, 342-343.

дарство, інші взагалі відсутні. З цього приводу місцевим приставом зроблено приписку: "Позначені в цій відомості євреї живуть у різних місцях Київської губернії, незважаючи на зобов'язання займатися хліборобством та проживати на місцях у колоніях".¹ Якщо у наведеному епізоді фіктивність орендного договору можна ще поставити під сумнів, то наступний випадок не викликає подібного сумніву. У поміщика А. Шишкіна (Ананіївський повіт) орендовано 35 сім'ями 400 десятин землі, але під час ревізії в 1861 р. виявилось, що орендарі "...ні будинків, ні сільськогосподарського знаряддя не мають".² Укладання фіктивних угод давало можливість євреям отримати статус землеробів і мати певні пільги в оподаткуванні. Хоч укладання фіктивних орендних угод і досить типове явище, все ж більшість орендарів добросовісно та успішно займалися сільським господарством.

У цілому, кількість євреїв, які орендували поміщицькі землі в південноукраїнському регіоні, незначна в порівнянні з загальним числом євреїв-колоністів. Складно сказати, як складалася подальша доля орендарів. Очевидно, єврейське орендарство мало припинитися згідно з "Временними правилами" 1882 р., якими заборонялося для євреїв орендувати земельні угіддя, купувати нерухомість за межами міст та містечок, а також селитися в сільській місцевості, але довгострокові орендні договори, які укладені в попередні роки зберігали свою силу, крім того заборона на поселення в сільській місцевості стосувалася лише нових поселенців, а ті, хто проживав там до запровадження згаданих обмежень, не належали до виселення. Тож, можна припустити, що більшість успішних орендарів продовжувала займатися сільським господарством попри урядові заборони. Принаймні, єврейські висілки існували в сільській місцевості в південноукраїнському регіоні і в ХХ ст. аж до трагічних подій фашистської окупації.

Після звільнення селян, з 1862 р. євреям дозволили купувати землю в поміщицьких маєтках, де обов'язки селян по відношенню до поміщиків (і навпаки) виконані або остаточно припинені. При цьому земля, яку купували євреї, мала бути ніким не заселеною. Завдячуючи згаданій постанові, серед євреїв, які проживали в сільській місцевості, з'явилися не тільки землероби, але й землевласники, які землеробством не займалися. "Височайшою" постановою від 21 червня 1866 р. взагалі зняли будь-які обмеження щодо єврейського землевладіння, євреї зрівнювалися в правах на володіння землею з іншими

¹ДАХО. Ф. 3, оп. 1, спр. 21, арк. 144-145.

²Там само: арк. 215-217.

станами та особами інших сповідань Російської імперії, крім дворянства. Пізніше в західних губерніях уряд заборонив продавати маєтки євреям, але ця заборона не стосувалася Новоросійського краю. Наявність дозволу на придбання землі для євреїв не означала реальної можливості скористатися цим дозволом через те, що існувало протиріччя з іншими законодавчими актами (Зводом Законів Цивільних, законами про стани, Статутом торговим та ін.), які виключали можливість придбання землі євреями. Євреям заборонялося купувати землі, які викуплені селянами у поміщиків.

У період контрреформ 80-х рр. почалося запровадження нових обмежень. “Временными правилами от 3 мая 1882 г.” євреям знову заборонили селитися за межами міст та містечок, а також купувати нерухому власність у сільській місцевості,¹ але в даному документі зроблено примітку стосовно того, що його дія не поширюється на існуючі єврейські сільськогосподарські колонії та їх мешканців. Крім того заборона стосувалася лише євреїв, які виявлять бажання поселитися в сільській місцевості після вступу в силу “Временных правил”, тобто, євреї, які проживали в селах на момент видання документу і мали статус землеробів, фактично не підпадали під його дію. Не міг цей документ зашкодити і великим землевласникам-євреям, які могли скористатися положенням про десятирічну давність володіння, що існувало в російському законодавстві.² Таким чином, “Временные правила” практично не діяли в південноукраїнському регіоні, за винятком випадків оренди землі, яка також заборонялася по відношенню до євреїв, але і ця заборона не могла стосуватися довгострокових орендних договорів до закінчення терміну їх дії, а більшість орендних угод саме такі. В цілому ж політика Олександра III носила досить виразний антисемітський характер, що відбивалося і на діяльності його уряду та губернаторів. У 1889 р. до міністра державного майна М.Н. Островського звернувся Катеринославський губернатор Д.М. Батюшков, який наполягав на ліквідації єврейських колоній та передачі їх земель навколишнім селянам під приводом того, що колонії пустують і земля там не обробляється. Як з'ясувалося пізніше, губернатор та його чиновники не відвідали ні одну з колоній. Міністр, бажаючи розібратися в питанні, відсилає на місце ревізора, але для цієї мети обрана людина, яка не мала ніякого відношення до сільського господарства – К. Случевський, популярний поет та журналіст, відо -

¹Гессен Ю. История евреев в России. – СПб., 1914. – С. 225-227.

²Слиозберг. Дела давно минувших дней // Евреи в России: XIX век – М., 2000 – С. 153.

мий своїми юдофобськими настроями. Прибувши до Катеринослава, ревізор отримав матеріали та настанови від губернатора, а також відвідав кілька колоній. На підставі цих даних він склав звіт для міністра, а також вмістив у журналі “Русский вестник” (1890 р.) статтю, в якій зображував колонії як занедбані єврейські поселення без будь-яких ознак сільського господарства. Основним висновком автора стало те, що піклування уряду про залучення євреїв до землеробської праці виявилися марними через їх нездатність до неї. Стаття мала великий розголос. У відповідь на неї за ініціативою відомого єврейського філантропа Г. Гінцбурга організували подвірний перепис єврейських колоній Херсонської губернії. За його дорученням протягом кількох місяців Л. Біншток відвідав 21 колонію і зробив ретельний перепис жителів, інвентарю, свійських тварин та ін. Ці матеріали обробив та систематизував відомий юрист Г. Сліозберг. На основі вичерпного фактичного матеріалу він довів, що за рівнем господарського розвитку колонії не поступалися іншим навколишнім селянським господарствам, а іноді розвивалися навіть динамічніше. Таким чином, безпідставність стверджень урядового ревізора К. Случевського виявилася очевидною. Після того як матеріали подали до міністерства, де погодитися з їх висновками і питання про зміну урядової політики стосовно єврейських колоній зняли.¹ Питання про результативність та соціально-економічну ефективність єврейської сільськогосподарської колонізації в Новоросії залишається дискусійним і відповідь на нього не може бути настільки однозначною, як її пропонує український дослідник І.Г. Самарцев, який характеризує наслідки реалізації ПУЕ 1804 р., зазначає: “Цими заходами російський уряд сподівався залучити євреїв до хліборобської праці, сприяти їх переселенню в новоросійські степи. Проте наміри уряду залишалися лише побажанням, тому що спроба залучити євреїв до сфери виробництва на селі суперечили загальній спрямованості, традиціям економічного життя”.² Автор практично повторює звичні висновки юдофобськи налаштованих російських дослідників кінця ХІХ ст. Такої ж думки дотримуються і О.І. Солженіцин та А.М. Буровський.³ Обидва автори доводять, що заняття сільськогосподарською працею серед євреїв традиційно не вважалося престижним, на

---

¹Сліозберг Г.Б. Дела давно минувших дней // Евреи в России: ХІХ век: – 2000. – С. 492-493.

²Український історичний журнал. – 1994 р. – № 4. – С. 26.

³Солженіцин А.И. Двести лет вместе (1795 – 1995). – М., 2001 – 2002.; Буровский А.М. Евреи, которых не было: Курс неизвестной истории.: В 2-х кн. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004.

відміну від ставлення до такої праці у росіян, тому, не зважаючи на всі заохочувальні заходи російського уряду, справа прилучення євреїв до землеробства виявилася не реалізованою. Англійський дослідник Дж.Д. Кліер вважає, що головною причиною неуспіху початкового періоду єврейської сільськогосподарської колонізації стала непослідовна політика російського уряду в цьому питанні, яка більше гальмувала процеси переселення, ніж сприяла їм. При цьому всі очікували швидких позитивних результатів, на які годі сподіватися.¹ Очевидно, не зайвим звернути увагу на те, що основна маса документальних свідчень та фактичного матеріалу із зазначеного питання, що є в нашому розпорядженні, має неєврейське походження, вона створена чиновниками (неєвреями), яким доручено інспектування єврейських колоній, а вони не приховували свого упередженого ставлення до колоністів. Уже в силу цього виникає сумнів в об'єктивності цих джерел. Тим більше, що майже не існує аналізу становища переселенців-неєвреїв, який дозволив би зробити порівняння. Відомо, наприклад, що колоністи-німці мали можливість переселятися по 2 – 3 рази в межах Новоросії в пошуках кращих місць для проживання. І.Г. Самарцев наводить такий факт: “У 1815 р. із 3141 єврея, які переселилися на Південь України, більше половини не займалася сільським господарством, жили з ремесла і торгівлі”.² Наводячи цю статистику, автор посилається на роботу О. Мицюка “Аграризація жидівства”, видану в Празі в 1932 р. Зазначимо, що О. Мицюк відомий своїми антисемітськими поглядами, автор публікацій антиєврейського змісту в українській колаборантській пресі в часи Другої світової війни. У наведеному вище фрагменті сумнів викликає наведена кількість переселенців. В.М. Кабузан за даними ревізії 1811 р. наводить цифру 2152 лише осіб чоловічої статі.³ Н. Мельникова, згідно з даними Російського державного історичного архіву, наводить за 1814 р. тільки по одній Херсонській губернії кількість колоністів у 3830 осіб,⁴ але головним запереченням може слугувати те, що євреї, навіть проживаючи в сільській місцевості, не могли б займатися ремеслом і торгівлею, якби на результати такої діяльності не було реального попиту, особливо в умо -

¹Кліер Дж. Д. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825) – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 1999. – С. 268-269.

²Український історичний журнал. – 1994 р. – № 4. – С. 25.

³Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1715 – 1858). – М., 1976. – С. 87.

⁴Мельникова Н. Динаміка населення єврейських землеробських колоній Півдня України (XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. XIV. – С. 329.

вах активізації економічного життя в Новоросії, яка саме в 30 – 50-х рр. XIX ст. досить активно інтегрувалася в загальноросійський ринок і перетворювалася на один з регіонів країни, що розвивалися найбільш динамічно. Не можна також не звертати уваги і на те, що однією з причин заборони на проживання в сільській місцевості, яка існувала для євреїв в інших місцевостях ”смуги осілості”, було побоювання того, що євреї своєю економічною активністю сприятимуть розхитуванню традиційного феодального укладу на селі. І.Г. Самарцев все ж змушений визнати: “Щодо успіхів землеробства, то в історичній і мемуарній літературі можна зустріти досить суперечливі свідчення. Але навіть скептики визнавали, що все ж частина колоністів господарювала вправно. Однак мова йде про друге й третє покоління колоністів”.¹ Звичайно, що друге й третє покоління колоністів хазайнували успішніше, ніж їх батьки, бо вони вже мали досвід і навички сільської праці, і у них, на відміну від першого покоління, не було потреби освоювати цілнинні землі, до того ж за цей час створено необхідну інфраструктуру (шляхи, ринки, більш ефективні управлінські структури та ін.). Можна констатувати, що перший період єврейського сільськогосподарського переселення не приніс тих швидких наслідків, на які сподівався уряд. Позитивні наслідки цього процесу стали наявними лише під кінець XIX ст. Але на цей момент уряд утратив інтерес до вирішення даної проблеми.

Питання статистики та динаміки змін населення єврейських колоній є досить заплутаним. Річ в тому, що статистичні дані збиралися одночасно різними установами та інстанціями (опікунською контрою, губернськими комісіями, земськими управами), бували випадки навмисного збільшення кількості колоністів у звітах з метою отримання додаткових державних коштів. Коли ж з 1865 р. держава почала згортати і припинила фінансову допомогу колоніям, у звітах з`явилася тенденція до зменшення кількості колоністів у порівнянні з реальною їх чисельністю. За підрахунками сучасної української дослідниці Н. Мельникової, у офіційних звітах за 1872 р. вказана кількість колоністів на 20 % менша, ніж реальна, а в звітах за 1886 р. навпаки, реальна кількість на 26 % менша від звітної.² Таке розходження дослідниця пояснює низьким рівнем статистичної практики та відсутністю єдиних критеріїв обліку. Певне уявлення про динаміку зрос-

¹Український історичний журнал. – 1994 р. – № 4. – С. 26.

²Мельникова Н. Динаміка населення єврейських землеробських колоній Півдня України (XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. XIV. – С. 330.

тання кількості населення єврейських колоній ми можемо отримати з цих статистичних відомостей. За даними по Херсонській губернії за період з 1814 р. до 1872 р. спостерігалось постійне зростання населення: від 3830 до 17652 осіб, тобто в 4,6 разів, одночасно кількість колоній виросла від 9 до 22. За період з 1872 р. до 1889 р. спостерігалось зменшення кількості колоністів від 17652 до 9881 осіб, тобто в 1,8 разів, при цьому кількість колоній зменшилася лише на одну (21). В Катеринославській губернії зростання кількості євреїв-колоністів відбувалися повільніше, але їх зменшення в 70-80-х рр. більш різке (у 2,5 разів). Таким чином, найбільшу кількість колоністів на території обох губерній спостерігаємо за даними 1872 р., коли вона складала 2770 сімей, в складі 14351 чоловіка та 13142 жінки; загальна кількість – 27493 осіб, які проживали в 35 колоніях.¹ У 80 – 90-х роках спостерігалось зменшення кількості євреїв серед сільського населення регіону, про що свідчать дані таблиці:

Євреї в складі сільського населення Новоросії за даними 1881 та 1897 рр.²

роки	% сільського населення Херсонської губ.	% сільського населення Катеринославської губ.	% сільського населення Таврійської губ.
1881	4,67	3,16	2,74
1897	4,9	1,8	1,2
Динаміка	+ 0,23	- 1,36	-1,54

В 1881 р. колоністи складали 16,68% єврейського населення Херсонської та 11,66% - Катеринославської губерній. Скорочення відсотку євреїв серед сільського населення Новоросії (крім Херсонської губернії) можна пояснити, з одного боку, припиненням процесу переселення та державного фінансування; з іншого боку, відтоком частини населення в навколишні міста, де збільшувався попит на робочу силу та торговельно-посередницьку діяльність унаслідок розви-

¹Мельникова Н. Динаміка населення єврейських землеробських колоній Півдня України (XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. XIV. – С. 329-333.

²Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально – политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М.–Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 2002.– С. 57-58; Херсонская губерния: Свод цифровых данных. Вып. 1. Население и сельское хозяйство. – Херсон: Издательство Херсонской Губернской Земской Управы, 1910. – с. 36-37; Еврейская энциклопедия. – Т. VII. – Ст. 449; – Т. XV. – Ст. 608.

тку промисловості та міжнародної хлібної торгівлі. Можна вважати, що зменшення єврейського землеробського населення, певною мірою, є відображенням тієї загальної демографічної ситуації, яка складалася в регіоні та у Російській імперії в цілому.

На кінець XIX ст. в 39 сільських поселеннях Херсонської та Катеринославської губерній нараховувалося 4720 дворів, в яких проживали 32683 душ корінного населення євреїв-землеробів, у їх користуванні знаходилося 61489 десятин землі.¹ За даними загального перепису населення 1897 р. по Херсонській губернії колоністи склали 1,26 % від всього сільського населення. Колоністи, які на момент перепису проживали і в містах, склали 0,58 % міського населення. Якщо навіть зважити на погрішності статистики та загальний приріст сільського населення в регіоні, зменшення відсотку євреїв у загальній кількості сільського населення регіону виглядає досить значним.

Певний інтерес являють результати обслідування стану 21 колонії в Херсонській губернії, яке здійсненне ЕКО протягом 1898 – 1899 рр. Зафіксовано, що в зазначених колоніях проживали 3187 сімей – 18802 особи. Загальне зростання населення у порівнянні з матеріалами ревізії 1856 р. склало 76 %, а кількість сімей зросла на 123,2 % (сім'ї стали дрібнішими у зв'язку з тим, що перестали діяти регламентуючі обмеження на право користування наділами казенної землі) На сім'ю приходилося 11,3 десятин землі. При цьому 16,6 % усіх дворів мали більше 20 десятин землі, тоді як 15,2 % - менше 5 десятин, а 19,2 % дворів були взагалі безземельними. Зазначено, що незважаючи на зростання кількості сімей (дворів), переділи землі майже не проводилися. Ще одна особливість – значне поширення оренди, 36,6 % усіх господарств у різних обсягах користувалися орендованою землею. Більше половини безземельних користувалися орендованою землею. Разом зі цим досить багато дворів віддавали землю в оренду, займаючись ремеслами та промислами. 89,3 % сімей мешкали у власних будинках, але лише 2/3 з них займають цілий будинок.² Наведені дані свідчать, що процес майнової диференціації, характерний для українського села в цілому, не обминув і населення єврейських сільськогосподарських колоній.

У кінці XIX – на поч. XX ст. зменшення населення колоній майже припинилося і намітилося нове зростання. Певний вплив на змен-

---

¹Восход. – 1901 г. – № 21. – Ст. 6.

²Еврейская энциклопедия. – Т. XV. – Ст. 607.

шення населення колоній мав процес еміграції, яка розгорнулася в 90-х рр. за ініціативою Єврейської Колонізаційної Асоціації (на її кошти придбано землі в Аргентині для єврейських поселенців), але треба підкреслити, що серед колоністів Херсонської губернії еміграція не набула поширення, а частина емігрантів згодом повернулася додому. Таку динаміку можна пояснити ще й тим, що за досить довгий час існування колоній сформувалися друге і третє покоління колоністів, які виростили в умовах сільської місцевості, з дитинства звикали до землеробської праці і не мали бажання змінювати її на іншу.

Господарське життя колоній заслуговує на певну увагу. Серед перших поселенців, в основному, містечкові євреї, а також досить велика кількість різних випадкових людей. Вони не мали навичок сільської праці, коштів на придбання реманенту і всього необхідного. До певної міри, ця проблема вирішувалася завдяки державній допомозі та відрахуванням від коробочного збору, хоча велика частина коштів розкрадалася чиновниками і не доходила до колоністів, що було звичайною практикою для Російської імперії. Варто звернути увагу і на те, що землі, на які поселили колоністів, являли посушливий степ – цілину. Напрацьованого досвіду та технологій ведення господарства в таких природно-кліматичних умовах в Російській імперії на той час не існувало. Тож і результати господарювання колоністів у перші роки виявилися не дуже вдалимими. Більшість свідчень сучасників та звітів чиновників, яким доручено інспектувати колонії в 20 – 40-х рр. XIX ст., відзначала жалюгідний стан господарства та жебрацький рівень життя колоністів. До числа таких свідчень можна віднести звіти високопоставленого чиновника Міністерства державного майна Толстого, який у 1838 р. проінспектував 9 колоній та віце-директора департаменту держмайна Хлодовського, що у 1841 р. перевіряв стан колоній Херсонської губернії.¹ (Саме свідчення такого роду активно використовували сучасні російські автори історичної публіцистики О.І. Солженіцин та А.М. Буровський, щоб довести тезу про непридатність євреїв до сільськогосподарської праці) Євреї з великими труднощами освоювали основи землеробства. Не мали успіху спроби прилучити євреїв до шовківництва, виноградарства та виноробства. Значна кількість землі залишалася необробленою або здавалася в оренду навколишнім селянам за частину врожаю. Садиби часто складалися лише з житлового будинку без

---

¹Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861 – 1917 рр. Дис... канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2005. – С. 31-32.

будь-яких господарських будівель (так само євреї традиційно жили в містечках, звідки вони переселилися). У перші роки колоністи забезпечували себе хлібом лише на 25 %, через 20 років – на 60 % і лише через 40 – 50 років – повністю,¹ У II половині XIX ст. ситуація почала змінюватися на краще і в свідченнях, які відносяться до цього періоду, негативних відгуків практично не зустрічається.² Покращення господарської ситуації, як раніше зазначалося, пов'язана з діяльністю нового, другого покоління колоністів, для яких сільськогосподарська праця природня і звична, а також з відтоком до міст тих, хто не бажав займатися землеробською працею. Даний висновок підтверджується матеріалами дослідження ЕКО колоній Херсонської губернії в 1898 – 1899 рр., про яке вище згадувалося. Зокрема, характеризуючи систему ведення колоністами господарства, експерти ЕКО відзначили, що вона мала ті ж недоліки, які характерні і для навколишніх (неєврейських) сіл, тобто для регіону взагалі. 2/3 наділу використовувалися як орна земля, більше 30 % залишалося під вигін і близько 1,6% займала садиба. Зазначалося, що відсутні сівозміни, не практикувалася зміна землі між оранкою та вигоном, а також залишення землі під парами, низький рівень техніки. Наслідком цього в умовах нерівного та посушливого клімату була низька врожайність, яка в середньому складала по 37,1 пудів, що все ж перевищувало середній рівень врожайності для селянських господарств регіону, але нижче показників по господарствах великих землевласників. Відзначалося також, що 6,6 % дворів наймають батраків, а більше 20 % – сезонних поденних робітників. Як особливість, характерну для єврейських колоній, відзначено, що виключно землеробством займалися 49 % всіх сімей, 35,5 % сімей займалися землеробством і промислами, а 13,5 % займалися лише промислами. Значна кількість ремісників, зазвичай, відправлялася на заробітки, але поверталася додому в сезон основних польових робіт.³ Як зазначали експерти ЕКО, колоністи Херсонської губернії в сільському господарстві мали результати не гірші, ніж сусідні українські селяни. Гальмувала господарський розвиток колоній відсутність достатнього земельного фонду, примітивна сільськогосподарська техніка, слабкий розвиток організацій взаємодопомоги

¹Шайкин И.М. Маленькая столица или еврейская земледельческая колония Нагартав // IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія, етнографія, культура. Нові дослідження. – Миколаїв, 2002. – С. 234.

²Августинович Э. По селениям и колониям Новороссии. – СПб., 1882. – С. 140.

³Еврейская энциклопедия. – Т. XV. – Ст. 607-608.

та кредитних установ. Власне, подібні висновки можна зробити і про ситуацію в більшості сільських поселень регіону. ЕКО і в подальшому опікувалося долею колоністів. Так, у звіті товариства за 1906 - 1907 рр. стосовно Херсонської губернії говорилося: “Завдання товариства полягає у поширенні покращених знарядь праці, підвищенні ефективності праці. Завдячуючи діяльності ЕКО, господарський розвиток колоній швидко прогресує. Багато колоністів, які покинули колонії, повертається назад”.¹

Великим випробуванням для колоністів Півдня України виявився голод, викликаний неврожаєм через посуху у 1899 — 1900 рр. Ситуація стала особливо критичною на початку 1901 р., коли виявилось, що матеріальні та грошові ресурси єврейських благодійних організацій, які до цього часу активно надавали допомогу як колоністам, так і міському населенню, вичерпалися. Ще більш критичною виявлялася ситуація серед євреїв навколишніх міст та містечок, які задіяні в хлібній торгівлі та обслуговуванні потреб селян. В кореспонденціях, що надходили до газети «Восход» зазначалося, що “євреї містечка Новий Буг споконвіку зрослися з хліботоргівлею. Більш заможні посередниками, бідняки ж займалися фізичною роботою... неврожай та новітній застій у хлібній торгівлі зрівняли багатіїв-підприємців і бідняків — “наборщиків” хліба: тепер і ті й інші поповнюють ряди жебраків”.² У Вознесенську: “Бідність в нашому місті серед єврейського населення жахлива. Нема в нас не тільки багатих, але й скільки-небудь заможних господарів.” В Ольвіополі з 450 єврейських сімей містечка голодувало 150 (600 душ).³ Про ситуацію в сільській місцевості свідчать дані по колонії Львово: на початок 1901 р. в наявності 150 пудів хліба на 988 душ. Замало кормів для тварин.⁴ За приблизними підрахунками по Херсонській губернії більше 25000 єврейських сімей потребувало термінової допомоги. При цьому на суттєву допомогу з боку уряду та місцевої влади очікувати не доводилося. В цій ситуації єврейські благодійні організації та преса розгорнули широку всеросійську кампанію по збиранню благодійних пожертвувань на допомогу голодуючим. У єврейських газетах друкувалися імена всіх жертвувачів, незалежно від суми, переданої для голодуючих. Не залишилася

---

¹Еврейская энциклопедия. — Т. XV. — Ст. 609.

²Восход. — 1901 г. — № 11. — Ст. 15.

³Восход. — 1901 г. — № 1. — Ст. 21.

⁴Восход. — 1901 г. — № 6. — Ст. 13-14.

осторонь і адміністрація краю. На початку 1901 р. управляючий державним майном по Херсонській та Бессарабській губерніях. М.С. Сомов клопотався перед міністерством землеробства про виділення субсидій у 42000 крб. на закупівлю продовольства та насіння для єврейських колоній. Уряд дозволив терміново витратити на цю справу 40000 крб. в розрахунок від 1000 до 5000 крб. на колонію.¹ Ці кошти виділялися як безвіссотковий кредит, який потрібно сплатити через 6 років. Крім того зібрано більше 38000 крб. різних благодійних та громадських коштів. 1901 рік виявився врожайним і економічний стан колоній протягом кількох років повністю відновлений. Як віддалений наслідок цих подій відзначалося збільшення захворюваності та смертності. Попри все кількість населення в колоніях суттєво не зменшилася, ні одна з сільськогосподарських колоній в Херсонській губернії не припинила існування

Наприкінці XIX ст. за ініціативою суспільного діяча Н.В. Левітського в Російській імперії почалося створення ремісничих та сільськогосподарських артілей. Саме колоністи найбільш активно підтримали цю ідею. Перша в російській державі сільськогосподарська артіль заснована в 1899 р. в колонії Інгулець. Успіх дворічного існування артілі надихнув головного рабина єврейських колоній Херсонської губернії М.Л. Крепса ініціювати створення нової артілі. В 1901 р. заснували артіль в колонії Романовка. До її складу увійшли 10 найбідніших сімей.² М.Л. Крепс зібрав 150 карбованців пожертвувань на придбання для артілі жатки та іншого інвентарю.³ На жаль, відомостей про подальшу діяльність артілей не знайдено, але саме в цих явищах варто вважати передісторію майбутніх ізраїльських кібуців.

В кінці 1905 – на поч. 1906 рр. в колоніях створили ряд позиково-ощадних товариств. Як писав дописувач газети “Рассвет”: “Одне з цих товариств, нагартавське, своїм розвитком довело, що населення колоній підготовлене до подібних кооперативних установ... Населення добросовісно ставиться до платежів за наданими позиками”.⁴

Не уникли колоністи певних обмежень у реалізації їх права землекористування з боку місцевої адміністрації і на початку XX ст. На початку 1901 р. проголосили торги на здачу в оренду ділянок землі, приліг -

---

¹Восход. – 1901 г. – № 10. – Ст. 15.

²Восход. – 1901 г. – № 2. – Ст. 8.

³Крацер Е. Метрические книги еврейского раввина как основной документ // Одиннадцатая Ежегодная Международная Междисциплинарная конференция по иудаике. Региональные исследования. История еврейских общин: Тезисы докладов. – Королев, 2004. – С. 35-37.

⁴Рассвет. – 1907 г. – № 19. – Ст. 20.

лих до єврейських колоній Катеринославської губернії, але євреїв, до торгів не допустили. Їм повідомили, що вони мають право на оренду землі лише в межах колоній і лише за умови її особистого обробітку. Газета “Восход” зазначала: “... євреї-колоністи вкрай обмежені малоземеллям у веденні господарства; початкові наділи, у зв’язку зі зростанням населення, припадають тепер на кілька сімейств, замість однієї”.¹ У 1907 р. ситуація повторилася: землевпорядна комісія в Катеринославській та Херсонській губерніях знов відмовила євреям у праві брати в оренду ділянки т. зв. запасних земель. Ці землі свого часу відібрали у “нерадивих” колоністів і повернули до складу “казенних”, але в міру того, як у колоніях стало відчутним малоземелля та безземелля, ці ділянки потроху віддавалися євреям в оренду. Колоністи звернулися з проханням до двох депутатів Державної Думи здійснити клопотання з цього приводу в Головному Управлінні землеробства та землевлаштування та Міністерстві землеробства. У відповідь на клопотання депутати отримали заяву, в якій йшлося: “...про продаж цих земель євреям-колоністам не може бути й мови, але проти здачі в оренду безземельним колоністам-євреям ділянок, які є прилеглими до колоній, міністерство не має заперечень”.²

Наведені дані є свідченням того, що на початку ХХ ст. стали реальним позитивні наслідки політики переселення євреїв у сільську місцевість, яких уряд очікував ще в ХІХ ст., але саме в той момент, коли позитивні результати стали наявними, царизм не виявляв особливого інтересу до справи. Якщо в І половині ХІХ ст. уряд намагався створити сприятливі умови для єврейської колонізації, то в подальшому такого не виявлялося.

Євреї привезли з собою на нові місця старі містечкові та релігійні традиції. В більшості колоній створені молитовні будинки. Але старі традиції поступово трансформувалися під впливом нових умов життя. Спочатку колоністи виїжджали в поле не на світанку, як того вимагали природні умови, а лише після ранкової молитви, коли вже сонце піднялося і починалася спека. Пізніше від цієї традиції доводилося відмовлятися. Під час свят та в суботу для виконання невідкладних робіт (доїння корів тощо) запрошували селян із навколишніх християнських сіл. Жінки в польових роботах не брали участі, а поралися в садибі: доглядали за дітьми та господарством. Колоністи часто

---

¹Восход. – 1901 г. – № 10. – Ст. 15-16.

²Рассвет. – 1907 г. – № 6. – Ст. 29.

носили традиційний одяг, вирізняючись цим з поміж сусідніх селян-християн, а жінки вдягалися, особливо у свята, у сукні міського фасону і виглядали більш ошатно, ніж навколишні селянки. Це було однією з містечкових традицій, але у навколишніх селян це могло породжувати певну заздрість, а також балачки про багатство євреїв. Певне роздратування навколишнього християнського населення викликало те, що єврейські свята нерідко збігалися з християнськими постами. Традиції зберігалися досить довго, але з часом слабшали.

Центром суспільного життя та спілкування в колонії був молитовний будинок, що створювався з дозволу губернського духовного управління. За традицією, релігійна громада сама обирала рабина, або цадика, його кандидатуру обов'язково затверджувало духовне управління. При цьому часто припускалося порушення стосовно того, що особа, яку затверджували рабином, повинна мати певний рівень освіти, зважаючи на конкретну ситуацію в колоніях, де таких осіб не було, духовне управління затверджувало і кандидатів без освіти. Через нечисельність і бідність населення в колоніях часто обирався один рабин на 2 – 3 колонії. При цьому обраний рабин не змінював соціального статусу і залишався в землеробському стані. Про ставлення колоністів до рабина свідчить ухвала сільського сходу колоністів поселень Ново-Вітебську, Ново-Подольську та Ново-Ковно Херсонської губернії від 20 липня 1862 р. Колоністи зверталися до “Піклувального комітету про іноземних поселенців” з клопотанням про подання до державної нагороди Б. Княжика, який протягом тривалого часу виконував обов'язки рабина одночасно в трьох колоніях. Колоністи так аргументували клопотання: “... маючи на увазі існуюче законне положення, що рабини, які пробули безперервно на посадах десятирічний термін, нагороджуються за вислугу узаконених років медалями. І як наш рабин ... прослужив вже, власно, у нас більше встановленого терміну, в особливості в трьох громадах, де, без сумніву, має більше клопоту, ніж інший, який служить лише в одній колонії, крім всього, справляючи цю посаду при новому влаштуванні наших колоній і отримуючи досить обмежене жалування.” Відповіді на клопотання довелося чекати протягом трьох років. Повідомленням міністерства державного майна від 19 березня 1865 р. доводилося до відома, що імператор розпорядився про нагородження землероба Б. Княжика золотою медаллю “За усердие”, зва-

жаючи на старанне виконання ним своїх обов'язків.¹

В кожній колонії створювалися традиційні релігійні школи - хедери, в яких навчали меламеди, в них мали навчатися всі хлопці, а часто і дівчата (через відсутність шкіл для дівчат).

По відношенню до євреїв-колоністів Новоросії російське законодавство, або не містило дискримінаційних обмежень, або ці обмеження виступали в пом'якшеному варіанті і досить часто порушувалися завдяки поблажливому ставленню місцевої адміністрації. Приміром, згідно з законодавством, євреям заборонялося проживати в селах, де більшість населення складала християни, але адміністрація не дуже ретельно слідкувала за виконанням цієї норми. Порушувалася на практиці й інша норма: єврейські поселення повинні розташовуватися окремо від сіл з християнським населенням, але в ряді колоній поряд з євреями проживали і неєвреї (християни), хоча вони при цьому і складала меншість населення, про що свідчать результати Всеросійського перепису населення 1897 р. Наприклад, у колоніях Бобровий Кут проживали 1248 євреїв і 221 не єврей, Єфінгар — 2038 і 188, Новополтавка — 1959 і 229.² Деякі колонії розташовані в безпосередній близькості від сіл з християнським населенням, поступово зливалися з ними в єдині населені пункти і місцева влада, найчастіше, не звертала уваги на такі факти, хоч це і заборонялося російськими законами. Євреї, які орендували поміщицькі землі, селилися в безпосередній близькості від сіл із християнським населенням, створюючи т. зв. єврейські висілки. Порушень подібного роду досить багато і їх припускали як на шкоду євреям, так і на користь їм.

Не уникли єврейські колонії Новоросії таких трагічних подій, як єврейські погроми. Перша велика хвиля погромів охопила Південь України в 1881 р. Протягом весни – літа в Херсонській губернії погромні дії мали місце на 1 залізничній станції, у 2 містечках, у 40 поселеннях та селах. Як зазначалося у доповідній записці, поданій Новоросійському генерал-губернатору: “Річ у тому, що громадський порядок, в дійсності порушений лише в деяких місцевостях, виявився ненадійним та хитким всюди. До найближчих причин такого ненормального стану справ слід віднести, з одного боку, надзвичайне збу -

---

¹Євреї Одессы и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн.1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 108.

²Гимпельсон Я.И. Законы о евреях. Систематический обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и центральных правительственных учреждений. В 2-х частях. – СПб., 1914. – С. 117.

дження умів, яке доходило місцями до запальності, що виявилось повсюдно проявом почуттів ненависті християн до євреїв, а з іншого боку, масову паніку, яка поголовно охопила всіх євреїв, які тремтіли не тільки за власне майно, яке піддавалося всюди, де відбувалися безпорядки, руйнівному знищенню, але й за власне життя”.¹ Як видно з наведеного документу, владні структури не вважали за необхідне об’єктивно розібратися в причинах подій і вжити адекватних заходів, щоб запобігти можливості їх повторення. Підтвердженням указанного стали ще більш масштабні та трагічні погроми, які відбулися протягом 1905 р. Про наслідки погромів судити досить важко через відсутність повної документальної фіксації їх. На території Херсонської губернії протягом 1905 – 1906 рр. зафіксовано 82 погроми, в Катеринославській – 41.² Про людські жертви згадок нема. Погроми, які відбувалися в колоніях неможливо порівнювати за розмахом з подіями, які відбувалися в Одесі, Херсоні, Балті та Миколаєві. Спільною рисою цих подій, як у містах, так і в колоніях стала безпорадність та бездіяльність органів влади і поліції у запобіганні погромам та протистоянні їм.

Таким чином, правове становище євреїв-колоністів у Новоросії відносно сприятливе у порівнянні з іншими групами єврейського населення “смуги осілости”. Це пов’язано з необхідністю заселення, освоєння та пожвавлення економічного життя краю. В силу цього дискримінаційні заходи по відношенню до євреїв, які характерні для російського законодавства в цілому, в регіоні стосовно частини єврейського населення мінімізовані, а іноді взагалі не діяли. Специфічною рисою, характерною для регіону було, здебільшого, досить толерантне ставлення місцевої адміністрації по відношенню до єврейського сільського населення, що значно полегшувало його становище. Все це однак, не могло повністю ліквідувати нерівність між єврейським та місцевим населенням, яка закріплена законодавством Російської імперії.

В питанні про результативність єврейської сільськогосподарської колонізації стереотипом стало повторення негативної оцінки, що була загальноприйнятою у II половині XIX ст. Такий підхід не може визнаний вірним через те, що більшість дослідників не звертали уваги на кінцеві результати цього явища, які виразно виявилися лише

¹Євреї Одессы и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. – Кн.1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 144.

²Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. (Краткий очерк истории). – Ч. I. – К., 1992. – С. 127.

наприкінці XIX століття. З посиленням антисемітських настроїв у добу Олександра III уряд робив спроби звести нанівець єврейську сільськогосподарську колонізацію. Уряд Миколи II наприкінці XIX – початку XX ст. зняв з себе будь-яку відповідальність за єврей-землеробів. У 1901 р. Сенат давав роз'яснення, що “...особливі закони про єврейів землеробів втратили всяке значення, за винятком лише особливо поіменованих у законі колоній Херсонської та Катеринославської губерній”¹. Права єврейів-колоністів у цей час обмежувалися лише правом проживання в сільській місцевості. При цьому уряд і місцева адміністрація не висловлювали особливих заперечень, якщо колоністи виявляли бажання виїхати з сільської місцевості, але виїзд єврейів у цей період мав досить обмежений характер.

Не викликає сумніву і успішність сільськогосподарської діяльності єврейів-орендарів приватновласницьких земель. Матеріали ревізій засвідчують, що незважаючи на відсутність урядової допомоги, більшість господарств орендарів знаходилася у доброму та задовільному стані, а майнова диференціація серед цієї групи цілком відповідала загальноросійським тенденціям, які спостерігалися в аграрній сфері у II половині XIX ст. Розвиток цього напрямку аграрної діяльності єврейів штучно перерваний заборонаю на оренду землі євреями в 80 – 90-х рр. XIX століття.

Головним аргументом на користь позитивної оцінки єврейської сільськогосподарської колонізації XIX ст. у Південній Україні може слугувати той факт, що єврейське населення в більшості своїй не покинуло колонії і після того, як уряд припинив допомогу йому. Більше того, вони продовжували існувати як єврейські села і в XX ст., переживши колективізацію та спроби їх “інтернаціоналізації”, аж до трагічних подій Другої світової війни.

Не можна не погодитися, що певна кількість єврейів зловживала пільгами, які надавалися євреям-землеробам, і не займалася при цьому сільським господарством, але поява подібної групи характерна для будь-яких категорій населення, що має можливість користуватися пільгами. Разом з цим, кількість цієї групи могла би бути значно меншою, якби не загальна дискримінаційна урядова політика стосовно єврейів.

Непоследовність та нелогічність урядової політики, яка в цілому була характерна для підходів до вирішення єврейського питання, досить виразно виявилася і у справі організації сільськогосподарської

колонізації в Новоросії. Без сумніву, якби ця політика була більш логічною і поміркованою, вона могла б мати і більш успішні результати. Багато в чому єврейська колонізація на практиці розвивалася не завдяки, а всупереч державній політиці. Не зайвим зазначити, що успішна єврейська сільськогосподарська колонізація стала унікальним явищем в історії всього європейського єврейства в ХІХ – на поч. ХХ ст. Її успіхи підштовхнули лідерів сіоністського палестинофільського руху на початку ХХ ст. до організації аграрного освоєння єврейською молоддю палестинських земель (перша Алія), що стало однією з передумов утворення ізраїльської держави.

Єврейські погроми, які відбувалися в сільській місцевості, спростовують думку про те, що це явище характерне лише для міст. При цьому, враховуючи консервативність, поліетнічний склад та відносно матеріальну стабільність південноукраїнського селянства, викликає великий сумнів стихійний характер сільських єврейських погромів. У сільській місцевості євреї виявлялися ще менш захищеними з боку влади, ніж в містах через те, що поліційні сили та війська, від яких можна чекати порятунку та захисту, знаходилися далеко і не поспішали оперативного реагувати на події. Тож в сільській місцевості владні структури виявили ще більшу безпорадність та недбалість в захисті єврейського населення від погромників, ніж це мало місце в містах.

Можна констатувати, що активна єврейська сільськогосподарська колонізація в Новоросії залишається, до певної міри, явищем, яке не мало аналогів в історії східноєвропейського єврейства. Попри традиційне скептичне ставлення частини упереджених дослідників та публіцистів, не підлягають сумніву і реальні успіхи євреїв-землеробів у справі освоєння південноукраїнських степів, яку вони здійснювали пліч-о-пліч з українськими, російськими, болгарськими, німецькими та іншими селянами. Історія євреїв-землеробів протягом ХІХ – ХХ ст. стала оригінальною невід'ємною складовою багатой та розмаїтої історії південноукраїнського регіону, їх внесок в цю історію не повинен бути применшеним або й взагалі забути. На жаль, історія єврейського землеробства в нашому краї не мала логічного розвитку з середини ХХ ст. через те, що штучно перервана трагічними подіями Холокосту, в ході якого більшість єврейського населення в сільській місцевості знищили фашистські окупанти.

РОЗДІЛ 4

ЕВОЛЮЦІЯ ВЕЛИКОДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ СТОСОВНО ЄВРЕЇВ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В НОВОРОСІЇ

Законодавство Російської імперії стосовно євреїв носило неприхований дискримінаційно-обмежувальний характер, зберігаючи його навіть у періоди найбільш ліберальних політичних режимів (Олександра I та Олександра II), і мало на меті поставити цю частину населення в нерівне становище в порівнянні з іншими етнічними групами. Реальне правове становище єврейського населення знаходилося в прямій залежності від особистого ставлення до євреїв з боку представників місцевої адміністрації, яка могла, як погіршити, так і покращити їх становище. Але навіть за найкращих умов повністю подолати дискримінаційність, яка лежала в основі держаної політики, неможливо. Система обмежень стосовно євреїв охоплювала майже всі сторони їх соціального, економічного, культурно-освітнього та релігійного життя.

4.1. Євреї та російська система освіти

Сфера освіти виявилася одним з тих напрямків, де дискримінаційна політика царського уряду по відношенню до євреїв виявила себе чи не найбільш яскраво. Початок XIX ст. ознаменований активною боротьбою уряду з традиційною системою єврейської освіти. Однією з давніх єврейських традицій було те, що в місцях компактного проживання вони обов'язково створювали традиційні єврейські школи – хедери та Талмуд-Тори. Такі школи існували при кожній синагозі чи молитовному домі. Викладали в хедерах меламенти, кожен з яких спеціалізувався на певних книгах Талмуду. То ж учні, закінчивши навчання в одному хедері, потім переходили до наступного і послідовно проходили через кілька хедерів. Загальний курс навчання міг тривати до 10 років. Як зазначає сучасний ізраїльський дослідник Ш. Штампфер, через відсутність спеціальних шкіл для дівчат, їх часто відправляли на навчання до хедеру, хоч навчалися вони, зазвичай, недовго і отримували лише початкові елементарні знання. При цьому сумісне навчання хлопчиків та дівчат не вважалося в єврейському суспільстві в діаспорі чимось надзвичайним на тлі того, що і в Російській імперії, і по всій Європі стандартом вважалося роздільне на-

вчання.¹ Про кількість традиційних єврейських шкіл може свідчити хоча б така статистика. Миколаїв, не будучи містом з великим відсотком єврейського населення, у II половині XIX ст. мав 27 хедерів (1885 р.) На початку XX ст. їх кількість складала 26, у кожному з них (офіційно) навчалися від 7 до 27 учнів, навчання залишалося платним. В 1873 р. у місті відкрилася Талмуд-Тора. Талмуд-Тора закрита в 1890 р., але на початку XX ст. відновила діяльність і стала, в основному, училищем для сиріт та найбідніших дітей.² Як відзначалося, мета закладу: *“призрение сирот и детей бедного состояния, доставление им безвозмездно наставления в вере, правильного элементарного образования и сообщения им прикладных, соответствующих нуждам местного населения, познаний...”* Для вирішення останнього завдання при Талмуд-Торі відкрили ремісничий клас.³ Такі ж навчальні заклади створили у Вознесенську та Богополі. В 50-х рр. в Херсоні діяло 30 хедерів та 2 єврейських училища.⁴

Відомо, що уряд та місцева адміністрація неодноразово здійснювали спроби по ліквідації цих навчальних закладів, запроваджуючи жорсткі умови для їх діяльності, і досить часто хедери діяли напівлегально, не маючи офіційного дозволу на діяльність. Під особливий контроль ставилася діяльність та благонадійність меламедів, яких зобов'язували в певний термін складати іспити з єврейських та загальних предметів, що давало право викладати в хедерах, але, як зазначав А. Паперна: *“...меламеди, більшою частиною люди бідні, обтяжені роботою з ранку до вечора, не мали можливості готуватися до іспиту, та їм і вчитися не було в кого, і вони, за рідкими винятками до іспиту не з'являлися, хоч їм і давали відстрочку за відстрочкою”*.⁵ Предписання щодо встановлення контролю за діяльністю єврейських учителів видане Новоросійським генерал-губернатором 1 листопада 1853 р. У ньому говорилося: *“Міністр Внутрішніх Справ... вимагає вста -*

¹Штамффер Ш. Дифференциация по половому признаку и женское еврейское образование в Восточной Европе в XIX веке // Еврейское образование. – 2001. – № 2. – С. 121-122..

²Адрес-Календарь и справочная книга Николаева. На 1900 год. – Николаев: Изд. П.А. Ковалева, 1899. – С. 159; Адрес-Календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1902 год. – Николаев: Изд. Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1901. – С. 107; Адрес-Календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1902 год. – Николаев: Изд Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1901. – С. 84-86, 88-89.

³ДАМО. Ф. 216, оп. 1, спр. 1112, арк. 40.

⁴Сінкевич С., Кузова Н. Проблеми національної освіти на Півдні України // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки – Херсон – ХДПУ – 2002 – Вип. VIII – С. 97.

⁵Паперна А.И. Из николаевской эпохи // Евреи в России: XIX век. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – С. 58.

новлення жорсткого спостереження через місцеві поліції, щоб ніхто з євреїв, які не мають встановленого свідoctва від учбового начальства на звання меламеда або на утримання хедеру, не займався навчанням єврейських дітей і у разі викриття таких осіб, винні в тому, а також і на тих, хто прийняв до себе в дім таких вчителів, були встановленим порядком... накладені покарання”.¹ У Миколаєві відомості про меламедів постійно збиралися поліцмейстером, їх діяльність жорстко контролювалася. Прикладом такого контролю є донесення Миколаївському військовому губернатору від 23 жовтня 1882 р. про протизаконну діяльність меламедів. Зокрема, в провину їм ставилося те, що при офіційному дозволі на навчання не більше 10 дітей, в хедерах навчалися від 40 до 60 “дітей обох статей”, в тісних приміщеннях, які не відповідали санітарним нормам. При цьому поліцмейстер посилався на те “...що відсоток смертності єврейських дітей є значним у порівнянні з християнськими.” Крім того, порушення вбачалося в тому, що “...навчають дітей також читанню та письму на російській і єврейській мові та арифметиці, що жорстко заборонено законом”. Врешті, пропонувалося віддати на суд міського казенного рабина “батьків та меламедів за неправильне утримання ними школи”. Крім того поліцмейстер зазначав, що “в Одесі та Херсоні меламеда давно перестали існувати і зло викорінене”.² В тому ж 1882 р. у списках поліцмейстера зафіксовано по м. Миколаєву 20 меламедів. Поліцмейстеру так і не вдалося здійснити задуми щодо викорінення меламедів в місті, про що свідчать відомості за 1885 р., згідно до яких в місті функціонували 1 Талмуд-Тора, 24 хедери та 4 приватних єврейських училища.³

На противагу хедерам у 30 – 40-х рр. ХІХ ст. уряд вирішив розпочати створення казенних єврейських училищ, але вони не мали популярності і євреї відмовлялися віддавати туди дітей. Вживалися різні заходи для їх заохочення. 4 березня 1854 р. за дорученням міністра народної освіти Новоросійський генерал-губернатор звернувся до Херсонського губернатора з проханням висловити думку з такого питання: “...відносячи недостатність успіху казенних єврейських училищ здебільшого до значної кількості приватних шкіл, які

¹Євреї Одесси и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн.1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002 – С. 81.

²Єврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов / Ред. П.Н. Тригуб. – Николаев: Атолл, 2004. – Т.1. – С. 115-118.

³Волости и важнейшие селения Европейской России. Губернии Новороссийской группы. – СПб., 1886. – Вып. 8. – С. 119-120, 123-124.

більшою частиною існують незаконно, вважається, що для знищення недозволених єврейських шкіл корисно постановити, що у разі відкриття їх, євреї, які навчаються в них, віддаватимуться в кантоністи поза чергою.” Херсонський губернатор не поспішав з відповіддю, про що йому нагадали через півроку. Врешті, він відповів, що вважав таку міру занадто жорсткою.¹ Ця історія, очевидно, не мала продовження через те, що події Кримської війни відвернули увагу уряду й місцевої адміністрації на інші проблеми. Уряд змушений поступитися і указом 1879 р. існування традиційних єврейських шкіл узаконили, але указом 1893 р. закріплювався виключно релігійний статус шкіл, в них заборонялося вивчення загальноосвітніх предметів. За даними звітів про використання коштів коробочного збору, пряме фінансування шкіл не передбачалося. Тож, батьки самостійно сплачували меламедам за навчання дітей, хоча частину їх утримання єврейська громада брала на себе, зокрема в 1892 р. при єврейській громаді Миколаєва почала функціонувати «Комиссия по раздаче пособий бедным евреям», яка створила спеціальний фонд «для навчання дітей у хедерах» щорічна сума якого складала 2300 крб. більша частина цих коштів надходила від коробочного збору.²

Рівень освіти та матеріальної бази в школах досить різний. У 1867 р. М. Пирогов, піклувальник Одеського навчального округу, опублікував в газеті “Одесский вестник” статтю “Одесская Талмуд-Тора”, в якій наводив єврейську школу як зразок наслідування для казенних шкіл, що поступалися цій школі і рівнем викладання, і матеріальною базою. Стаття коштувала автору посади, його перевели в інше місце.³ Газета “Восход” у 1901 р. вмістила замітку про іспит у Миколаївському зразковому хедері. Автор відзначає, що серед учнів 20 навчалися безкоштовно, матеріальна база школи надзвичайно слабка, але екзамен справив дуже гарне враження на гостей, які присутні на ньому.⁴

У всіх єврейських сільськогосподарських колоніях час від часу виникали приватні школи по типу хедерів. Навчали в них, як правило, меламенти, які не мали відповідних документів, що надавали їм право викладання, або помічники рабина. Вони нерідко переходили з однієї колонії до іншої, в залежності від реального попиту. Існувала такса сплати за навчання одного хлопчика, в залежності від дисцип -

¹ДАХО. Ф. 1, оп. 1, спр. 19, арк. 1-4.

²Там само: арк. 174.

³Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1995. – С. 89-90.

⁴Восход. – 1901 г. – № 6. – С. 15-16.

лін, яким навчали, від 5 до 15 крб. за 6 місяців. Зрозуміло, що існування таких шкіл приховували від начальства, яке ревізувало колонії, тому і чисельність шкіл, і кількість учнів, що в них навчалися, встановити точно неможливо, але в матеріалах земської статистики за 1865 – 1874 рр. зафіксовано існування 150 хедерів в єврейських колоніях, приміром, в Інгульці нараховувалося 14 хедерів. В Єфінгарі в 1867 р. навчалися 100 хлопчиків, а в наступному році – 90, на що витрачалося до 500 крб. на рік, гроші розподіляються між 10 мелаamedaми, кожний навчав від 6 до 12 дітей. У Новополтавці 16 мелаamedів навчали 114 хлопчиків. Зазначалося, що мелаамеди не володіють російською грамотою, тому дітей російській мові не навчають. У Львово навчалися 80 дітей, в Новому Бериславі – 35.¹ Можна констатувати, що через традиційні школи більшість дітей шкільного віку, особливо хлопців, охоплена різними формами навчання, що відповідало єврейським традиціям. Чисельність хедерів не скорочувалася і в кінці XIX – на початку XX ст. У 1889 р. в Херсонській губернії діяли 500 хедерів, а в 1905 р. їх кількість збільшилася до 553.² В 1859 р. міністерство державного майна віддало розпорядження про створення в колоніях народних шкіл (за кошти громади), «...але євреї через бідність та відсутність особливих джерел для цього, відмовилися від цієї пропозиції».³

Відповідно до ПУЕ 1804 р. ніяких обмежень навчання єврейських дітей у державних навчальних закладах Російської імперії не встановлювалося. В документі вказувалося: “1. Всі діти євреїв можуть прийняті та навчатися, без всякої відмінності від інших дітей, у всіх Російських народних Училищах, Гімназіях і Університетах. 2. Ніхто з дітей єврейських, перебуваючи в Училищі, під час його виховання, не повинен ні під яким видом відхилений від своєї релігії, не примушуватися навчатися тому, що їй суперечить або навіть не згодне з нею”.⁴ Ніяких обмежень не містило і “Положение о евреях” 1835 р. В 1842 р. навіть внесли доповнення до Уставу Рекрутського, згідно

---

¹Мельникова Н. Еврейское образование в Украине в XIX – начале XX вв. // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1998. – Вып. 2. – С. 104; Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде. Обзор деятельности Земства Херсонского уезда в деле народного образования в период времени 1865 – 1874 гг. – Херсон: Изд. Херсонского уездного земства, 1875. – С. 2, 9, 108, 109, 114, 147.

²Сінкевич С., Кузова Н., Проблеми національної освіти на Півдні України // Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон – 2002 – С. 97.

³Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде. Обзор деятельности Земства Херсонского уезда в деле народного образования в период времени 1865 – 1874 гг. – Херсон: Изд. Херсонского уездного земства, 1875. – С. 9.

⁴ПСЗ. Собрание первое. – Т. XXVIII. – С. 731.

з яким євреїв, які успішно навчаються в середніх і вищих школах та закінчують їх, звільняють від рекрутської повинності.¹

Щоправда, застосування цієї норми на практиці дуже ускладнене. В контексті політики асиміляції євреїв, яку проводили в першій третині XIX ст. уряди Олександра I та Миколи I, не тільки не заперечувалося проти навчання єврейських дітей у загальних школах, але й ініціювалося створення казенних єврейських шкіл та училищ, де викладання більшості предметів велося російською мовою. Єврейське населення ставилося до такого кроку уряду без особливого ентузіазму. Зважаючи на те, що навчання в казенній школі не давало ніяких переваг, а євреї-випускники цих шкіл не отримували рівних прав із християнами, батьки не виявляли бажання віддавати дітей до казенних шкіл та училищ. Так, коли в 1826 р. в Одесі відкрилася казенна єврейська школа, до неї змогли набрати лише 63 учнів, наступного року кількість учнів зросла до 250. Школа існувала більш-менш успішно завдячуючи тому, що протягом 1829 – 1852 рр. нею керував Бецалель Штерн, відомий своїми просвітницькими поглядами та організаторськими здібностями.² У 1852 р. школу реорганізували в училище, яке невдовзі дійшло до занепаду і було закрите. В 1840 р. в колонії Нагартав відкрили державну початкову загальноосвітню школу з єврейською та російською мовою викладання. Вчителем запросили прихильника реформаторсько-просвітницької течії Гезіоновського, але консервативне єврейство з неохотою віддавало дітей на навчання до такої підозрілої (з їхнього погляду) людини. На момент відкриття в школі було 18 учнів від 9 до 15 років. З кожним роком учнів ставало менше, врешті в 1846 р. школу закрили.³ Наведені приклади є свідченням того, що урядова політика, спрямована на асиміляцію євреїв шляхом їх русифікації через набуття казенної російської освіти, виявилася в I половині XIX ст. безуспішною.

Ставлення єврейського населення до навчання в російських світських навчальних закладах почало змінюватися під час правління Олександра III в 70 – 80-х рр. Для цього було кілька причин. По-перше, в ході ліберальних реформ 60 – 70-х рр. сформувалася єдина державна система початкових, середніх та вищих навчальних

¹Євреї Одесси и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн.1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 149.

²Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1995. – С. 54, 82.

³Шайкин И.М. Маленькая столица или еврейская земледельческая колония Нагартав // IV Николаївська обласна краєзнавча конференція. Історія, етнографія, культура. Нові дослідження. – Миколаїв, 2002. – С. 235.

закладів. При цьому випускники гімназій та казенних училищ отримували право вступу на державну службу, а також у вищі навчальні заклади. Євреї-випускники вищих навчальних закладів отримували статус “осіб вільних професій”, що давало право постійного проживання та професійної діяльності за межами “смуги осілости”. По-друге, для осіб із середньою та вищою освітою термін військової служби після запровадження загальної військової повинності скорочувався до 1,5 – 1 року. На відміну від I половини XIX ст., коли уряд заохочував до навчання єврейських дітей у казенних школах, вже з початку 60-х рр. почала виявлятися протилежна тенденція. Так, в 1860 р. серед учнів елісаветградської гімназії не було жодного єврея; коли в 1863 р. відкрилася перша гімназія в Миколаєві, до числа її учнів записалися 105 євреїв та 38 християн.¹ В тому ж 1863 р. в Російській імперії в неєврейських школах навчалися 990 єврейських дітей, з них 252 – в одеських школах. За даними Міністерства освіти за 1876 – 1877 навчальний рік, на кожні 10 тис. єврейського населення Одеси припадало 69,5 учнів російських шкіл (в Києві цей показник складав 13,7, у Вільні – 14, 7).² У 1879 – 1880 навчальному році в одеських гімназіях навчалися 1377 єврейських дітей, з них у II гімназії з 300 учнів євреї склали 217 (71,6%); у III гімназії з 366 – 265 (72%). У комерційному училищі євреї склали 77,9% учнів.³ У 1881 р. в Катеринославській губернії євреї склали 27 – 32% учнів в гімназіях та 38 – 41% – в реальних училищах.⁴ За даними на 1881 р. в Новоросійському університеті навчалися 329 студентів, із них 53 (16,1%) євреї.⁵ Така динаміка все частіше викликала невдоволення та роздратування представників місцевої адміністрації, представники якої виступали з пропозиціями щодо запровадження обмежувальних заходів. У 1883 р. Новоросійський генерал-губернатор Гурко у донесенні імператору звертав увагу на занадто швидке зростання кількості учнів-євреїв у гімназіях, що справляли хибний вплив на дітей-християн. Автор пропонував запровадити в казенних навчальних закладах для євреїв обмежувальну процентну норму. Імператор Олександр III на цьому документі написав

¹Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. – М.: Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1995. – С. 147.

²Там само: – С. 119, 141.

³Рассвет. – 1879 г. – 25 октября. – Ст. 269-270; – 1880 г. – 18 октября. – Ст. 149-150.

⁴Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861 – 1917 рр. Дис... канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2005. – С. 153.

⁵Євреї Одессы и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн. 1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 85.

резолуцію: “Я поділяю це переконання, на це треба звернути увагу.” В подальшому імператор висловлювався з цього приводу ще більш рішуче, заохочуючи Кабінет Міністрів до прийняття конкретного рішення.¹ В 1886 р. імператор затвердив Положення Кабінету Міністрів, згідно з яким міністру освіти надавалося право запроваджувати на власний розсуд заходи по обмеженню вступу євреїв до казенних середніх та вищих навчальних закладів. У липні 1887 р. за поданням міністра освіти І.Д. Делянова імператор підписав два циркуляри, якими встановлювалися “процентні норми” у прийомі євреїв на навчання до державних середніх та вищих навчальних закладів. Згідно з цими документами до державних середніх навчальних закладів, які знаходяться в межах “смуги осілості”, можна приймати на навчання дітей-євреїв у такому розрахунку, щоб їх кількість не перевищувала 10 % від загальної кількості учнів; з 1908 р. ця цифра збільшена до 15 % (за межами “смуги осілості” норми ще нижчі). У вищих навчальних закладах у межах “смуги осілості” кількість студентів-євреїв не повинна перевищувати 10% від загальної кількості студентів. Деякі навчальні заклади повністю закриті для прийому євреїв.² Зміст циркулярів включено до “Зводу законів Російської імперії”, що унеможливило практичне застосування статей ПУЕ 1804 р. та “Положения о евреях” 1835 р., якими давався дозвіл на необмежений доступ євреїв до державних навчальних закладів.

На практиці “процентні норми” досить часто порушувалися, особливо в місцевостях, віддалених від столиць, а також там, де кількість єврейського населення значна. До числа таких регіонів відносилася і Херсонська губернія. Підтвердженням вказаного є відомості про кількість євреїв серед учнів Миколаївського Олександрівського реального училища протягом 1874 – 1899 рр.³

---

¹Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней: В 3-х т. – М., 2002. – С. 126-127.

²Фридштейн В., сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям правительствующего Сената и циркулярам Министерств – СПб – 1906 – С. 86-87.

³Адрес-календарь и справочная книга г. Николаева на 1900 год. – Николаев, 1899. – С. 253.

**Євреї в числі учнів Миколаївського Олександрівського
реального училища за перші 25 років його існування.**

Роки	Кількість учнів	У т. ч. євреїв	% від загальної кількості учнів
1874	156	27	17,3
1875	178	28	15,73
1876	174	29	16,66
1877	199	29	14,57
1878	214	21	9,8
1879	232	22	9,48
1880	283	35	12,37
1881	302	32	10,6
1882	291	13	4,46
1883	296	15	5,07
1884	255	10	3,92
1885	205	7	3,41
1886	195	11	5,64
1887	220	12	5,45
1888	192	10	5,21
1889	196	16	8,16
1890	176	18	10,23
1891	192	20	10,42
1892	198	23	11,62
1893	215	28	13,02
1894	237	32	13,5
1895	200	33	16,5
1896	210	36	17,14
1897	222	39	17,57
1898	238	44	18,49
1899	246	40	16,26
Всього	5753	630	10,95

Наведена статистика демонструє, що найменша кількість євреїв в 1883 – 1884 рр., що стало прямим наслідком введення «процентних норм», в подальшому спостерігалось поступове зростання відсотку євреїв, з 1890 р. цей показник перевищив встановлені норми і в подальшому мав тенденцію до підвищення, досягнувши в 1898 р. 18,49 %. Схожа ситуація в інших середніх навчальних закладах міста. За даними на 1902 р., в числі учнів гімназій в м. Миколаєві євреї склали: в Олександрівській чоловічій гімназії – 13 %, у Маріїнській жіночій гімназії – 38 %, у другій жіночій гімназії – 36 % (вважалося, що на жіночі гімназії “процентні норми” не поширювалися, хоч у законодавчих актах прямих вказівок на це нема).¹ В Одеській гімназії № 5 у 1909 р. євреї склали 16,7 % учнів, що перевищувало навіть і нові норми, встановлені в 1908 р. (до 15%).² В Миколаївському комерційному училищі ім. С.Ю. Вітте кількість євреїв серед учнів особливо значна, вони склали половину від загальної кількості.³ Таке суттєве перевищення “процентних норм” у казенному комерційному училищі стало можливим у силу постанови міністерства фінансів, яка дозволяла встановлювати для євреїв норму, пропорційну тим сумам, які вносилися купцями-євреями на утримання училища, хоч дана постанова носила лише рекомендаційний характер і не мала законної сили, на місцях її широко застосовували на користь євреям. В 1907 р. міністерство торгівлі та промисловості віддало розпорядження припинити прийом євреїв до Одеського комерційного училища. Інспектор училища терміново виїхав до Петербурга з клопотанням про відміну постанови, аргументуючи тим, що одеське купецтво, на кошти якого утримується навчальний заклад, попередило, що припинить його фінансування.⁴ Наведена статистика свідчить про те, що кількість євреїв серед учнів гімназій та реальних училищ у південному регіоні перевищувала загальноросійські показники, які склали (1911 р.) для хлопчиків 9,1 %, для дівчат 13,5%.⁵ Євреям-батькам часто доводилося вишукувати спосіб, як обійти обмеження і влаштувати до гімназії власну дитину. Як писав про це І. Троцький: “Обмеження доступу євреям до середньої та вищої освіти внесло тривогу і смуту в єврейське суспільство і призвело

---

¹ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 300, арк. 68-84.

²Євреї Одеси і Юга України: Історія в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн.1. – Одеса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 104.

³ДАМО. Ф. 133, оп. 1, спр. 833, арк. 53-81.

⁴Рассвет. – 1907 г. – № 19. – Ст. 33-34, 44.

⁵Троцкий И.М. Евреи в русской школе // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – М., 2002. – С. 362.

до корупції шкільної адміністрації на місцях. Влаштувати єврейського хлопчика до гімназії чи реального училища вдавалося не тільки завдячуючи посиленій підготовці до іспитів, але нерідко через прямі чи непрямі хабарі шкільному начальству. Більш заможним єврейським сім'ям доводилося заради пом'якшення “процентних норм” фактично утримувати за власний рахунок християнських хлопчиків, аби підвищити таким чином шанси єврейських дітей бути прийнятими до школи”.¹ Робота вчителів, які навчали в державних гімназіях єврейському закону божому, оплачувалася за рахунок коштів коробочного збору.

Дія “процентних норм” не поширювалася на недержавні навчальні заклади, тому в миколаївських приватних гімназіях Веревського та Манільського більшість учнів складала євреї. В Одесі відкрили одну з перших у Російській імперії приватну єврейську гімназію Іглицького. В 1909 р. у одеських приватних гімназіях Ровнякова, Іліяді та Панченка кількість євреїв в числі учнів складала від 39,7 до 42,4 % ,² але після закінчення цих шкіл, щоб отримати державні посвідчення випускники мали екстерном складати державні іспити. Згодом уряд приймав міри, щоб обмежити можливість екстернату для євреїв. Відомо, що єврейські купці Миколаєва клопоталися про відкриття в місті приватного комерційного училища з 50 % нормою прийому для єврейських дітей (подібне комерційне училище Фейга діяло в Одесі і учні з євреїв складала в ньому 40%), але клопотання миколаївських купців відхилили з посиланням на те, що існуюче комерційне училище задовольняє потреби міста.

“Процентні норми” не стосувалися тих казенних початкових та середніх навчальних закладів “...які не надають учням ніяких прав і не відкривають доступу до вищих навчальних закладів”.³ В ці навчальні заклади єврейські діти допускалися без обмежень. Особливою популярністю користувалися народні (казенні) училища. Серед учнів Миколаївського міського шестикласного училища в 1902 р. євреї складала 33 %. Згідно зі звітом інспектора народних училищ V району Херсонської губернії (Миколаївський округ) за 1902 р. з загальної кількості 4405 учнів євреї складала 1553 (35 %).⁴ Варто додати, що за даними

---

¹Троцкий И.М. Евреи в русской школе // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – М., 2002. – С. 361.

²Евреи Одессы и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. – Кн.1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 104.

³Национальная политика в императорской России. Т.1. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия) / Сост.- ред. Ю.И. Семенов. – М., 1997. – С. 87.

⁴ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 300, арк. 87-90.

перепису 1897 р. євреї склали лише 19, 5 % населення Миколаєва. У 1900 р. в Одесі в початкових школах навчалися 13867 учнів-євреїв із загальної кількості 36222 чоловік (38,3 %). Ці показники значно перевищували середній показник по Російській імперії, який складав 25,7% (1911 р.).¹

Різною була кількість єврейських дітей у професійних училищах. Так у Миколаївському музичному училищі євреї склали до 59 % учнів (училище належало до закладів Імператорського Музичного Товариства, на які не поширювалися “процентні норми”). Серед учнів Миколаївського залізничного училища було лише 2 єврея. Це можна пояснити тим, що євреї майже не приймалися на службу до залізничного відомства. Майже не було євреїв серед учнів Миколаївського ремісничо-технічного училища,² хоч вони найбільш активно виступали проти погромників у 1905 р. У листі, адресованому до канцелярії Миколаївського військового губернатора від 2 листопада 1893 р., головний лікар військового шпиталю повідомляв, що на цей час при аптеках міста навчалися 10 аптекарських учнів і всі вони є євреями, тому розпорядження медичного департаменту стосовно п’ятивідсоткової норми для аптекарських учнів з числа євреїв можливо виконати лише через 3 роки після закінчення їх терміну навчання. Не збереглися відомості про те, чи навчалися євреї на фельдшерських курсах при Миколаївському госпіталі. очевидно, це мало місце. Підтвердженням цього є офіційний лист МВС, надісланий до Миколаївського градоначальника в 1908 р., в якому нагадувалося, що кількість євреїв, які навчаються в медичних навчальних закладах, не повинна перевищувати 15 % від загальної кількості учнів.³ Щоб запобігти цим обмеженням, при Миколаївській єврейській лікарні відкрито фельдшерськоакушерські курси.

З 1889 р. в Миколаєві діяло казенне єврейське двокласне чоловіче училище “з ремісничим відділенням” (термін навчання – 5 років), яке відкрите з дозволу міністерства народної освіти та МВС “замість закритої Талмуд-Тори”. Училище мало гарну навчально-матеріальну базу, при цьому фінансувалося, в основному, за рахунок коштів коробочного збору (6361 крб. від коробочного збору і лише 300 крб. від місько-

---

¹Троцкий И.М. Евреи в русской школе // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – М., 2002. – С. 362.

²ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 300, арк. 90-101.

³Щукин В.В. Евреи и российская система образования в конце XIX – начале XX в. (По материалам Николаевской области) // Материалы Десятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2003. – Ч. I. – С. 388.

го казначейства на рік). Протягом 1910 – 1915 рр. в училищі щорічно навчалися від 170 до 230 учнів. У навчальній програмі, поряд з єврейською мовою та біблійною історією, були російська та німецька мови, гуманітарні та природничі дисципліни. Викладання велося російською мовою, серед викладачів у більшості були неєвреї. Велику увагу приділяли “ручній праці” (в основному, столярна справа).¹ Однією з основних тенденцій стало постійне скорочення кількості навчальних годин з “єврейських предметів”, замість них вводилися уроки з природничих наук та іноземних мов. Бідним учням і таким, що приїхали з інших місць, надавалася матеріальна допомога або відшкодовувалися витрати на житло. У зв’язку з тим, що навчання в училищі було безкоштовним, число дітей, які бажали навчатися в ньому, перевищувало реальні можливості навчального закладу. Так у звіті про діяльність училища за 1915 р. вказувалося, що на навчання прийнято 85 учнів, при цьому відмовлено в прийомі 34 кандидатам “через тісноту приміщення”. Училище єдина казенна єврейська школа в місті, проіснувала до 1920 р., ліквідована в ході загальної реорганізації системи освіти.

Збереглося листування за 1878 – 1881 рр. з приводу можливості відкриття в Миколаєві приватного єврейського училища. У відомостях, поданих Миколаївським поліцмейстером за 1885 р., воно згадується як діюче, але в подальшому відомостей про нього нема. В Одесі таких училищ кілька. В 1901 р. Одеське відділення ОРП надавало субсидії місцевим приватним єврейським училищам Сігала, Блоухера, Зелігера, Гольштейна і Шлігера, Гольда, Глазера, Зільберга, Галая. Крім того в Одесі працювала єврейська недільна школа та вечірні курси, які отримували субсидії ОРП.² У 1909 р. в Одесі діяли 16 приватно-громадських єврейських шкіл та училищ, де навчалися 1896 учнів.³ У 1901 р. відкривалося єврейське початкове училище в Херсоні. Кількість учнів – 42, з них 25 % навчалися безкоштовно. Газета “Восход” з цього приводу писала: “ Відкрите нове училище... крім відвертих друзів серед кращої частини єврейського суспільства, має не менше істинних ворогів серед меламедів та приватних учителів. З метою очорнити нове училище вони не зупиняються ні перед якими засобами: наклепами, ін -

---

¹ДАМО. Ф. 129, оп. 1, спр. 3, арк. 1-15.

²Восход. – 1901 г. – № 6. – Ст. 10.

³Євреї Одесси и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. – Кн. 1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – С. 93.

ситуаціями, доносами і т. ін”.¹

З коштів коробочного збору фінансувалася діяльність Миколаївської жіночої приватної професійної школи Ф.С. Вуліх, яка відкрилася в 1899 р. У 1901 р. газета “Восход” зазначала, що кількість учениць у школі зросла в 4 рази і складала 170 дівчат. У тому ж році керівництво школи намагалося вирішити питання про відкриття майстерень, де могли б працювати випускниці, набуваючи професійних навичок.² Вознесенська єврейська громада утримувала за власні кошти приватну професійну школу для дівчат, але основною проблемою стала нестача фінансування. Коштів від коробочного збору не вистачало, а батьки дівчат не завжди в змозі сплачувати за навчання. Критичною ситуація стала в 1914 р. через економічну кризу. З цього приводу газета “Рассвет” писала, що 180 учениць вознесенської школи ризикують залишитися без школи, бо “місто стало, зібрати гроші неможливо”.³

За даними загального перепису населення 1897 р. в Миколаєві займалися “навчальною та виховною діяльністю” 239 євреїв, що складало приблизно 1,5% від загальної чисельності єврейського населення міста.⁴ Не викликає сумніву, що, ця кількість могла б бути більшою, якби не існувало заборони приймати євреїв на посади вчителів до казенних навчальних закладів.

Рівень грамотності населення Миколаєва в 1897 р.

Категорії населення	всього	у т. ч. грамотних	%
Все населення міста	59076	25484	43,1
у т. ч. євреї	19555	10604	54,2

Дані, наведені в таблиці свідчать, що рівень грамотності єврейського населення в місті на 11,1% перевищував загальноміський показник. Слід звернути увагу на те, що серед євреїв міста лише 89,3% вважали єврейську мову рідною і це був найнижчий показник серед міст регіону.

¹Восход. – 1901 г. – № 20. – Ст. 17.

²Рассвет. 1914 г. – № 28. – Ст. 33.

³Єврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам. – Петроград: Типография акционерного общества «Кадима», 1917. – С. 230.

Склад єврейського населення Херсонської губернії за віросповіданням та рідною мовою за даними першого загального перепису населення 1897 р.¹

Повіти та міста	Юдеї за віросповіданням	Рідна мова єврейська	%
Херсонський повіт	72462	69674	96,15
Олександрійський повіт	15424	15322	99,3
Єлисаветградський повіт	58394	57581	98,6
Ананіївський повіт	22184	22129	99,7
Одеський повіт	149643	134020	89,5
Тираспольський повіт	23811	23811	100
<i>По Херсонській губернії в цілому</i>	<i>341918</i>	<i>322537</i>	<i>94,3</i>
Одеса	134984	124511	92,2
Миколаїв	20109	17949	89,3
Єлисаветград	23967	23256	97
Херсон	17755	17162	96,7
Вознесенськ	5932	5879	99,1
Очаків	1480	1430	96,6
По містам Херсонської губернії в цілому	<i>242933</i>	<i>223769</i>	<i>92,1</i>

Миколаївське єврейство найбільш русифіковане в Херсонській губернії.

У ході освітньої реформи 60 – 70-х рр. у більшості єврейських сільськогосподарських колоній створили казенні (колоніальні) школи та училища. Як правило, помешкання шкіл тісні і не пристосовані для занять, не вистачало підручників, не було бібліотек. Викладання велося російською мовою. Незважаючи на правила, за якими заборонялося сумісне навчання дівчат і хлопців, на практиці воно здійснювалося через брак коштів і помешкань. Дівчата складали половину учнів, а в окремих колоніях навіть більше дівчат, які виявляли бажання до навчання, але вчителі змушені відмовляти їм в прийомі. В ході обслідування ЕКО 21-ї колонії Херсонської губернії зафіксували, що з числа 3,5 тис дітей шкільного віку школи відвідували

¹Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. – СПб., 1904. – Екатеринославская губерния. – Т. 8 – С. 98-99.

лише 1000, ще стільки ж навчалися в хедерах. При цьому зазначалося, що система навчання в хедерах та й рівень кваліфікації меламедів незадовільні. Грамотність населення в колоніях (у т.ч. володіння російською мовою) складала 40,2 %, майже вдвічі перевищуючи середній показник для сільського населення (відповідний показник для всього сільського населення регіону складав 21,6%), повністю неграмотні склали 23,5%. Спеціалісти ЕКО зробили висновок, що рівень шкільної справи в Херсонській губернії не можна визнати задовільним, хоча навчання дітей обходиться дуже дорого. В кінці XIX ст. значну матеріальну допомогу школам та училищам єврейських колоній надавало ОРП, яке за 26 років існування виділило на ці справи 150 навчальним закладам понад 200 тис. крб.¹ В цілому, за даними 1897 р., єврейські школи склали лише 2 % від загального числа шкіл Херсонської губернії.²

На ситуацію зі шкільною справою в колоніях звернула увагу на початку XX ст. і адміністрація Новоросійського краю. Під час наради, яка відбулася в присутності генерал-губернатора наприкінці 1900 р. констатовалося, що 13 казенних шкіл, які діють в єврейських сільськогосподарських колоніях Херсонської та 3 школи в Катеринославській губернії "...не можуть задовольнити потреби в шкільній освіті євреїв-землеробів, контингент яких у 38 колоніях складає 4000 душ обох статей. Колоністам доводиться посилати дітей на навчання до сусідніх колоній, що унеможливило регулярність відвідування занять такими дітьми. Прийнято рішення про будівництво 13 нових шкіл, на що Міністерство землеробства пообіцяло асигнувати 57000 крб., а також у подальшому виділяти кошти на утримання шкіл – однокласних по 400 крб., двокласних – по 800 крб.³ Невдовзі повідомлялося, що до кінця 1901 р. збудують трьохкласні училища у колоніях Велика Сейдеминуха, Романівка, Єфінгар. У Новому Бериславі, Кам'янці, Ізраїлівці, Новому Житомирі збудують нові однокласні школи; у Львово та Інгульці перебудують та розширять існуючі школи, а в Богодарівці, Зеленому Полі та Красносілці Катеринославської губернії збудують двокласні школи.⁴ Вирішення питання про створення цих шкіл пов'язують із діяльністю М. Гуровича, який займав посаду "вченого єврея" при Одеському генерал-губернаторі.

¹Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. (Краткий очерк истории). – Ч. I. – К.,1992. – С. 117.

²Сінкевич С, кузовові н. Проблема національної освіти на Півдні України. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки – Херсон - ХДПУ – 2002 – Вип. VIII – С. 97.

³Восход. – 1901 г. – № 11. – С. 8.

⁴Восход. – 1901 г. – № 13. – С. 9.

Робота колоніальних єврейських шкіл та училищ строго контролювалася піклувальниками та інспекторами навчальних округів, а також спеціальними повітовими та губернськими комісіями, які регулярно через кожні півроку перевіряли стан викладання і рівень знань учнів. На 1900 р. кількість учнів в єврейських колоніях Херсонської губернії в 2,5 рази менша, ніж реальна кількість дітей шкільного віку. При цьому загальний рівень грамотності євреїв, у тому числі і колоністів, вищий, ніж цей показник для всього населення.¹ На 1907 р. ситуація дещо покращується, про що свідчать наведені дані.

**Відсоток дітей, які відвідували школу, по відношенню до загальної кількості дітей шкільного віку в єврейських сільсько-господарських колоніях Херсонської губернії в 1907 р.
(без урахування хедерів)**

№	Назва колонії	% дітей, які відвідували школу	№	Назва колонії	% дітей, які відвідували школу
1	Бобровий Кут	87,3	10	Нововітебськ	100,4
2	Добрая	26,8	11	Новожитомир	55,7
3	Єфінгар	70,9	12	Ново-Ковно	86,5
4	Ізлучиста	68,6	13	Ново-Подольськ	100
5	Інгулець	41,9	14	Ново-Полтавка	120,8
6	Кам`янка	110,5	15	Романівка	63,8
7	Львово	48,1	16	Велика Сейдеминуха	81,8
8	Нагартав	75	17	Мала Сейдеминуха	18,8
9	Новоберислав	109,1			
	В цілому по колоніях				67,2
	Загальний показник по губернії				44,1
Кількість дітей шкільного віку в колоніях					3188
З них відвідували школу					2145
Кількість початкових казенних шкіл (училищ) в колоніях					22
Кількість початкових казенних шкіл по губернії					752

¹Мельникова Н. Еврейское образование в Украине в XIX – начале XX вв.// Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1998. – Вып. 2 – С. 105.

В 17 колоніях Херсонської губернії діяли 22 школи, що складало 3,1 % від загальної кількості казенних початкових шкіл в Херсонській губернії. Кількість дітей шкільного віку в колоніях складала 3188 осіб, із них відвідували школу 2145 (67,2 %), що вдвічі більше, ніж у 1897 р., але й цього недостатньо. Лише в 5 колоніях відсоток учнів більший від кількості дітей шкільного віку: в Кам'янці – 110,5 %, Новобериславі - 109,1 %, Нововітебську – 100,4 %, Новоподольську – 100 %, Новополтавці –120,8 % (до цих шкіл ходили діти з сусідніх колоній). В інших колоніях кількість учнів коливалася від 87,3 % (Бобровий Кут) до 18,1 % (Мала Сейдеминуха). Треба зазначити, що відсоток дітей, охоплених державною освітою в єврейських колоніях був вищим, ніж цей же показник по губернії в цілому. З загального числа дітей шкільного віку, яке в 1907 р. по губернії складало 247004 осіб, відвідували державні школи 108908 (44,1 %).¹ Наведене зіставлення свідчить про те, що в єврейських родинях навіть за умов проживання в сільській місцевості зберігалася традиційне прагнення скористатися будь-якою можливістю дати дітям освіту, крім того єврейське населення і в нових умовах проживання залишалось найбільш грамотною частиною населення.

Особливе місце займала Новополтавська єврейська сільськогосподарська школа, створена за ініціативою ЕКО. Будівництво школи розпочалося 1901 р. на благодійні кошти відомих єврейських філантропів Г. Гінцбурга, І. Бродського, Г. Вавельсберга та кошти, виділені ЕКО. На початку 1901 р. майбутній директор школи Г. Любарський виступив на нараді агрономів і спеціалістів Херсонської та Бессарабської губерній, де виклав план організації школи та зразкової ферми при ній. Прийнято рішення просити департамент міністерства землеробства про якнайшвидше затвердження уставу школи.² В 1902 р. за конкурсом прийнято на навчання перші 24 учні. На утримання школи уряд виділяв 10000 крб., крім того певні кошти виділялися 22 єврейськими колоніями, вважалося, що більшу частину коштів школа матиме з прибутків від зразкової ферми, під яку уряд виділив 300 десятин землі. Учні школи набували практичних знань та навичок з агрономії, ведення молочного господарства, птахівництва, бджільництва, садівництва та виноградарства. Директор – агроном Г. Любарський доклав багато зусиль, щоб налагодити роботу школи як зразково-

¹Обзор Одесского градоначальства за 1898 год. – Одесса, 1899. – С. 61-69.

²Восход. – 1901 г. – № 10. – С. 14.

го навчального закладу.¹ Починаючи з 1905 р., школа щорічно випускала не менше 20 спеціалістів, які поверталися в колонії, де сприяли підвищенню культури землеробства. Освіта, яку отримували в школі, цінувалася дуже високо, багато випускників приймали на державну та земську службу. Новополтавська школа проіснувала до 1918 р. закрита через неможливість продовжувати навчання в умовах громадянської війни.² Приклад школи видався успішним, з точки зору уряду та єврейських філантропів, тому невдовзі створили таку ж школу в Мінській губернії.

Ситуація з вищою освітою протягом кінця XIX – поч. XX ст. залишалася несприятливою. Про це свідчать дані по Новоросійському університету. На момент введення “процентних норм” у 1887 р. з числа 576 студентів університету євреї склали 172 (29,9 %), при цьому загальноросійський показник становив 14,5 %. У 1904 р. з числа 3066 студентів євреї становили 744 (24,5%), загальноросійський показник становив 10,9 %. Перевищення норм стало можливим завдячуючи прихильному ставленню ректорату і тому, що єврейські купці надавали значну благодійну допомогу в розбудові навчального закладу. На початку XX ст. стали функціонувати чутки про можливу відміну “процентних норм” як таких, що застаріли. З огляду на це в 1907 р. керівництво Новоросійського університету звернулося з клопотанням до міністра освіти про можливість зарахування до числа студентів 289 євреїв, які успішно склали вступні іспити, на додаток до 29 студентів, які вже зараховані в межах “процентної норми”. Клопотання підтримав піклувальник навчального округу за умови, що це не зашкодить зарахуванню студентів-християн. 19 вересня з Міністерства народної освіти надійшло повідомлення про те, що воно не матиме заперечень, якщо понад “процентні норми” приймуть на навчання до 350 євреїв, але 29 жовтня міністр офіційно повідомив піклувальнику Одеського навчального округу, що клопотання університету “залишене без задоволення”. В тому ж році оприлюднено офіційне повідомлення: “...питання про прийом євреїв до вищого навчального закладу вирішується Радою університету, але процентна норма офіційно не відмінена”.³ Євреї шукали шляхів обійти “процентні норми” В 1913 р. за ініціативою міністерства народної освіти в Одесі провели

¹Бейзер М. Самуил Ефимович Любарский. Портрет замдиректора “Агро-Джойнта” // Проблемы еврейского самосознания: Сборник статей. – М., 2004. – С. 127, 137.

²Шайкин И.М. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново – Полтавка (1902 – 1935) // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье., 1998. – Вып. 1. – С.103.

³Рассвет. – 1907 г. – № 19. – Ст. 18.

перевірку документів учнів та студентів і виявили близько 80 випадків, коли студентами подавалися фальшиві посвідчення про перехід до лютеранської віри. Більшість із них навчалися у Новоросійському університеті. Всім їм ректорат запропонував подати заяви на звільнення.¹

Не можна не звернути уваги на те, що євреї були серед кращих учнів у гімназіях та студентів в університетах. Цьому сприяли прихильне ставлення до освіти, яке іноді перетворювалося на культ в єврейських родинах, а також те, що для молоді отримання високого освітньо-кваліфікаційного рівня було питанням виживання та можливістю набуття належного статусу в суспільстві та пристойного рівня життя.

Про рівень грамотності та освіти єврейського населення свідчить така статистика. За даними загального перепису населення 1897 р. в Російській імперії 24,6 % євреїв володіли російською грамотою, для неєврейського населення цей показник складав лише 21,1%.² По Херсонській губернії загальна грамотність населення складала серед чоловіків 35 %, серед жінок – 16,3 %. У тому числі: серед росіян (великоросів) ці показники складали 44,8 % та 25,7 %; серед українців (малоросів) – 24,5 % та 6 %; серед євреїв – 57,6 % та 32 %. Наведені цифри свідчать про те, що попри всі складності та штучні обмеження для єврейського населення в справі отримання освіти, воно залишалося найбільш грамотною етнічною групою, зберігаючи в цьому відношенні багатовікову історичну традицію. Не можна обійти увагою і такі дані: з числа грамотних мали освіту вище початкової: серед росіян чоловіки — 6,4 %, жінки — 5,1 %; серед українців – 0,3 % та 0,1 %; серед євреїв – 1,9 % та 2,2 %.³

Статистиками констатовалося, що євреї Херсонської губернії за рівнем грамотності значно поступалися німцям.⁴ В такому ж нерівному становищі в цьому плані опинилися й українці. Якщо навіть зробити поправку на те, що в ході перепису частина українців записали до числа росіян і відсоток освічених фактично вищий, зрозуміло, що українці, як і всі “іногородці”, одна з тих етнічних груп, які в сфері

¹Сінкевич Є., Кузовова Н. Проблеми національної освіти на Півдні України // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки.– Херсон: Вид. ХДПУ, 2002. – Вип. VIII. – С. 98-99.

²Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1995. – С. 22.

³Херсонская губерния: Свод цифровых данных. Вып. 1. Население и сельское хозяйство. – Херсон: Издательство Херсонской Губернской Земской Управы, 1910. – С. 49, 58.

⁴Сінкевич Є., Кузовова Н. Проблеми національної освіти Півдня України. // південний архів // Збірник наукових праць. Історичні науки – Херсон. Вид. ХДПУ, 2002 – Вип. VIII – С. 99.

освіти відчували дискримінацію з боку російського царату.

4.2. Дискримінація євреїв в органах місцевого самоврядування, на державній службі, в судовій системі.

Доба ліберальних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. принесла багато ілюзій єврейському населенню Російської імперії. Майже всі нормативні документи, якими започатковувалися ці реформи, не містили дискримінаційних обмежень стосовно євреїв. Це породжувало сподівання на можливість зрівняння у правах із більшістю населення країни та скасування в найближчій перспективі “смуги єврейської осілості”. Не було таких обмежень і в “Положении о губернских и уездных земских учреждениях” 1864 р., що означало: євреї не мали обмежень в праві обирати та бути обраними до органів міського самоврядування, які започатковувалися цими актами. Крім того євреї не мали обмежень у праві обіймати посади при земських управах (агрономів, лікарів, статистиків тощо). Очевидно, в подальшому це видавалося уряду занадто великою поступкою, тому, що згідно з наступним документом – “Городовым Положением” 1870 р. євреї, хоч і отримали право брати участь у виборах та обиратися гласними до складу органів міського самоврядування -- міських Дум, але при цьому кількість гласних з числа євреїв не могла перевищувати 1/3 від загального числа гласних, а пізніше до складу цієї квоти включили всіх іновірців, тож кількість євреїв у числі гласних ставала ще меншою. Крім того, євреї не міг обиратись на посаду міського голови. Особливістю південноукраїнського регіону було те, що євреї в міських Думах представлені в недостатній кількості, значно меншій ніж норма, що дозволялися законодавством і не відповідали загальному відсотку єврейського населення, яке проживало в містах краю.

В містах Новоросійського краю в 1881 р. проживали 74194 євреї, які склали 35,05 % міського населення, в тому числі 48 % усіх купців та 40,4 % ремісників. При цьому до міських дум обрали 181 гласного з євреїв, що становило 22,9 % від загальної кількості гласних і було на третину менше від норми, дозволеної законом. Передбачену законом третину від числа гласних євреї заповнювали лише в Єлисаветграді, Вознесенську, Бобринці та Дубосарах.¹ У деяких містах (Ананіїв, Берислав, Олександрія) мала кількість євреїв

---

¹Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально – политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesherim, 2002. – С. 60-61

серед гласних пояснювалася відсутністю серед євреїв заможних людей, які мали б відповідний майновий ценз. В інших містах, де була достатня кількість євреїв із майновим цензом (Одеса, Херсон) євреї стикалися з протидією з боку юдофобськи налаштованого неєврейського населення

На наступних виборах у 1883 – 1885 рр. ситуація, в основному, повторилася. Так в Херсоні з 72 гласних євреїв обрано лише 17 (23,6%). Юдофобська агітація під час виборів мала місце в Одесі та Ананіїві.¹

У Миколаївській міській Думі євреї представлені протягом усього періоду її існування, вже серед гласних, обраних на перше чотириріччя (1872 – 1876 рр.), було 5 євреїв при загальній чисельності гласних 71, що складало 7 %. В подальшому цей показник коливався від 5,6 % у 1876 – 1880 рр. до 16,2 % у 1888 – 1892 рр. Така динаміка, в основному, співпадала з загальним зростанням кількості єврейського населення в місті та його відсотком у складі населення міста, при цьому Миколаїв залишався містом, де кількість євреїв серед гласних Думи була однією з найнижчих в регіоні.

Представництво євреїв в Миколаївській міській Думі в 1872 – 1901 рр.²

Чотириріччя	Загальна кільк. гласних	В т. ч. євреїв	% (динаміка)
1872 – 1876	71	5	7
1876 – 1880	72	4	5,6 (– 1,4)
1880 – 1884	72	7	9,7 (+ 4,1)
1884 – 1888	72	7	9,7 (0)
1888 – 1892	68	11	16,2 (+ 6,5)
1893 – 1897	52	5	9,6 (– 6,6)
1897 – 1901	52	3	5,8 (– 3,8)
В цілому за 27 років	449	42	9,4

¹Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. – С. 300-304.

²Адрес-календарь и справочная книга г. Николаева на 1900 год. – Николаев: Изд. П.А. Ковалева, 1899 – С. 144.

Ще більш дискримінаційним виявилось нове “Городовое положение”, яке видане 1892 р. Відповідно документу, євреїв позбавили активного та пасивного виборчого права при виборах до міських Дум, натомість губернська влада отримала право призначати певну кількість євреїв до числа гласних на власний розсуд, але і при цьому їх кількість мала не перевищувати 10% від загальної кількості гласних (пізніше це число збільшили до 1/5). Крім того, євреям заборонялося займати відповідальні посади при міських управах. При цьому роз’яснювалося, що нові норми та обмеження мають тимчасовий характер і будуть діяти до перегляду законодавства про євреїв.¹ Фактично ж ці норми так і не були скасовані до 1917 р. Губернська адміністрація, зі свого боку, намагалася ще більше скоротити представництво євреїв у міських Думах. Приміром, якщо в Одесі у складі Думи за 1893 – 1897 рр. із 59 гласних було 5 євреїв, то в Катеринославі з 60 – лише 4 єврея, в Сімферополі (1904 р.) з 40 гласних – 2 євреї, в Херсоні з 30 гласних – 2 євреї. Коли ж в Одеській Думі міський голова Зеленой запропонував прийняти звернення до міністерства внутрішніх справ з пропозицією надати євреям рівні з християнами можливості для представництва в Думі, при голосуванні на користь звернення було подано на 2 голоси більше. Міністерство так і не відповіло на звернення Одеської Думи, лише, як виняток, дало дозвіл збільшити кількість євреїв із 5 до 8. Обговорення такого ж питання в Єлисаветградській Думі (1904 р.) через недостатню кількість голосів відклали.² Зі свого боку єврейська громадськість Одеси навесні 1905 р. здійснила акцію протесту. В. Жаботинський організував збирання підписів під заявою-протестом, спрямованим проти пасивності євреїв-гласних, які призначені адміністрацією, з вимогою відновити вибори гласних самим єврейським населенням міста. Протестний лист з кількома сотнями підписів надрукований в одеських газетах. Представник Думи дав офіційну відповідь, в якій говорилося, що діюче “Городовое положение” не надає Думі повноважень для позитивного вирішення поставленого питання.³

У Миколаївській Думі кількість євреїв-гласних у 1893 – 1897 рр., відповідно до встановлених норм, складала 5 осіб із 52 гласних (9,6 %), але в 1897 – 1901 рр. кількість євреїв у Думі скорочено до 3 гласних

¹Мыш М.И. Руководство к русским законам о евреях. – СПб. – 1898. – С. 404-406.

²Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. – С. 306-308.

³Там само: – С. 309.

(5,8 %), що було найменшою їх кількістю за весь період існування Думи в Миколаєві.¹ В цілому, в історії Миколаївської міської Думи завжди в складі були гласні із числа євреїв, тому ствердження М. Поліщука стосовно того, що: "В 1900 р., в зв'язку з тим, що Миколаїв не входив до складу смуги, в міській думі не було гласних-євреїв", є безпідставним.²

Варто зазначити, що цих норм, встановлених у 1892 р., більш-менш ретельно дотримувалися протягом перших 10 років після їх запровадження в губернських центрах, у повітових та заштатних містах вони могли порушуватися, як на шкоду євреям, так і на їхню користь, якщо самі євреї виявляли активність та ініціативу в цьому питанні. Так, зокрема, було в м. Миколаєві на початку ХХ ст., коли він отримав статус заштатного міста Херсонської губернії. В 1901 р. напередодні чергових виборів до Думи стало відомо, що міська адміністрація не має наміру включати євреїв до числа гласних на наступне чотирьохріччя. У зв'язку з цим група купців та домовласників із числа євреїв подала до міської управи заяву, в котрій указувалося, що, зважаючи на те, що Херсонська губернія, включаючи і Миколаїв, входить до переліку місцевостей, де євреям дозволене постійне проживання, "...тож нема підстав для повного усунення євреїв, які живуть в Миколаєві, від участі в справах міської управи." Далі автори просили скласти списки євреїв, які мають право бути міськими гласними, і запропонувати з їх числа кандидатури до призначення на ці посади на наступне чотирьохріччя.³ Ініціатива і наполегливість миколаївських євреїв мала позитивні наслідки. В списках гласних за 1905 р. зазначено 20 євреїв, що складало 19,6% від загального числа гласних і цілком збігалося з загальним відсотком євреїв серед жителів міста.⁴ Це найбільша кількість євреїв в числі гласних за всю історію існування Миколаївської Думи.

Якщо в установах, які підвідомчі міській адміністрації, не було євреїв серед службовців; то міські Думи та міські управи ставилися до цього більш поблажливо. Прикладом є випадок, який стався в Миколаївській міській управі. 6 вересня 1908 р. Миколаївський відділ монархічної антисемітської організації "Союзу російського народу" звернувся до

¹Адрес-Календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1902 год. – Николаев: Изд Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1901. – С. 144.

²Поліщук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально – политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М.; Иерусалим: Мосты культуры – Gesharim, 2002. – С. 309.

³Восход. – 1901 г. – № 15. – Ст. 8.

⁴Еврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов / Ред. П.Н. Тригуб.– Николаев: Атолл, 2004. – Т.1. – С. 25.

міської Думи настійливою пропозицією звільнити всіх євреїв зі служби в міській управі. Конкретно йшлося про І.Я. Каплана та Г.Д. Клейфа, які служили в управі обліковцем та креслярем і не займали відповідальних посад. 10 жовтня того ж року Миколаївська міська управа звернулася до міського голови з проханням залишити на службі цих співробітників, зважаючи на їх багаторічну і бездоганну службу. Окремо зазначалося, що “Каплан є одним із кращих та добросовісних працівників... відмінної поведінки, цілком політично благонадійний”. Міський голова звернувся за консультацією до присяжного повіреного, 14 жовтня надіслали відповідь голові відділу “Союзу російського народу” стосовно того, що своїм зверненням організація перевищила повноваження. Крім того, закон не надає подібних прав громадським організаціям. Все вказане давало підставу відмовити в задоволенні по суті заяви.¹ В даному випадку дії міського голови можна трактувати як порушення “Городового положення” 1892 р., але це не завадило згаданим євреям і надалі працювати в міській управі. І.Я. Каплан, очевидно, продовжував працювати в управі до її ліквідації в 1920 р. Збереглося його активне листування з Миколаївською Радою робітничих та солдатських депутатів навесні 1917 з приводу організації одноденного перепису населення міста для складання списків виборців до Установчих Зборів.²

Дещо кращою для євреїв була ситуація в земських органах та установах. Законодавство, яке регламентувало вибори та діяльність цих органів, не містило великої кількості обмежень, які стосувалися б виключно євреїв, але вони прочитувалися в контексті законодавчих актів стосовно всіх іногородців. Крім того, євреї, в більшості своїй, належали до землеробської та міської курій виборців і не могли складати в їх складі більшості, а тому їх можливість провести кандидатів до числа гласних досить обмежена. Це виявилось в наслідках перших земських виборів у Херсонській губернії. В загальному списку гласних повітових земських зборів по Херсонській губернії за 1865 – 1874 рр. із загальної кількості 1079 гласних євреї склали 21 особу (1,9 %). Але при цьому вони склали більше 5 % населення губернії. В списку з 204 гласних Херсонського губерньського земського зібрання за цей же період відсоток гласних із числа євреїв більш значний – 15 осіб, що складало 7,4 %].³ Така розбіжність у

---

¹ДАМО. Ф. 216, оп. 1, спр. 1467, арк. 2-6.

²ДАМО. Ф. 216, оп. 1, спр. 1828, арк. 190.

³ДАХО. Ф. 5, оп. 1, спр. 1, арк. 361.

представництві євреїв між повітовими та губернським земствами, очевидно, пояснювалася тим, що до складу губернського земства входила велика кількість гласних від міського населення, а більшість євреїв входила саме до складу міського населення. В числі євреїв-гласних губернського земства за становою ознакою було 13 купців 1 міщанин та 1 колоніст. Ця статистика не відображала реальної соціальної структури єврейського населення регіону. Таке співвідношення є відображенням загальної дискримінаційності виборчого права в Російській імперії. Жертвами дискримінації були не лише євреї, а й найменш заможні верстви населення імперії в цілому. Разом із цим, у списках членів земських управ (70 осіб) євреїв не було взагалі, так само і в списках мирових суддів. Лише в списку дільничних мирових суддів із загальної кількості 113 осіб був 1 єврей (Шейнс). Не були представлені євреї в списку членів училищних рад. У списку активних земських діячів з числа 243 осіб зазначені 12 євреїв, у тому числі: купців - 5, почесних громадян - 2, колоністів - 3.¹ Наведена статистика свідчить, що інтереси єврейського населення Херсонської губернії не були в достатній мірі представлені в земських органах та установах. Наступні вибори відбувалися за виборчими законами, які мали ще більшу кількість обмежень стосовно майнового цензу та цензу осілості. Це майже унеможливило наявність у цих органах такого числа євреїв, яке було б адекватним кількості єврейського населення в регіоні, і породжувало певне розчарування та відносно пасивність євреїв по відношенню до земських органів. Період контрреформ 90-х рр. позначився новими утисками стосовно євреїв. У 1890 р. тимчасово “до особистого розпорядження “...євреїв заборонено обирати до земських управ, а також надавати їм посади при цих управах, якщо вони пов`язані з народною освітою, медичною і ветеринарною службами”.² Як наслідок, навіть формальну можливість відстоювати інтереси через земські органи російський уряд майже повністю відібрав у єврейського населення. Не можна сказати, що земські органи виявляли велике клопотання про становище єврейського населення. У звіті Херсонського повітового земства за 50 років діяльності (1864 – 1913 рр.) є лише одна згадка про єврейські проблеми. В 1874 р. земство прийняло на баланс єврейську лікарню в Нагартаві “... зобов`язуючись зберегти в ній 14 ліжок для безкоштовного користуван-

---

¹ДАХО. Ф 5, оп. 1, спр. 1, арк. 34-35, 39-50, 53-109, 116зв.

²Кандель Ф. Очерки времен и событий: Из истории российских евреев.: В 3-х кн. - Иерусалим, 1988 - 1994. - Кн. 3. - Ч. 3. - С. 67.

ня євреями-колоністами. Будівлі нагартавської лікарні настільки старі та погані, що окремі земські гласні пропонували зовсім від неї відмовитися. Ніяких капіталів при ній також не числилося. “В подальшому лікарню перетворили на повітову і для неї в 1898 – 1899 рр. збудували нове приміщення на 45 ліжок.¹

Однією зі сфер діяльності, де регулярно вводилися обмеження стосовно євреїв, була юриспруденція. Відповідно до норм Судових статутів, прийнятих 20 листопада 1864 р, якими започаткована судова реформа в Російській імперії, ніяких обмежень стосовно євреїв, їх участі в установах та органах юстиції не було. Це дало можливість відносно невеликій групі євреїв зробити успішну кар’єру в цій галузі. Досить високі посади в судових та державних органах юстиції посідали М. Острогорський, М. Шафір, особливо Я. Гальперн, який став віце-директором департаменту міністерства юстиції. Н. Беренштейн був почесним мировим суддею в Одесі, М. Розенштейн - у Сімферополі, Г. Трахтенберг – у Петербурзі.² В квітні 1866 р., у зв’язку з введенням змагальності судового процесу, розпочала свою діяльність адвокатура. Серед найвідоміших адвокатів країни в 60 – 70-х рр. були А. Гольденвейзер та Л. Куперник у Києві, М. Кокс – в Одесі, С. Шайкевич – у Петербурзі. Щоправда, ці випадки лише щасливі винятки, зважаючи на те, що на початку судової реформи не було достатньо великої кількості євреїв, які мали б вищу юридичну освіту, але вже з 60-х рр. саме юридичні факультети стають найбільш популярними серед єврейської молоді. Приміром, з 53 студентів-євреїв, що в 1881 р. навчалися в Новоросійському університеті, 29 навчалися на юридичному факультеті. Вони склали 35,8 % від усіх студентів факультету.³ Вже в кінці 60-х рр. з’явилася достатньо велика кількість євреїв-юристів з вищою освітою. Вони відзначалися високою професійною кваліфікацією, бо інакше не змогли б знайти достатньої кількості клієнтів і скласти конкуренцію юристам-християнам при прийомі на державну службу та в комерційні заклади. Закінчуючи університет, юристи-євреї без суттєвих перешкод приймалися на службу в слідчі органи, на судові посади, в прокурату-

---

¹Деятельность земства в Херсонском уезде за 50-летие 1864 – 1913 гг. – Б. м. [Херсон]: Типогр. О.Д. Ходушиной, Б./д. – С. 59, 71.

²Кандель Ф. Очерки времен и событий: Из истории российских евреев.: В 3-х кн. – Иерусалим, 1988 –1994. – Кн. 3. – Ч. 3 - С. 150.

³Евреи Одессы и Юга Украины: История в документах / Авт. - сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова. Кн.1. – Одесса: ООО «Студия «Негоциант», 2002. – (Труды Гос. архива Одесской области. Т. VII). Кн. I. (Кон. XVII – нач XX вв.). – С. 85.

ру. В суспільстві існував стабільно високий попит на юридичні послуги при відносно невеликій кількості фахівців з юридичною освітою. Юридична спеціальність давала можливість відносно швидко досягти матеріальної стабільності та досить високого становища в суспільстві. Отримання вищої освіти давало статус “людини вільної професії”, а це означало можливість вільного проживання та діяльності за межами “смуги осілости”. Поступово саме юридичні факультети стали найбільш популярними серед єврейської молоді.

В ході контрреформ на початку 80-х рр. уряд Олександра III повністю заборонив брати євреїв на державну службу в судове відомство, хоч офіційно в “Зводі Законів Російської імперії” ніяких змін з цього питання не внесли. Для євреїв, незалежно від кваліфікації, виявилися закритими будь-які посади в судових органах, прокуратурі та юстиції, а згодом і на викладацькій роботі у вищих навчальних закладах. Майже єдиною можливістю для реалізації своїх здібностей в сфері юриспруденції та взагалі для отримання пристойного заробітку для євреїв-юристів стала адвокатура, на яку обмеження поки що не розповсюджувалися. З початку 80-х рр. євреї активно поповнювали ряди адвокатів і невдовзі імена багатьох з них стали широко відомими, що не могло не викликати певного роздратування з боку їх конкурентів, які, не мали можливості чинити реального опору щодо присвоєння євреям звання адвокатів (присяжних повірених), тому що присвоєння такого статусу відбувалося демократичним шляхом – місцевою Радою присяжних повірених. Саме на цьому роздратуванні мав намір зіграти уряд. У 1889 р. міністр юстиції Манасєїн подав на затвердження імператора доповідь, в якій пропонувалося в подальшому допуск в адвокатуру осіб нехристиянських віросповідань і присвоєння статусу присяжного повіреного здійснювати не інакше, ніж з особистого дозволу міністра юстиції відповідно до клопотань місцевих Рад присяжних повірених. Пропозицію затвердив імператор як документ для службового користування (але не як закон, щоб не привертати зайвої уваги громадськості, як в країні, так і за кордоном). У секретній частині доповіді міністр пообіцяв, що ні він, ні його спадкоємці на міністерському посту не будуть давати дозволу на прийняття євреїв до числа присяжних повірених до того часу, доки їх відсоток у цій сфері не досягне того мінімуму, який вважатиметься достатнім. Ця обіцянка послідовно виконувалася міністрами аж до 1904 – 1905 рр., коли революційні події

примусили уряд вдатися до на тимчасових поступок.¹ Основним аргументом, який висунув міністр для обґрунтування пропозицій, стало безпідставне твердження, що в адвокатурі, на його погляд, забагато євреїв.

Склалася ситуація, коли євреї, що закінчували університет, приступаючи до адвокатської діяльності, могли стати лише помічниками присяжних повірених (для цього не був потрібним дозвіл міністра), не зважаючи на свої здібності та рівень кваліфікації. Це формально не давало їм права самостійно вести судові справи, але вони могли виступати в суді на захист звинувачених або як представники сторін. У результаті, визначні юристи, імена яких відомі всій країні, – М.М. Вінавер, О.О. Грузенберг, Г.Б. Сліозберг, І.Б. Гур`єв та ін., вигравали найгучніші процеси, їх запрошували для консультацій до Сенату, але по 15 – 20 років вони мусили залишатися лише помічниками присяжних повірених.²

Становище в Миколаєві в цьому відношенні цілком відповідало загально-російській тенденції. За даними загального перепису населення 1897 р., у таблиці, про сфери діяльності євреїв у графі “Адміністрація, поліція, суд” вказана лише 1 особа (євреї склали на цей час 19, 5% жителів міста).³ Один з найбільш відомих та досвідчених юристів у місті Б.Є. Варшавер протягом 18 років прослужив юрисконсультом при Миколаївському Біржовому Комітеті (хлібна біржа), практично був другою фігурою в цій установі після голови Комітету, при цьому залишався помічником присяжного повіреного лише тому, що єврей. У зверненні до Миколаївського градоначальника (1902 р.) зазначалося: “... голова Комітету вважає справедливим, зважаючи на бездоганну та корисну діяльність пана Варшавера як юрисконсульта, враховуючи його особисті якості та солідні знання, виявлені ним у веденні судових справ, що спонукало комітет обрати його своїм юрисконсультом, а також юридичні поради, подані Біржовому Комітету, порушити клопотання перед паном Міністром Юстиції щодо надання панові Варшаверу звання присяжного повіреного...”⁴ Клопотання Миколаївсь-

---

¹Кучеров С.Л. Евреи в русской адвокатуре // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – М., 2002. – С. 406.

²Там само: – С. 407, 420, 425.

³Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 год. Издание Центрального Статистического комитета МВД, под редакцией Н. А. Тройницкого. – СПб., 1904. – Т. XLVII. Херсонская губерния. – С. 230-231.

⁴Градовский Н.Д. Торговые и другие права евреев в России в историческом ходе законодательных мер. – СПб., 1886. – С. 41.

кого Біржового Комітету стосовно Б.Є. Варшавера так і залишилося без будь-якої відповіді. Серед присяжних повірених в Миколаєві був лише один єврей – М.С. Штейн, а помічниками присяжного повіреного поряд з Б. Є. Варшавером були Я.Л. Шварц та А.М. Бліндерман.¹

На початку ХХ ст. великі сподівання покладалися на Державну Думу. Не зважаючи на те, що в Думі неодноразово піднімалися питання про скасування обмежень стосовно роботи євреїв у судовій системі, реальні результати виявилися далекими від сподівань. Приміром, у законі про місцевий суд, прийнятому Думою в 1912 р., встановлено нові обмеження для євреїв. Там зазначалося, що вони не можуть обиратися на посади мирових та волосних суддів.²

Таким чином, наведені факти переконливо свідчать, що російський уряд і місцева адміністрація протягом ХІХ – початку ХХ ст. різними методами реалізували політику обмеження можливостей єврейського населення в різних сферах його життя та діяльності. Однією із тих сфер, де дискримінаційність виявлялася досить виразно, була освіта. З одного боку, уряд постійно намагався різними засобами знищити традиційну систему єврейської освіти, яку він вважав провідником релігійного впливу та збереження єврейських традицій. Натомість пропонувалося запровадження асиміляції єврейського населення. Одним з засобів такої асиміляції вважалося залучення (іноді примусове) єврейських дітей до казенної світської освіти. Політика асиміляторства, яка проводилася урядами Олександра І, Миколи І та Олександра ІІ, суттєвих наслідків не мала.

З кінця 70-х рр. ХІХ ст., коли соціально-політична ситуація змінилася, як у єврейському, так і російському суспільстві в цілому, єврейська молодь стала виявляти велике прагнення до отримання середньої та вищої освіти, яка давала певні пільги та можливість вирватися за межі “смуги осілості”. У відповідь на це уряд Олександра ІІІ запроваджує нові заходи у вигляді “процентних норм”, які обмежували, а іноді і унеможлилювали доступ єврейської молоді до навчання у державних середніх та вищих навчальних закладах. Ефективність цих обмежень на місцях досить часто залежала від ставлення до проблеми місцевої адміністрації та керівників навчальних закладів. В південноукраїнському регіоні часто стикаємося з порушеннями “процентних норм” на користь євреїв. Ці порушення свідомо припускалися керів -

---

¹Адрес-Календарь и справочная книга. г. Николаев. На 1900 год. – Николаев: Изд. П.А. Ковалева, 1899. – С. 112.

²Котлер И. Очерк истории евреев Одессы. – Иерусалим, 1996. – С. 137.

никами навчальних закладів із посиланнями на різні обставини. Наявність таких порушень була свідченням, з одного боку, високого рівня толерантності до єврейського населення, з іншого боку, високого престижу освіти в єврейському суспільстві та великого прагнення єврейської молоді до її отримання. Щоб реалізувати це прагнення єврейській молоді доводилося шукати засобів, щоб подолати або обійти штучні обмеження, встановлені російським царатом. Відсоток учнів і студентів із числа євреїв у державних навчальних закладах регіону часто перевищував загальний відсоток єврейського населення в загальній чисельності населення краю та загальноросійські показники. Немає сумніву, що кількість євреїв серед учнівської та студентської молоді була б значно вищою, якби не урядові обмеження. В цілому, можливості для отримання освіти всіх рівнів (від початкової до вищої), як в містах, так і в сільській місцевості далеко не відповідали реальним потребам єврейського населення регіону. Але при цьому загальний рівень грамотності та освіти серед єврейського населення вищий, ніж серед аналогічних груп неєврейського населення.

Не можна не звернути увагу і на те, що урядові обмеження у сфері освіти для євреїв не торкалися можливостей отримання ними початкової освіти, уряд навіть сприяв утворенню спеціальних єврейських професійних початкових (як державних, так і приватних) навчальних закладів. Цілком очевидним є те, що уряд вважав за необхідне обмежити можливість отримання освіти єврейською молоддю лише початковим рівнем.

Високий престиж освіти серед єврейського населення, з одного боку, був виявом давніх єврейських традицій, які російському царату не вдалося винищити з свідомості євреїв. З іншого боку отримання якісної освіти та кваліфікації давало єврейській молоді можливість досягти достатньо високого статусу в суспільстві та врешті вирватися за межі “смуги осілости”. При цьому учні та студенти з числа євреїв, зазвичай, були серед кращих у навчанні, виявляючи розуміння того, що лише високий фаховий і кваліфікаційний рівень дасть їм змогу в подальшому успішно конкурувати зі спеціалістами з числа християн і долати штучні перешкоди, які створював для них уряд у сфері професійної діяльності.

Відсутність дискримінаційних обмежень стосовно євреїв, в ході реформ, що ініціювали створення земських установ, не могла не створити певних ілюзій серед них. Уряд досить швидко “виправив” ситуацію, поступово запроваджуючи обмеження, що мали як прямий характер

(пропорційні норми представництва серед гласних), так і прихований (виборче законодавство, яке не надавало євреям, як і іншим етнічним меншинам реальної можливості здійснювати представництво відповідно до реального відсотка єврейського населення в загальній кількості населення).

Додаткові обмеження стосовно євреїв, запроваджені у 80 – 90-х рр. (позбавлення активного виборчого права на виборах до міських Дум, заборона на займання певних посад у земських та міських управах та ін.) робили майже неможливим реальний захист євреями своїх інтересів через органи міського самоврядування. Попри все, єврейське населення намагалося максимально використати навіть ті обмежені можливості представництва у зазначених органах, які залишалися у їх розпорядженні. Не можна не відзначити і досить прихильне ставлення до єврейських питань з боку гласних у міських Думах Одеси та Миколаєва. Разом із цим в органах міського самоврядування не було передбачено принципу адекватного представництва не тільки стосовно євреїв, але й усіх інших національних меншин, що стало однією з причин, що ці органи не виявляли великої зацікавленості у вирішенні проблем національних меншин на місцевому рівні. Така ситуація призвела до певного розчарування і пасивності єврейського населення по відношенню до участі в роботі земських органів наприкінці XIX ст. Соціальна активність єврейського населення та його участь у роботі органів місцевого самоврядування могла бути набагато більшою і ці органи принести більше користі всім верствам місцевого населення, зважаючи на достатньо високий рівень кваліфікації євреїв, які могли себе реалізувати у співробітництві в земських та міських управах. З іншого боку, внесок органів місцевого самоврядування у справедливе практичне вирішення єврейського питання міг би бути набагато більшим, якби на заваді до цього не стали обмежувальні урядові заходи, які суттєво знизили ефективність діяльності та авторитет цих демократичних установ у цілому.

Сфера юридичної діяльності виявилася однією з тих, де непослідовність, немотивованість та дискримінаційність політики царизму по відношенню до євреїв виявилася чи не найбільш виразно. З одного боку, в 60-х рр. наданням статусу “людини вільної професії” з правом проживання поза межами “смуги осілости” та відсутністю обмежень у прийомі на службу в органи юстиції та суду уряд стимулював активність єврейської молоді до набуття вищої юридичної освіти. У 80-х рр. уряд різко змінює політику в цьому питанні, ввівши “процентні

норми” у вищих навчальних закладах та заборонивши брати євреїв на державну і судову службу, штучно звузивши сферу діяльності та можливості євреїв-юристів. Єдиною юридичною сферою, де євреї мали можливість реалізувати себе в цих умовах, залишалася адвокатура, але й тут ввели безглузді обмеження.

В цілому штучні законодавчі обмеження по відношенню до євреїв були позбавлені всякого здорового глузду і не несли користі тим сферам діяльності, де вони застосовувалися. Несправедливість та нелогічність законодавства не сприяла формуванню законослухняності та поваги до закону не тільки серед євреїв, але й серед більшості населення Російської імперії. Крім того, законодавчі обмеження та заборони, затверджуючи правову нерівність єврейського населення, об'єктивно сприяли посиленню та роздмухуванню юдофобських і антисемітських настроїв у російському суспільстві.

ВИСНОВКИ

Південноукраїнський регіон протягом XIX – поч. XX ст. займав особливе місце в історії євреїв Східної Європи. Отримавши можливість переселятися до Новоросійського краю, починаючи з кінця XVIII ст., єврейське населення поступово набувало характеру однієї з найбільш активних етнічних груп населення. Внесок їх в економічний розвиток краю та його швидку інтеграцію в загальноросійський та європейський ринки значно перевищував реальний її відсоток у загальному складі населення регіону.

Питання, пов'язані з історичною долею єврейського населення українських земель, є суміжною проблематикою в сфері історичної україністики та юдаїстики. Ці питання не обходили увагою М.С. Грушевський, Д.І. Багалій та інші визначні вітчизняні історики. Досить уважно досліджували вказані проблеми єврейські історики С.М. Дубнов, Ю.І. Гесен та інші. На жаль, протягом 30 – 80-х рр. XX ст. юдаїстична тематика вважалася не актуальною, а іноді й закритою в радянській історіографії. Активна розробка питань історії єврейського населення України у XIX – на початку XX ст. відновилася лише з початку 90-х рр. XX ст. сучасними українськими істориками. Українська історична юдаїстика має тенденцію до того, щоб зайняти місце одного з повноцінних напрямків розвитку історичної науки в Україні. Формується розуміння того, що без активного дослідження історії різних етнічних груп, які протягом століть проживали і продовжують жити в українських землях, неможливо отримати повноцінне багатоаспектне бачення історичного шляху України. Одним із шляхів досягнення цієї мети є створення об'єктивної картини становища єврейського населення в українських землях у період XIX – поч. XX ст. Досягнення зазначеної мети є неможливим без розвитку регіоналістичних досліджень проблем формування етнодемографічної та етносоціальної ситуації, що є особливо цікавими як в ретроспективному, так і в перспективному аспектах.

Особливе місце в історії краю посідало місто Миколаїв, яке з моменту свого заснування стало основною суднобудівною базою російського Чорноморського флоту. Єврейські купці, підрядники та ремісники своєю оперативною діяльністю сприяли зростанню флоту, але це не завадило урядові в 1829 р. ввести необґрунтовані заборони на проживання євреїв у місті, що були скасували лише в середині 60-х рр. XIX ст., але на початку XX ст. робилися нові спроби до виселення

євреїв з міста. Історія єврейського населення Миколаєва стала в найбільш концентрованому вигляді відображенням історії єврейського населення Російської імперії, в якій спостерігаємо чередування ліберальних періодів (правління імператорів Олександра I та Олександра II) з хвилями безглузвих та необґрунтованих заборон і обмежень з боку російського царату (правління Миколи I, Олександра III та Миколи II). Крім того, ситуація в Миколаєві яскраво ілюструє, що реальна дія тих обмежень, які встановлював уряд по відношенню до євреїв, на місцях могла бути послабленою або максимально жорсткою в залежності від ставлення до цього питання конкретних представників місцевої адміністрації.

Дослідження теми дозволяє зробити наступні висновки та узагальнення:

– Політика російського царизму по відношенню до єврейського населення відзначалася непослідовністю та нелогічністю, навіть в часи найбільшої лібералізації вона зберігала обмежувально-дискримінаційний характер, найганебнішим виявом цього було встановлення “смуги єврейської осілості”. Така політика вступала в протиріччя з реальними потребами соціально-економічного розвитку як країни в цілому, так і окремих її регіонів; специфіка та потреби розвитку південноукраїнського регіону вступали у протиріччя з урядовою політикою, тому багато обмежень та заборон, які встановлював уряд, не могли бути витриманими і часто порушувалися в Новоросійському краї. Іноді, розуміючи це, уряд мусив йти на поступки, вилучаючи новоросійські землі з-під дії окремих обмежень. Як наслідок, більшість дискримінаційних заходів царизму в єврейському питанні в південноукраїнському регіоні діяла в пом’якшених формах або не діяла взагалі.

– Становище єврейського населення в Новоросії в багатьох випадках більше залежало від ставлення до нього представників місцевої адміністрації, ніж від урядової політики. Так, прихильне ставлення до діяльності євреїв з боку місцевих генерал-губернаторів А.Е. Рішельє, М.С. Воронцова та військових губернаторів О.С. Грейга, Б.О. Глазенапа та ін. сприяло пом’якшенню, відстрочці, а іноді і повному скасуванню безглузвих урядових обмежень; навпаки, юдофобські настрої, що виявлялися під час урядування М.П. Лазарева, П. Коцебу, А.В. Каульбарса та ін. призводили до погіршення становища євреїв у регіоні. Прихильність до євреїв певних адміністраторів краю найчастіше пояснювалася не особистими симпатіями, а розумінням значення їх діяльно-

сті для освоєння регіону та внеску в динамізацію економічного розвитку краю. Керуючись саме такими чинниками, місцеві адміністратори часто виступали зацікавленими особами та клопотальниками з єврейських питань перед найвищими урядовими структурами. Аналогів такого явища в інших регіонах Російської імперії майже не спостерігалося.

– Не викликає сумніву визначна роль єврейського населення в активізації економічного життя в південноукраїнському регіоні. Характерним прикладом може слугувати ситуація в м. Миколаєві, швидке зростання якого спостерігалося на початку XIX ст., коли євреям дозволялося жити та працювати в місті, навпаки, в період 30 – поч. 60-х рр., коли їх виселили з міста, воно переживало період стагнації та занепаду, але з середини 60-х рр., коли євреям дозволили знову повернутися в місто, швидко перетворилося в один з найвизначніших промислово-торгівельних центрів регіону та всієї Російської імперії. Приклад інших міст регіону – Одеси, Херсона, Єлисаветград та ін. свідчить про те, що без активності єврейського населення, їх динамічний розвиток був би проблематичним. Беззаперечним є те, що єврейське населення Новоросії доклало значних зусиль, виявило чимало ініціативи і підприємливості до того, щоб південноукраїнські землі протягом періоду, який розглядається, стали одним з регіонів Російської імперії, який розвивався найбільш динамічно.

– Єврейська сільськогосподарська колонізація, центром якої стала Новоросія, є унікальним явищем в історії східноєвропейського єврейства з кількох причин: по-перше, вона відбувалася на виключно добровільній основі при сприянні уряду, який створював пільгові умови для переселенців; по-друге, вперше в Східній Європі вони отримали право на земельну власність та постійне проживання в сільській місцевості. При цьому сподівання уряду на швидкі успіхи сільськогосподарської колонізації не були виправдані, що пояснювалося наявністю кількох факторів: складні природно-кліматичні умови та необхідність освоєння цілих земель, відсутність у переселенців навичок сільської праці, дріб'язкова опіка з боку урядових установ та ін.; однак, не можна погодитися зі стереотипно-негативною оцінкою початкового періоду єврейської сільськогосподарської колонізації, що існує в дослідницькій та публіцистичній літературі протягом майже двох століть. Не треба забувати, що основні відомості, документи та оцінки цих подій походять, здебільшого, від урядових чиновників,

які далекі від симпатії до євреїв-колоністів, крім того, відсутні спроби порівняння темпів розвитку між господарствами колоністів та росіян і українців, які були в цей час переселенцями в даному регіоні. Не можна не зважати, що попри всі труднощі, темпи переселення євреїв до сільської місцевості в Новоросійському краї зростали до середини XIX ст. і більшість колоністів не виявила бажання до переселення в міста навіть тоді, коли урядові обмеження для цього скасували. Реальні позитивні результати єврейської колонізації в Новоросії стали очевидними лише під кінець XIX ст., коли розгорнуло діяльність друге та третє покоління колоністів, які з дитинства набували досвід та навички селянської праці. Навіть при відсутності пільгових умов, які на цей час відмінені урядом, рівень господарського розвитку єврейських колоній не поступався навколишнім християнським селам. Одним із головних аргументів на користь позитивної оцінки наслідків сільськогосподарської колонізації на Півдні України може слугувати те, що колонії, попри всі негаразди революційних подій початку XX ст. та громадянської війни продовжували існувати.

– Єврейські погроми, які відбувалися в південноукраїнському регіоні наприкінці XIX – поч. XX ст., здебільшого провокувалися місцевими владними структурами, що не вживали запобіжних заходів, для унеможливлення цих явищ, і виявляли повну безпорадність під час їх ліквідації; поліційна влада, як правило, виявляла злочинну бездіяльність і не докладала зусиль для того, щоб мінімізувати наслідки погромів; таке ставлення адміністрації та поліції створювало почуття безкарності і підбурювало до активних погромних дій які здійснювалися, здебільшого маргінальними суспільними елементами.

– Наявність будь-яких дискримінаційних обмежень, які запроваджуються на урядовому рівні по відношенню до окремих етнічних, релігійних та ін. суспільних груп, як правило, перетворюються на фактор, що сприяє розбещенню титульного етносу держави, формуванню в певних його верствах агресивної ксенофобії, нетерпимості, а в конкретному випадку – антисемітизму, що становлять загрозу маргіналізації та деградації для титульного етносу. Крім того, наявність необґрунтованих законодавчих обмежень підштовхує ті групи, які потерпають від них, до пошуків шляхів, щоб обійти ці обмеження, навіть діючи на межі закону. Подібна ситуація не сприяє вихованню законослухняності та поваги до закону і влади не тільки з боку дискримінованих груп, але й серед більшості населення.

– Правова дискримінація єврейського населення торкалася багатьох сфер його життєдіяльності. Особливо виразно вона виявлялася в сфері освіти. З одного боку, уряд докладав зусиль до ліквідації закладів єврейської традиційної релігійної освіти (хедери, Талмуд-Тори) і в I пол. XIX ст. навіть заохочував до навчання єврейських дітей у державних навчальних закладах; з іншого боку, коли в II половині століття єврейська молодь почала виявляти активне бажання до отримання середньої та вищої освіти, по відношенню до неї запроваджені обмежувальні “процентні норми”. Попри все, освіта завжди зберігала високий престиж в єврейському середовищі, що, з одного боку, було відображенням багатокіткової традиції, а з іншого, – ставало нагальною необхідністю, пов’язаною з прагненням до покращення життєвих умов та соціального статусу. Все це спонукало шукати шляхів, щоб обійти дію урядових “процентних норм”, які на Півдні України часто порушувалися на користь євреїв, б неможливе без прихильного ставлення місцевої освітньої адміністрації. Євреї в південно-українському регіоні, як і в імперії в цілому, найбільш грамотна частина населення, але відсоток осіб з вищою освітою серед них нижчий, ніж серед християн, що стало наслідком урядових обмежень. Ще більш суворими та безглуздими стали обмеження щодо діяльності євреїв у сфері юридичної діяльності, де для них відкрили шлях лише до адвокатури, але вони не могли здобути статусу присяжного повіреного (адвоката), залишалися лише помічниками, незалежно від досвіду, стажу та успішності діяльності.

– Представники єврейського населення брали участь у діяльності органів місцевого самоврядування, створених у ході реформ 60 – 70-х рр. XIX ст., але через дискримінаційні обмеження, рівень представництва євреїв у земствах та міських Думах, як правило, не відповідав реальному відсотку цієї етнічної групи у складі населення регіону (за винятком м. Миколаєва). Неможливість реально захистити свої права в земствах та Думах через обмеженість можливостей органів самоврядування породжувала певне розчарування та пасивність з боку єврейського населення по відношенню до цих установ. Самі земства та Дума по різному ставилися до єврейського питання, і це ставлення коливалося від нейтрального до помірковано- позитивного, але в межах своєї компетенції вони не могли суттєво подолати чи хоча б пом’якшити дискримінаційний характер урядової політики в єврейському питанні.

– Місце, роль та обсяги досліджень української історичної юдаїстики серед основних напрямків розвитку сучасної вітчизняної історичної науки не можна визнати адекватними реальним потребам та тій ролі, яку відігравав єврейський етнос у нашій історії. Між тим, загальноприйнятим в сучасній світовій практиці є розуміння того, що рівень розвитку гебраїстичних та юдаїстичних досліджень та навчальних дисциплін вважається одним з показників рівня цивілізованості тієї чи іншої країни.

– Ряд важливих аспектів роботи заслуговують на перспективне спеціальне вивчення, зокрема, питання про роль євреїв в економічному житті регіонів, розвиток та особливості єврейської благодійності, питання внутрішнього самоврядування в єврейських сільськогосподарських колоніях, трансформація та модернізаційні явища в традиційній єврейській освіті, ставлення міських Дум та земських установ до проблем єврейського населення.

Мовою архівних документів

№ 1

Министерство
внутренних дел
мая 16 дня 1837 г.

*Его Сиятельству генерал-губернатору Новороссийскому и Бессарабскому
гр. М.С. Воронцову*

Государь император Высочайше повелеть соизволил:

1. Поселение евреев в Сибири решительно и навсегда прекратить.
2. Поселение евреев на правилах, изображенных и изданном о них Положении 13 апреля 1835 года, производить в Новороссийских, а будет можно и в Белорусских губерниях и вообще в тех местах, где им дозволено иметь постоянную оседлость; для сего избрать и назначить предварительно удобные земли из казенных пустопорожних дач и оброчных статей.
3. Партии евреев, кои направились уже по собственному желанию для поселения на отведенных им в Тобольской губернии и Омской области землях и находятся в пути, а равно тех евреев, кои, приняв намерение переселиться на предназначенные им в Сибири земли, собрались уже в путь и распродали имущество, которое взять с собой не могли, — немедленно обратить в Херсонскую губернию для водворения в тамошних еврейских колониях, наделив их землею из дач, имеющихся при сих колониях, и даровав им с тем вместе как все пособия на продовольствие при поселении, так и все другие льготы и выгоды, которые им были предназначены при отправлении их в Сибирь и поселении в том крае на основании Устава о евреях 1835 года и Правил 20 ноября 1836 года.

Сообщив сию Высочайшую волю кому следует, для зависящего распоряжения о назначении новых земель для поселения евреев взамен отведенных в Сибири и генералу от инфантерии Инзову для предварительных к принятию евреев распоряжений, я долгом поставляю уведомить об оной и Ваше Сиятельство, присовокупляя, что вместе с сим я предписал начальникам губерний, в коих остановлены были по распоряжению моему партии евреев, находившихся уже в пути в Сибирь для поселения, а именно Сибирской и Владимирской, из коих в первой остановлена партия из 17-ти семейств, а во второй из 2-х — о препровождении оных в Херсонскую губернию. От местных же начальников Западных губерний требую сведения о числе собравшихся в путь евреев для следования в Сибирь, по получении коих будет немедленно сделано распоряжение об отправлении сих евреев по назначению. При сем я считаю нужным покорнейше просить Ваше Сиятельство войти в соображение и сообщить мне Ваше мнение: какие бы земли в вверенных Вам губерниях с удобностию можно было, по ближайшей вам известности назначить для поселения евреев на основании Положения 13 апреля 1835 года, а равно и о количестве таковых земель, — для нужных по сему предмету соображений.

Министр внутренних дел граф П.А. Валуев

ДАОО. Ф. 1, оп. 2, спр. 1, арк. 10.

**Відомість про кількість жителів і землі в єврейських колоніях
Херсонської губернії на 1 січня 1847 р.**

	сімей	десятин землі	саженів
<i>Херсонського повіту</i>			
Велика Сейдеминуха	234	10 604	1310
Мала Сейдеминуха	35	1588	-
Бобровий Кут	235	9748	-
Великий Нагартав	119	4558	-
Малий Нагартав	40	1793	-
Ефенгар	125	5331	-
Інгулець	145	5759	-
Кам`янка	23	14 704	230
Ізлучиста	70	2960	230
Новий Берислав	93	36696	230
Львово	119	4759	230
Новополтавка	150	6000	230
Романовка	142	5300	230
<i>Бобринецького повіту</i>			
Ізраїльська	100	3861	230
Сагайдак	59	2197	230
<i>Всього:</i>	1749	82 863	1540

ДАОО. Ф. 3, оп. 1, спр. 2, арк. 7-8.

Відношення Миколаївського военного губернатора міській поліції і думі про необхідність контролю за виконанням умов по яким євреям дозволено селитися в містах і займатися ремісницькою працею.

17 вересня 1859 р.

Въ Миколаевѣ
17 Сентября 1859г.

№ 2488
Въ Миколаевѣ

Копія
Николаевской Городской Полиции
в Думу.

З. Миколаевскому
Свердловскому
С. В. Сурь
Полковнику
Копія

Полковником Николаевским по
нашему делу от подполковника
4-го сентября докладной
запиской извещал, что решение
по евреям, не смотря на вопреки
указу имъ прописавъ въ Николаевъ,
нашимъ жандармамъ себя извещавъ,
судились въ сего подполковника
и проведены решения
и соединенныя порученныя, что
даннымъ указомъ и распоряженіемъ
портняжъ-домъ, именованъ Савур-
ский, Анкашъ Мабандъ и Керен-
ский, Буръ Фрейманъ, въ чис-
ломъ отъ 6-го сентября въ Миколаевъ,
что Николаевская Рижская
Учрежда, чрезъ Бюро Миколаевъ
требуетъ выписки изъ сего года
оповещавъ на томъ, что мажора
портняжъ-домъ указомъ и распоряженіемъ
имъ отъ 6-го сентября въ Миколаевъ,
судились разпорядившись о приходахъ

повелением Высочайшим изъ Николаеве
и в предписании Государственной управы
руководств отъ нѣтъ поминаний по за-
кону платитъ въ пользу города за право
производства ихъ реческа.

Всеподлинно утверждается, отъ 29го
числа Июня 1859 г., императоръ Государствен-
наго Совета, объявившии въ указѣ
Правительственнаго Сената 24 Июня, н. 1,
Еврейскъ купчая въ нѣтъ нѣтъ
даровано право водворенія, промышленность,
торговли, пограждѣн, откуповъ и предпрі-
ятій недвижимой собственности въ
городахъ Николаеве и Севастополѣ, на
общихъ основаніяхъ, установленныхъ въ
императоръ указѣ, гдѣ постановлено имен-
но Еврейскъ опредѣляются. П. 3. Мало
доимъ Еврейскъ дозволено приисканіе
въ Николаеве и Севастополѣ какъ для
усовершенствованія въ реческахъ, такъ
и для одушевленія реческа, а равно
фабричному и заводскому производству,
по формамъ на то установленъ
съ мастерами, фабрикантами и
заводчиками и съ соизволеніемъ правитъ
по сему предписанію, управленіемъ въ

Великая утка и от утка
Минералы.

Св. Сак. (изд. 1857) т. XI Уст. Море.
Ст. 128 постановлено: "Взвешиваясь две постоянных
численности летних дождя
замысловатая в-мидия и утка
зубы моря и утка, в-мидия
кажется утка-мидия сидит
карабка в-мидия Великая
позданием."

Морские моря Уст. Рели. Ст. 107.
107, сказано: "Купцы всех трех летних
моря. Замысловатая в-мидия,
это они замысловатая, разными
решениями, посредством работников,
без испытания в-мидия
и без обязанности держат
мастера, принадлежат лишь по
мелким своим к-мидия, т. е.
подлежит всем чуждым
и обязану со всеми чуждым
и распродан в-мидия, касающихся
своими до-мидия или решения
Правильно же не относятся до-мидия
купцов, кои имеют бы держат."

урашиков. они обрваны или видоизменены и не имеют
значения мастера, или известны у себя урочной мастер
даже ввиду не мастерской урочной.

Указательное право принадлежит пономарю, а
представителем Николаевской Губернии Наместник Юзеф с Дунае
Святии ранее упоминали, mentioning himself as a
Николаевский и предводитель румына в своем заведении,
который относится к себе подмастерья и урочников,
допускает это не иначе, как тогда только, когда он
является в виде откупа отсюда, в каком
случае пономарю предводитель и пономарю
в румынском в Николаеве, причем они так же
должны принадлежать по румынским своим и в
указ; незначительная же часть в виде румын
маленькая группа и в виде откупа и в дру
гую часть в виде откупа не допускает по
мнению в Николаеве и предводителем румына в своем
заведении, чтобы они и имели урочников: свидетелем
на франц. мажоране; также касается мажора Святии, при
отсутствии его как дел урочников в румынском, так
и в (буковин) румынском, то в откупном его пономарю на румын
основании в румынском Виссочинское урочников и в виде
откупа в виде; допускает это откупа в виде, как у румын
мажора, так и Святии румынских, формально в виде
по откупному, так по откупному и в откупном откупном,
откупном в откупном откупном и в откупном в откупном

Николаевский Наместник Губернии
Святии Св. Виссочинский Наместник Юзеф

Н. Г. Губернии Канцелярии Т. ...

Циркуляр Херсонського губернського правління підвідомчим закладам про виконання рекрутської повинності Єврейським населенням.

12 січня 1860 р.

По Указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, Губернскому Правлению сообщены указы Правительствующаго Совета, № 1 Департамента, отъ 2 выпущаго Ноюбря о № 48774, слѣдующаго содержания: Съ означенномъ временнѣмъ, пришло въ разпорѣжь Крестов, должно предпринятися въ дѣйствіе установленныя сѣмъ предѣлами, оного периода основанныя рекрутскія повинности предначертанныя Имперіею въ разрядѣ мѣсяцехъ. Въ слѣдствіе сего повелѣнаго, оныхъ мѣсяцъ выборы рекрутовъ съ Еврейскъ производить на общинѣ еврейскій ст. 1223—1238 Устава Государственнаго и постановленія 1211 ст. ст. Устава и дополненія Керемля, приобщаема, на выборѣ, поименно, повинности рекрутскую на стоверстоюмъ разселеніи стѣхъ границъ, Австріи и Пруссіи, или натурно, или деньгами, съ количествомъ не трѣхъ рублей за рекрута, распространить, въ подобныи же разселеніи на той стѣхъ условій, на всѣхъ Еврейскъ, живущихъ на границѣ, въ находящихя на стоверстоюмъ разселеніи стѣхъ границъ Австріи и Пруссіи мѣстахъ, исключая только стѣхъ, которыя принадлежатъ 7-го Января 1859 года предначертаны къ исключенію. Правительствующій Советъ повелѣлъ съдѣять для исполненія сего издѣланію распоряженія. Приказъ же слѣд: Заслужившии указъ Правительствующаго Совета, приложъ на Губернскому Правленію въ подлинно, о содержаніи оного дать знать перчатарею Кавказскъ Горисудскъ Думскъ и Губернскъ, а равно Градоначъ, Подполковнъ, Землемѣ Суднъ Херсонскій губерніи, передать выдѣли въ 3 Отдѣленіи въ Гласный ономъ сего Правленія, а равно приобщать оба ономъ въ Губернскій Ведомствахъ, о чемъ въ приложенномъ въ Гласный ономъ ономъ приложеномъ. Января 12 днѣ 1860 года.

Подписалъ: Ицце-Губернаторъ Канатовъ.

Сервисалъ: Старшій Секретаръ Шенгаловскъ.

Верно: Помощ. Секрар, Секретаря

Ицце Канатовъ

н. 12 Января

По Кавказ. Правл. 3

*Настоящій указъ Правительствующаго
Совета, о назначеніи, Губернскому Правленію
перчатарею въ Херсонскій Гласный ономъ
сего Правленія, а равно приобщать оба ономъ
въ Губернскій Ведомствахъ, о чемъ въ приложенномъ
въ Гласный ономъ ономъ приложеномъ.*

Циркуляр Херсонського губернського правління підвідомчим
зкладам про зачислення євреїв в купці першої гільдії.

29 березня 1860 р.

**Указъ ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА,
САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССИЙСКАГО, отъ Херсонскаго Губернскаго Правленія,**

Александръ Павловичъ

По Указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, Губернскіе Правленія получили: Указъ Правительствующаго Совета, по Департаменту, отъ 27 Января сего года за № 1029, содержащаго содержание: Правительствующій Советъ слушалъ докладъ Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ за № 72, съ представленною съ нимъ Высочайшимъ утвержденіемъ 4 Января мѣсяца Государственнаго Совета о дозволеніи еврейскъ купцамъ 1-й гильдіи Царства Польскаго приписываться въ купчество первой же гильдіи во всякъ городѣ Россійской Имперіи. Въ означенномъ мѣсяцѣ Государственнаго Совета извѣщено: Государственный Советъ въ Департаментѣ Землеустройства и въ Общественномъ Собраніи, рассмотрѣвъ представленіе Министра Внутреннихъ Дѣлъ и Финансовъ о дозволеніи еврейскъ купцамъ 1-й гильдіи Царства Польскаго приписываться въ купчество первой же гильдіи во всякъ городѣ Россійской Имперіи и заключивъ по этому делу Комитету объ устройствѣ еврейскъ, сообщивъ съ нимъ заключеніемъ, мѣсяцемъ подождать: съду мѣсяца Государственнаго Совета, Высочайшимъ утвержденіемъ 16 Марта 1859 года, о дозволеніи купецкоступающимъ въ Имперіи еврейскъ купцамъ первой гильдіи приписываться или черезъ ихъ ближайшей вселенности въ купчество первой же гильдіи во всякъ особено городѣ Россійской Имперіи, распространить и на еврейскъ купцовъ первой гильдіи Царства Польскаго, съ тѣми же самыми условіями и ограниченіями, какъ въ упомянутомъ мѣсяцѣ Государственнаго Совета постановленіемъ относительно еврейскъ, купецкоступающихъ въ Имперіи и съ тѣми при томъ, чтобы переселеніе на сѣмъ означеніи еврейскъ купцовъ 1-й гильдіи Царства Польскаго во внутренніи губерніи Имперіи было разрешено, на точномъ исполненіи указа Правительствующаго Совета 18 Июля 1857 года, не иначе, какъ по предварительнымъ свѣдѣніямъ Правительственной Комиссіи Внутреннихъ Дѣлъ Царства съ Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ Имперіи, ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВО повелѣло: довести мѣсяцъ въ Общественномъ Собраніи Государственнаго Совета о дозволеніи еврейскъ купцамъ 1-й гильдіи Царства Польскаго приписываться въ купчество первой же гильдіи во всякъ городѣ Россійской Имперіи Высочайшимъ утвержденіемъ съ новелью исполнить. Подписала Председатель Государственнаго Совета Князь Орловъ. Приказъ: И содержаніи заслушаннаго указа Правительствующаго Совета, для извѣстія и дознанія, въ чемъ до него извѣстнаго пометъ, исполненіи, да въ оныи дѣлѣмъ, отъ Гражданскъ и Военныхъ Помощныхъ, Магистратамъ, Думамъ и Радамъ Герцогствъ и Великихъ Княжествъ, сообщитъ въ Херсонскую Каменную Палату, предать видѣнію по 2 в 7 статьи сего Правленія, а равно и въ Газетный для припечатанія въ Губернскихъ Видомостяхъ. Марта 29 дня 1860 года.

Подпала: Вице Губернаторъ Капагома.

Содержала: Старшій Секретаръ Шенгановичъ.

Варио: Помощ. Секретари
По Кавк. Орму.
Степа тов. распоряд.

Припис военного губернатора духовному правління при Николаївській синагозі про взяття в своє ведення Єврейського кладовища.

23 червня 1877 р.

Служба.

Управління
Николаевской Военной
Губернаторской
Мануфактуры
№ 1877 года
№ 1278
2 Николаевск

Духовному правлению при
еврейской синагоге

погребам

Писані Єврейською мовою обидва
в. Якова Фрідманна, Якова Яковича
Якова Мансуровича і ин. в змінах
человіка впертиймий мня припису
жалван, што внов отведеного вран
своє кладбище прибудна і прибудна
щого приспособленія. Архиву
уже же в Фрідманна вранісого при
кладного братства не можеть вма
иния всего, што неободрино для
правильного устроєнія. Яко
кладбища, для сего братства и не
маєтца Мансуровича братства;
по этому проситъ разубавити
древни кладбища и отгнати сего
устроєнія. По вранісого и
сего обидва прибудна вран
своє кладбища.

Вранісого сего и вранісого вран
и де в в. рат. и прибудна при
тому правленія при вранісого
вранісого в свое ведення. По вранісого
своє кладбища и прибудна и
на вранісого устроєнія сего
і для вранісого прибудна
на вранісого вранісого и прибудна

разрешения на устройство плавильни, является
особо значительным шагом, побуждающим нас к
тому, чтобы воспользоваться опытом других
предприятий, в том числе и тех, которые представляют собой
и так же представляются в настоящее время, и, для того
чтобы дать возможность проявлению предпринимательства
на территории возможной на него обладательности
по устройству плавильни, установить условия
предоставления надзора плавильни, и так же для по-
лучения информации, представляющей интерес для
нас, а также сбора, представляющей интерес для
общества информации, представляющей интерес
для общества и каждой составляющей по сути предпринимательства
общества представляется нам
на утверждение. Подписываю: Генеральный директор
Владимир Иванович Ветеринар

Владимир Иванович Ветеринар
Генеральный директор

ДАМО. Ф. 216, оп. 1, стр. 832, арк. 34.

Лист военного губернатора Николаївській міській поліції про
дозвіл відкрити приватне Єврейське училище в м. Миколаєві.

3 червня 1878р.

Браня

**УПРАВЛЕНІЕ
НИКОЛАЕВСКОГО
ВОЕННАГО ГУБЕРНАТОРА.
КАНИЦЕНТРЪ**

1 июля 1878 года.

Р. ВЕЖДАНЪ

Николаевской городской полиции.

Ссылаясь на частное еврейское
училище Ибраима Сероты подаю
смы прошеніи, въ которыхъ, вслѣдствіи
покупки земли отъ Поплытца.

Искъ ввѣду, и сыну еврейского учебнаго округа разрешеніи
Сафр. и Гур. полиціи перловы или Терессала въ г. Нико-
лаевѣ училища. *Всѣмъ* — на съезженіи этой земли,
проситъ разрешеніе своею в пер-

Оно мѣстности, расположеніи со стороны полиціи,
на Новосі Норикіи въ открытіи здѣсь частнаго училища.

А. г. у. М. Кома

№ 11. Сероты

24 июня 1878 года

Губернатору

Въ виду покупкаго участка
Директора Николаевской гимназии
по настоящему предмету, на которомъ
съ своей стороны претензий на от-
крытіи Ибраимовъ Сероты, въ
Николаевѣ частнаго еврейскаго училища,
лично посильвавшему уже отъ
разрешенія Поплытца учебнаго округа,
я отъ полиціи городской полиціи (Гор-
днати, съ прирѣчьевскими копіи съ
письма, по которому разрешена Сероту.

открытій склячатого урочнища, виставляю-
чи з со стороны полиции на исполненіе
Сиротинъ этого исана въ отнесеніи дру-
ства урочнища.

Висшій Инженеръ,
Генералъ-Адютантъ

ДАМО. Ф. 231, оп. 1, стр. 1308, арк. 2.

Доповідна записка колишнього Миколаївського городского раввина Марка Когана военному губернатору про надання йому посади чиновника по виконанню особливих доручень по єврейським справам.

30 червня 1879 р.

Его Высочайшесвоя Императорскому,

Господину Николаевскому Военному Губернатору.

Ваше Высочайшее повеление
 от 1878 года, № 1875, о том, чтобы
 раввина Марка Когана, бывшего
 в Миколаївському єврейському
 общинах, назначить на должность
 чиновника по особливым
 поручениям по еврейским
 делам.

Доповідна Записка.

В журнале Министерства Народного Пр
 просвещения, за Мартъ мѣсяцъ 1878 года, на 55-й стр
 1-й столбце, — относительно указовъ Высочайше в Миколаїв
 и Житомиръ двухъ российскихъ общинъ, которые
 не только, во многихъ местахъ упоминаютъ должност
 еврейскихъ раввиновъ, — мы читаемъ следующее: „В
 виду Министре Народнаго Просвѣщенія, Графа Швабска
 въ объяснительной своей запискѣ,“ тѣловую записку.
 Высочайше и Житомиръ, двухъ российскихъ общинъ, (о
 чемъ постановилъ Высочайше тогда, при С. Министре
 Народнаго Просвѣщенія, еврейскій Комитетъ,) еще въ 1844
 году, высказаны следующие: „Я думаю, что всякая
 возможность въ этихъ двухъ общинахъ признать въ
 среде, между ними,“ за темъ, на 55-й странице
 упомянутого журнала, после цѣлаго ряда вы
 сказъ и основательныхъ доказательствъ о необходимости
 раввина, этихъ общинъ названныхъ общинъ,
 Министре заключивать следующие слова:

• Тамные обряды, бракъ, судископичий Графавъ Эваровъ, какъ раздѣляются уроченныя рабскыя земли, считаясь поны на нашихъ глазахъ, въ буди порушуденъ тавной затратѣ 53143 руб. 22½ коп. (въ годъ) на двѣ такія земли, кетерая, вклето хорощихъ обувакъ лавъ раскннѣ, дачѣ какъ уроченныя таво плотскѣ Свѣдѣніи же такого маловаго соотнѣніи этия рабскыя земли и безплодность ихъ воспитанннхъ раскннѣ было таво, кнн Вѣстископичий Уроченнѣ, послѣдовавшнхъ, въ 16 денѣ Марта 1873 гда, на таво В. Манисюра Нечуднаго Прасвѣщеннѣ, эти двѣ рабскыя земли З а р е т а.

Слѣдствннн, это таво тавннхъ порушуденнхъ, таво скорннхъ, порошуденнхъ свѣтископичий раскнннѣ, Зурннхъ Прасвѣщеннѣ нѣ только отнѣсннхъ съ дѣлнхъ свѣтископичий таво кетерннхъ, кетерннхъ дѣлнхъ уроченнхъ таво тавннхъ рабскнхъ - самоучкннхъ; таво, для воспитанннхъ рабскнхъ земли, уроченнхъ въ 1844 году, таво нѣ судннхъ ннхъ мѣстннхъ въ законнхъ, кетерннхъ таво таво таво таво, кннн въ 1857 году, и дѣлнхъ таво таво дѣлнхъ ннхъ дѣлнхъ ннхъ законнхъ, на скннхъ свѣтископичий раскнннѣ всѣхъ, какъ тавннхъ таво и тавннхъ, отнѣсннхъ съ въ глазахъ Правнтелннхъ порошуденнхъ. Таво, тавннхъ, кетерннхъ съ законнхъ, будннхъ раскнннхъ тавннхъ ннннхъ кетерннхъ тавннхъ Зурннхъ Прасвѣщеннѣ; всѣ справкннхъ по тавннхъ, тавннхъ въ разннхъ тавннхъ тавннхъ тавннхъ, каснннхъ въ ражудннхъ, браковѣ, раскннѣ и скннхъ тавннхъ, дѣлннхъ

через эти же Управы, а не через расписки, которые ли-
шены даже права хранения эти выписи у себя дома; в
данном расписании историческое свидетельство предост-
упительных правил сего Управы; между тем, также за
силью удостоверения, историческое свидетельство сcribes
расписки далеко не выводится такое законом, та-
кое выводится историческое свидетельство, выданных
духовными лицами иерейского происхождения, как,
напримиря, для иерейских возраста при принятии
учеников - сcribes во общих учебных заведениях, при отпус-
лении военной повинности и т. п.; представленных равни-
нами, по примеру, Еврейских Училищных Начальства
и Начальства в иерейских частях Еврейского учени-
чества выданных Ученикам Начальства и Начальств
сего можно также, повторять на иерейских и удостоверит-
ся, не делается ли этими равниками повторения не-
магистров (сербских учеников), в нарушении закона,
на сей предмет от Начальства правды; рассматривая
данные расписки, представляемая приобщением сри-
бли при бракосочетании, данные быть засвидетель-
ствованными Начальствами Начальства, а для оправда-
ния сербских обществ от неправильного требования о
таких расписках быть пожеланной сир, в законности
се лишь договор, платя, составляется все платя, на
сербских школ, табель, которая, для общего сведения,
прибавается в каждой школе и магистровой школе. -
(ст. 1413, 1609, 1611 и 1613 и. IX. и ст. 1088 и. 2 и 4 и ст. 1090 и.
№ 2.1). Но читатель со стороны Правительства на

серийных рассуждений недовольно еще больше резко высе-
кательная мысль, что, не смотря на существование во кон-
далий серийской общности изобретения или расказа; Да
нако, согласно принятому к ст. 707 м. II ч. I и ст. 826 то-
го же тома, часть 2, — при наличии Бюрократии, в пред-
наказ, шестомой оведности серий (приветств, по-
милосердиях в Делам о историках, м. III, ст. 16)
состоит, сверху рассуждений, по сути или даже по бою, а
одна сторона является, не с разрешения Б. Никит.
на Внутренних Дел и на пути серий, для исполнения
поручений и предписаний, трудящихся особым званием
всех правых и образцов серийской впра, — поруч-
лений, которых Правительство, очевидно, рассужду
речь заключить.

По отставке, или хотя быному знаком с обсто-
веном практической серийской рассуждений, мысль озадаче,
сбыльчивыми правыми, с одной стороны, и их жалкими,
зависимыми, можно сказать, подчиняемыми палеонтологам
в серийских Обществах, с другой, тогда шкалою не
удивится в том, что большинство рассуждений в дол-
жностей серий, по замыслам ^{и несамостоятельным} от них пропитаны,
решительно не выказывают предпринятых слов запо-
нать даже правых обязанностей. Это — неосторожный
франт, который, везет, где только серия или даже или
шубрачного, одно из употребляется недоунов-рав-
ников, как правило совершается на помысл глазах.
К тому как между этими случаями невольничий
развитием своих законных обязанностей много

было бы так же, для стирания кожи, как и
послеудачно видно будет, направлено нужно под-
зор и контроль лица, если значительный средний размер,
правила и образцы суровой востра, то, раздумывая,
то, при отсутствии этого контроля, рисована, была
яснито и безниказано могут совершатся, или самим
узнать совершатся, противозаконных свои действия, и
да как бы так в силах часто стирания и ин-
рессе других лица и даже привителств.

Вот я пишу, по возвращению и внимательным взглядом
въ упомянутой законъ о наказуемых при посылке букв
натуръ хотя одного уголовного дела, впрочем и различная
цель этих законов думается для важного вразумления
нас и потребности при губернаторских так же, как
которых, въ силу этого же закона, избираются са-
мыми губернаторами и, находясь въ такой же
зависимости, употребляют или по непосредствен-
ному или по усмотрению и которых, не имея каких бы
уши, не входят отъ себя ни с кем ни въ какие
официальные сношения, безъ особого на то прика-
зания губернаторовъ, исполняя только возлагаемые
ими последние на нихъ поручения и поучения свое
жалованье (по своимъ 300 руб. в годъ), по назначению
этихъ летныхъ Натальяшиныхъ, по суммъ коро-
ботного сбора, приехи изъ Бурдской Урава, и по отъ
сербского Общества, становится востанъ ясном и по-
литномъ, какъ предидеть, на самомъ деле, для пра-
вительствъ стало полнотой стало необходимои во

многих обязательств, при каких купили под
зема и купили или под какими намерениями или
земе под прощали сурелии; но, все-таки, купцов и
покупало этого должно производиться чрез посред-
ство, Провитыменту всецело предоставлено и от еврейского
общества отнюдь не зависящая голова, а не чрез
подозрительного в глазах Провитыменту раввина,
всцело предоставлено собственным своим интересам
и, вдобавок, поставлено рабаки зависящая от суб-
рациона его общества.

Следующие случаи суть из которых из этих,
также что упомянутых обязательств.

Важность упомянутых книг со стороны
видения одна с одной стороны и другая изобразит-
ельная при видении мать, с другой, известна вели-
чине. Эти книги, по ст. 1609 и 1611 т. IX вступают
различными в двух экземплярах и являются
или на еврейском и русском языках, и по окончании
каждого года представляются на проверку в Герц-
огия Эрвана. Между тем в этих Эрванах
один раз совсем нет ни одна из статей, которой
модель поворотом выдает и упомянутых еврейских
статей книга, по закону Доманово обязательных о
них параллельными русскими статьями. Но эти
подзаконные весьма важно должны быть поставлены
составлять при реализации Еврейского права сур,
значимое еврейские традиции и язык.

По ст. 1412 и 1413 т. IX различия издания представляются,

по поводу, еврейскими училищами Гейн
Нациями, по указу отъ Министра Внутр
Делъ Фрише, въдомости о почитаемъ еврейск
яхъ, суграющихъ своихъ единовѣрцевъ среди
летать. Въ этихъ ведомостяхъ училища
прошлые, и о тѣхъ: суграются ли эти учили
ща, суграемыя училищными Начальствами
ке Начальства и Нациа суграются и ур
зачены, охъ можно тѣмъ, поворотъ на ихъ
въдомости и удостовѣряется не урзачены ли
ли охъ училищныхъ поворотомъ, въ порушени
ни сѣхъ предписанъ отъ Чрезного Начальства,
Но за тѣхъ училищныхъ, при Начальствѣ, тѣхъ
еврейскіе предписанъ и охъ, самая важная
оуказанная поворотомъ, лично: охъ. тѣхъ ли еврей
скихъ по ведомостямъ Начальствами Финляндіи,
не можетъ быть приведена въ исполненіе, а
приведена быть въ исполненіе при нахожденіи
каждаго Губернатора охъ, знающаго охъ
предписанъ охъ.

При поворотѣ со стороны Начальства за охъ
наблюдени за нравственностію училищныхъ въ охъ
училищныхъ заведеніяхъ, по ст. 1398 по IX, при
нужности суграются въ соображеніе охъ и охъ

По ст. 1063 т. II ч. 1, при возникновении у евреев разногласия на севоме и непольский один только выно в одну из политических обществ в Эрзурум, Губернское Палатство давать свое дозволение (статья же ст. 1068) на учреждение своей политической школы лишь по изслыдованию, каковы только разрешаются эти общественные учреждения еврейской веры и по удостоверению в добродетели и нравственности и общественном спокойствии, испрашиваемые при этом разрешения в Министре Внутренних Дел.

Но это изслыдование и это удостоверение непременно не исполняются для Губернаторов при отсутствии у них лица, хорошо знающего все законы и обычаи еврейской веры.

Политии, наблюдая за запрещенными занятиями и сессиями (ст. 1068 т. II ч. 1), в случае необходимости можно вешать или вв распространении таковых, покаяние или исправление на еврейском языке, или иному должному тогда обратитесь к лицу, хорошо знающему еврейский язык, для разрешения или позволения или запрещения или обращения.

По ст. 1178 и 1179 т. I, (Закон о питательной веры) евреи, в которых поставлены или живые веры, разрешаются еврейские учреждения, для своего удостоверения, при разрешении обрядов, ипотечных (розничное) или вв платана акция, или по еврейским документам или переводчиков Эрзурумских общины согласно объявлению о комитетах ипотечного Банк на Сиретке такого рода лица и о лицах, которых будут они изслыдовывают. Но также может, при отсутствии в Эрзурумских

Израильских периодических журналов, эти журналы становились на-
много менее интересными, но недостатком являлось, в отрывочной
экономической исторической стороне и изредка наличие дохода
(интереса), весьма изредка могли бы составлять подробные
материалы лица, значительного значения и сведения еврейской ре-
лигии.

Но ст. 216 п. II ч. 2 и ст. 117 п. 1 ст. 281 п. I ч. 13, воз-
лагающая на Губернаторов, для составления таблиц
расходов, подлежащих при отпуске в провинции провинциаль-
но королевскому совету, собрать подробные сведения о всех
расходах еврейских обществ, по содержанию синога-
гов, школ, богадельниц, больниц и по другим учреждениям,
а по п. II названного приложения Губернаторы имеют,
по усмотрению своему, сохранить и другие статьи о
судебных расходах, особенно принадлежащих бедным, и другие
существовавшие, или же, по всеобщему введению, приука-
завшие, по известным обстоятельствам, подлежащим.
Здесь очевидно, что для собрания упомянутых ста-
туй о еврейских учреждениях и расходах, (составля-
ющих все эти сведения были действительными и внут-
ренними), а также для скрупулезного исследования о при-
надлежности или вновь введенными еврейскими общес-
тами (опыта с ними же, чтобы эти сведения были
основательными) Губернаторам необходимо иметь со-
бранные лица, хорошо знакомые с внутренним
положением и потребностями евреев, имея истинными на-
добностями, религиозными и прочими сведениями и обя-
занности.

Согласно п. 9 и 10 и 11 и 12 и 13 и 14 и 15 и 16 и 17 и 18 и 19 и 20 и 21 и 22 и 23 и 24 и 25 и 26 и 27 и 28 и 29 и 30 и 31 и 32 и 33 и 34 и 35 и 36 и 37 и 38 и 39 и 40 и 41 и 42 и 43 и 44 и 45 и 46 и 47 и 48 и 49 и 50 и 51 и 52 и 53 и 54 и 55 и 56 и 57 и 58 и 59 и 60 и 61 и 62 и 63 и 64 и 65 и 66 и 67 и 68 и 69 и 70 и 71 и 72 и 73 и 74 и 75 и 76 и 77 и 78 и 79 и 80 и 81 и 82 и 83 и 84 и 85 и 86 и 87 и 88 и 89 и 90 и 91 и 92 и 93 и 94 и 95 и 96 и 97 и 98 и 99 и 100 и 101 и 102 и 103 и 104 и 105 и 106 и 107 и 108 и 109 и 110 и 111 и 112 и 113 и 114 и 115 и 116 и 117 и 118 и 119 и 120 и 121 и 122 и 123 и 124 и 125 и 126 и 127 и 128 и 129 и 130 и 131 и 132 и 133 и 134 и 135 и 136 и 137 и 138 и 139 и 140 и 141 и 142 и 143 и 144 и 145 и 146 и 147 и 148 и 149 и 150 и 151 и 152 и 153 и 154 и 155 и 156 и 157 и 158 и 159 и 160 и 161 и 162 и 163 и 164 и 165 и 166 и 167 и 168 и 169 и 170 и 171 и 172 и 173 и 174 и 175 и 176 и 177 и 178 и 179 и 180 и 181 и 182 и 183 и 184 и 185 и 186 и 187 и 188 и 189 и 190 и 191 и 192 и 193 и 194 и 195 и 196 и 197 и 198 и 199 и 200 и 201 и 202 и 203 и 204 и 205 и 206 и 207 и 208 и 209 и 210 и 211 и 212 и 213 и 214 и 215 и 216 и 217 и 218 и 219 и 220 и 221 и 222 и 223 и 224 и 225 и 226 и 227 и 228 и 229 и 230 и 231 и 232 и 233 и 234 и 235 и 236 и 237 и 238 и 239 и 240 и 241 и 242 и 243 и 244 и 245 и 246 и 247 и 248 и 249 и 250 и 251 и 252 и 253 и 254 и 255 и 256 и 257 и 258 и 259 и 260 и 261 и 262 и 263 и 264 и 265 и 266 и 267 и 268 и 269 и 270 и 271 и 272 и 273 и 274 и 275 и 276 и 277 и 278 и 279 и 280 и 281 и 282 и 283 и 284 и 285 и 286 и 287 и 288 и 289 и 290 и 291 и 292 и 293 и 294 и 295 и 296 и 297 и 298 и 299 и 300 и 301 и 302 и 303 и 304 и 305 и 306 и 307 и 308 и 309 и 310 и 311 и 312 и 313 и 314 и 315 и 316 и 317 и 318 и 319 и 320 и 321 и 322 и 323 и 324 и 325 и 326 и 327 и 328 и 329 и 330 и 331 и 332 и 333 и 334 и 335 и 336 и 337 и 338 и 339 и 340 и 341 и 342 и 343 и 344 и 345 и 346 и 347 и 348 и 349 и 350 и 351 и 352 и 353 и 354 и 355 и 356 и 357 и 358 и 359 и 360 и 361 и 362 и 363 и 364 и 365 и 366 и 367 и 368 и 369 и 370 и 371 и 372 и 373 и 374 и 375 и 376 и 377 и 378 и 379 и 380 и 381 и 382 и 383 и 384 и 385 и 386 и 387 и 388 и 389 и 390 и 391 и 392 и 393 и 394 и 395 и 396 и 397 и 398 и 399 и 400 и 401 и 402 и 403 и 404 и 405 и 406 и 407 и 408 и 409 и 410 и 411 и 412 и 413 и 414 и 415 и 416 и 417 и 418 и 419 и 420 и 421 и 422 и 423 и 424 и 425 и 426 и 427 и 428 и 429 и 430 и 431 и 432 и 433 и 434 и 435 и 436 и 437 и 438 и 439 и 440 и 441 и 442 и 443 и 444 и 445 и 446 и 447 и 448 и 449 и 450 и 451 и 452 и 453 и 454 и 455 и 456 и 457 и 458 и 459 и 460 и 461 и 462 и 463 и 464 и 465 и 466 и 467 и 468 и 469 и 470 и 471 и 472 и 473 и 474 и 475 и 476 и 477 и 478 и 479 и 480 и 481 и 482 и 483 и 484 и 485 и 486 и 487 и 488 и 489 и 490 и 491 и 492 и 493 и 494 и 495 и 496 и 497 и 498 и 499 и 500 и 501 и 502 и 503 и 504 и 505 и 506 и 507 и 508 и 509 и 510 и 511 и 512 и 513 и 514 и 515 и 516 и 517 и 518 и 519 и 520 и 521 и 522 и 523 и 524 и 525 и 526 и 527 и 528 и 529 и 530 и 531 и 532 и 533 и 534 и 535 и 536 и 537 и 538 и 539 и 540 и 541 и 542 и 543 и 544 и 545 и 546 и 547 и 548 и 549 и 550 и 551 и 552 и 553 и 554 и 555 и 556 и 557 и 558 и 559 и 560 и 561 и 562 и 563 и 564 и 565 и 566 и 567 и 568 и 569 и 570 и 571 и 572 и 573 и 574 и 575 и 576 и 577 и 578 и 579 и 580 и 581 и 582 и 583 и 584 и 585 и 586 и 587 и 588 и 589 и 590 и 591 и 592 и 593 и 594 и 595 и 596 и 597 и 598 и 599 и 600 и 601 и 602 и 603 и 604 и 605 и 606 и 607 и 608 и 609 и 610 и 611 и 612 и 613 и 614 и 615 и 616 и 617 и 618 и 619 и 620 и 621 и 622 и 623 и 624 и 625 и 626 и 627 и 628 и 629 и 630 и 631 и 632 и 633 и 634 и 635 и 636 и 637 и 638 и 639 и 640 и 641 и 642 и 643 и 644 и 645 и 646 и 647 и 648 и 649 и 650 и 651 и 652 и 653 и 654 и 655 и 656 и 657 и 658 и 659 и 660 и 661 и 662 и 663 и 664 и 665 и 666 и 667 и 668 и 669 и 670 и 671 и 672 и 673 и 674 и 675 и 676 и 677 и 678 и 679 и 680 и 681 и 682 и 683 и 684 и 685 и 686 и 687 и 688 и 689 и 690 и 691 и 692 и 693 и 694 и 695 и 696 и 697 и 698 и 699 и 700 и 701 и 702 и 703 и 704 и 705 и 706 и 707 и 708 и 709 и 710 и 711 и 712 и 713 и 714 и 715 и 716 и 717 и 718 и 719 и 720 и 721 и 722 и 723 и 724 и 725 и 726 и 727 и 728 и 729 и 730 и 731 и 732 и 733 и 734 и 735 и 736 и 737 и 738 и 739 и 740 и 741 и 742 и 743 и 744 и 745 и 746 и 747 и 748 и 749 и 750 и 751 и 752 и 753 и 754 и 755 и 756 и 757 и 758 и 759 и 760 и 761 и 762 и 763 и 764 и 765 и 766 и 767 и 768 и 769 и 770 и 771 и 772 и 773 и 774 и 775 и 776 и 777 и 778 и 779 и 780 и 781 и 782 и 783 и 784 и 785 и 786 и 787 и 788 и 789 и 790 и 791 и 792 и 793 и 794 и 795 и 796 и 797 и 798 и 799 и 800 и 801 и 802 и 803 и 804 и 805 и 806 и 807 и 808 и 809 и 810 и 811 и 812 и 813 и 814 и 815 и 816 и 817 и 818 и 819 и 820 и 821 и 822 и 823 и 824 и 825 и 826 и 827 и 828 и 829 и 830 и 831 и 832 и 833 и 834 и 835 и 836 и 837 и 838 и 839 и 840 и 841 и 842 и 843 и 844 и 845 и 846 и 847 и 848 и 849 и 850 и 851 и 852 и 853 и 854 и 855 и 856 и 857 и 858 и 859 и 860 и 861 и 862 и 863 и 864 и 865 и 866 и 867 и 868 и 869 и 870 и 871 и 872 и 873 и 874 и 875 и 876 и 877 и 878 и 879 и 880 и 881 и 882 и 883 и 884 и 885 и 886 и 887 и 888 и 889 и 890 и 891 и 892 и 893 и 894 и 895 и 896 и 897 и 898 и 899 и 900 и 901 и 902 и 903 и 904 и 905 и 906 и 907 и 908 и 909 и 910 и 911 и 912 и 913 и 914 и 915 и 916 и 917 и 918 и 919 и 920 и 921 и 922 и 923 и 924 и 925 и 926 и 927 и 928 и 929 и 930 и 931 и 932 и 933 и 934 и 935 и 936 и 937 и 938 и 939 и 940 и 941 и 942 и 943 и 944 и 945 и 946 и 947 и 948 и 949 и 950 и 951 и 952 и 953 и 954 и 955 и 956 и 957 и 958 и 959 и 960 и 961 и 962 и 963 и 964 и 965 и 966 и 967 и 968 и 969 и 970 и 971 и 972 и 973 и 974 и 975 и 976 и 977 и 978 и 979 и 980 и 981 и 982 и 983 и 984 и 985 и 986 и 987 и 988 и 989 и 990 и 991 и 992 и 993 и 994 и 995 и 996 и 997 и 998 и 999 и 1000

Также как по п. 8 (таже же) годовому сбору; подпадают лишь зубы скота и птицы на полюс (т. е. годне, по закону еврейской вето, по представлению еврейств) и продажа лишь кончины мяса, но для еврейских евреев от дискриминации со стороны антииудейца, при введении этого антииудейца, а еще более для надписанного обхвотного надписанного Маламента (таже же п. 4), чтобы этот сбор отнюдь не относился на Христианств, необходим также составление на книжку зубов скота и птицы, свободное во законных еврейской вето, выраженное возможность определять кончину зубов скота и птицы, а также кончину надписанного мяса.

Но п. 52 и 53 (таже же), для оправдания откупа
лица отъ подорожа, удой съезда и прочие преимущественно
иные привилегии, въ владении откупщика и развива-
ющаго такую привилегию, которые при этомъ удое уи
требуются только для откупщика отъ суда, сво-
боды для compra полей представляются развивающим.
Но весьма важное отягощение по въ виду именно
этой законной дозволенной итэры, дряхлых откуп-
щиками (и не редко еще при помощи пристрастных
ихъ или независимых) евреями, подкупчивыхъ предвита-
ми, порочному сбору подьяковскимъ (таже же п. 44 и
56) и прочимъ лицамъ Капальтской канцелярии и отбра-
щенныи лицамъ при участии чювства, знающего привычки
обрядовъ и законовъ ивъ вѣры, потворной, считае на суще-
ствъ отъ еврейскаго общества независимой, въ составленіи
беспристрастно и справедливо определить компетент-
ность и правоспособность упомянутыхъ еврейскихъ
привилегій и достоинствъ называемыхъ откуповъ.

Но п. 7 (таже же) и ст. 1067 м. Д. 2. 1 порочному
сбору не подвергаются приличной вѣтхозаветнаго вѣро-
служенія, употребительные евреями по старинѣ и по
большой итэри и при установленіи или обрядовъ вѣро-
исповѣданія. Здесь также необходимо иже, знающая
обрядовъ еврейской вѣры, которое можно бы правдиво и
справедливо указать на тѣ различные предвѣты, кои,
въ силу упомянутого закона, свободны отъ откупа
въ порочной сборѣ.

Согласно ст. 1378 т. IX подписи сзади на руко-
писях букалахъ, Правительству или суду подаваемыхъ,
при подающей рукописи на Вуковичъ языкъ, допускать
ся по сербски, но съ переводомъ на русский языкъ и
подлинникомъ засвидетельствованнымъ Эмилемъ Педаномъ.
Копии образцовъ требуются переводъ на Вуковичъ языкъ
съ подлинникомъ засвидетельствованнымъ переводомъ въ
духовныхъ завѣщаній, составленныхъ на сербскомъ
языкѣ (ст. 1044 т. X в. 1), для переводовъ книгъ, выдан-
ныхъ на сербскомъ языкѣ (ст. 522 т. XI в. 2), для
объявленій о торгахъ, при исполненіи русскихъ повинностей
посредствомъ торговъ (ст. 11 т. IV) и т. п. Вуковичомъ, при
переводѣ съ сербскаго языка на Вуковичъ и подлинникомъ
засвидетельствованіемъ Эмилемъ Педаномъ, при торговыхъ
важностяхъ, въ случаѣ измѣненій суммъ, должны быть
подготовлены листы, на которыхъ Правительство мо-
жетъ считать каковыя договоры и которое впрочемъ
хорошо знаетъ языкъ русский такъ и сербскій
языкъ, но отнюдь не сербскому языку, съ одной
стороны, какъ выше уже упомянуто было, въ видахъ
Правительства разогрѣтій и въ видъ каждаго съ
серию вѣдомъ, невольно припрятанную, и съ другой
стороны, поощрительныхъ словъ Т. Министра Ка-
редина Просвѣщенія (въ вѣдомствѣ вѣдомствъ равныхъ
этомъ погнать свое малое образованіе) разъ на
всегда, кляпильному прозвищу «недоучка».

По ст. 508 т. IX подвергаются наказанію съ

ри, подписавшие приговоръ съ стороны въ разсудка
бѣе отпора; поже приговорае порочнае, сира; за кона-и
ѣе только припущено суждено или алоупотребленіемъ съ
ривѣ поступки.— Этимъ весьма важно и необходимо ли
це, составленъ Правительствомъ составленъ, отсюда не имѣт
цес (подобно развину) конна-илю емошнѣе и сѣхъ съ
серійстнѣе обисетнѣе, зеренно претернѣе Эмошнѣе сѣр
отѣ сѣрдегъ и обѣтнѣ, для претернѣе сѣрдегнѣе ис
тнѣтнѣе сѣрдегнѣе посланнѣе поступковѣе приговораеннѣе
сѣрдегъ и приговораеннѣе какъ претернѣе или невиннѣе.

Для франкозѣе новѣ-илю нѣе сѣрдегъ по отпора развину
въ сѣрдегнѣе для нѣе сѣрдегъ вѣрдегъ, за кона-и претернѣе
и. Э. 1, ривнѣе претернѣе знатнѣе сѣрдегнѣе, нѣе,
отѣ, развину, отѣе нѣе и сѣрдегъ-илю нѣе сѣрдегъ
Натаннѣе, сѣрдегнѣе знатнѣе отѣе вѣрдегъ знатнѣе
нѣе-илю сѣрдегнѣе и законнѣе вѣрдегъ сѣрдегъ, сѣрдегнѣе
Этѣе сѣе претернѣе знатнѣе, какъ и сѣе вѣрдегнѣе нѣе
вѣрдегъ, сѣрдегнѣе отѣе вѣрдегъ на основаніи законнѣе
сѣрдегнѣе ривнѣе. Единственнѣе сѣрдегнѣе тнѣе,
нѣе сѣрдегнѣе, нѣе сѣрдегнѣе вѣрдегнѣе у сѣрдегъ, сѣрдег
нѣе нѣе развину, вѣрдегнѣе нѣе, нѣе сѣрдегнѣе
нѣе нѣе нѣе, сѣрдегнѣе у сѣрдегнѣе сѣрдегъ, сѣрдегнѣе
нѣе вѣрдегъ законнѣе сѣрдегнѣе вѣрдегъ, нѣе сѣрдегнѣе
нѣе нѣе знатнѣе ривнѣе, нѣе нѣе нѣе законнѣе
или претернѣе.

Для сѣрдегнѣе сѣрдегъ отѣе нѣе нѣе нѣе нѣе
нѣе сѣе нѣе ривнѣе вѣе нѣе нѣе нѣе нѣе, сѣе
нѣе нѣе нѣе нѣе, нѣе нѣе нѣе нѣе нѣе

т. 31 в 1. составление о сей мысли, на еврейском языке, табыли, которая, для общаго своднаго, пишется въ каждой силлоготъ и малютынной мысли. Но самое составленіе этой табыли на еврейскомъ языке, удовлетвореніе вѣрности ея съ подлиннымъ русскимъ воображеніемъ и то стилинее найходисіе на ижевкуснѣе свой отянуто подобно въ вѣкахъ еврейскихъ и малютынныхъ Вильма, (однѣ, въ величественнѣе случаѣ, на ономъ языкѣ, такой табыли многуи пѣтъ,) можетъ и должно быть порождено лишь составившаго гуръ Журнальщика еврейскій, знающаго языкъ еврейскій, такъ и русскій языки.

Знаете, почему не станете отрицать, что въ случаѣ существахъ разнороднѣ, въ числительствѣ и Ветъ 1008 т. 31 в 1, вторичнаго языка еврея или гречка, при существованіи суррогатной связи и связности по первой языку, каковыи производите законовъ строгости и зауроченнаго двояченнаго или двояченнаго. Но такъ какъ такіе случаи, при доволнительнѣе интерпретациѣ разнороднѣ, въ случаѣ нѣ, явленіе по советамъ разнороднѣ, между тѣмъ какъ приуроченіе существованія или отсутствія законнаго суррогатной связи основано на правилѣ еврейской вѣры, то наша разнороднѣ-недоучка, произвольна или отвѣтительна или же просто по изданію еврейскихъ законовъ вѣры, и суртъ, безконтрактно и безнаказно, поступаетъ въ янгалъ совершенно вопреки названнаго еврейскаго правила. Очевидно, что для отянутого молуцие отъ этого производнаго употребленія евреизма въ суррогатной (двояченнаго или двояченнаго) и для востановленія,

въ переднихъ службахъ, поступенъ раввиновъ, неода-
дно, со стороны Управы Училищъ, иже, свидѣвая во
имя еврейской вѣры.

Во силу пункта 1 въ ст. 1086 т. X. в. 1, браки
и разводы, совершаемыя не раввинами или ихъ помоч-
никами, признаются незаконными. Между темъ, ка-
къ известно, съвѣтъ по раздѣлу у евреевъ служитъ совокупно
у нихъ браковъ и разводовъ не раввинами и не ихъ помоч-
никами, а лишь по одобреніи раввиновъ, съ ихъ же
вѣдома и позволенія, совершаются частно много бра-
ковъ и разводовъ противозаконныхъ, не вносимыхъ
въ установленныя имперіальскія книги. Извѣстно
также, что, по закону, одинокое обязательство для
всѣхъ имущихъ въ Российской Имперіи въносимое
даней, въ рѣбѣхъ признаются не иначе какъ
послѣ рожденія въ законномъ бракѣ. Но по причине эт
матрицныхъ, приписанныхъ незаконнымъ, состоятъ у евре-
евъ браковъ и разводовъ, свидѣній во 1^ю книгу у евре-
евъ ипотечнаго судна въ увѣренности и двойственности и
во 2^ю незаконныхъ и незаконное свидѣніе рѣдства;
кто является весьма важнымъ, серьезнымъ вопро-
сомъ, при свидѣтельскихъ показаніяхъ евреевъ, при при-
обрѣтеніи судномъ лицируется по наследству, при
звѣтаніи по самойрному положенію, при отдѣленіи
общей войсковой повинности и т. п. Но все это зло
весьма трудно и верно можетъ быть устранено, при
существованіи каждаго частнаго подобнаго бюрократическаго

предлагали, отменяли или приостановили в волеизъявлении
лица, пользовавшегося правом своего владения и только бы
выступившие в качестве свидетелей, но без участия
отца своего наследника: предлагали или возмущались
то совершаются у евреев браки и разводы не равными
и не в их полномочиях, и даже, по завету их, в
их вдовах и союзках (иные браки и разводы за-
конно признаются недействительными;) то раввинам снисходитель-
ливо, пренебрежительно, совершаются браки между еврейскими де-
вками достигшими летности и неизвестного возраста
или возраста; третья раввина допускают вторичный
браки сестры, при существовании еще у венгеря или
еще одной вдовы или по гражданскому браку, и могут они са-
мостоятельно отказываться служить в совершении дел по
закону законного брака, или какого-либо другого, эти ра-
винские, сестры еврей, то раввина; (двухлетний, раз-
лучается, извещением призывали,) самостийно, призывая
попривести законного еврей, хотя при подорожном и доку-
ментации, что эта сестра была посылена вдова, все вва-
жно всмотрит и разрывших Моисеев, то раввина, в
интересах сестры, вдовам закону, сами не совершив
попривести законных еврей и упрямство все делав случаи
новых сестрых даже по истощении материи браков
того попривести законных какими-нибудь законными
лицами все еврей, не редко вникают эти сестры еврей
актом во установленные материнские книги или посылу-
ются записывать какое-нибудь материнское наименование,
то: всегда призывали это свое удовлетворение у себя

урана, за огно, но одной диктацией много ничего не делают
или и часто, вдобавок, всякая вещь — предметом, на
разные, пользуются — итак же суровою властью, ради-
ально примененными объективно возмущаются у сво-
их просителей, за совершение для них какого-либо акта,
более тяжкого, в законном смысле, в смысле закона, или наста-
витель, (или же более, при восходящем отступлении, в сред-
ствах и так далее, при нарушении закона, или же состав-
ляя откровенно преступной, но суровою рукой составив-
шей, т.е. т.е.) но разумею, (поэтому, по суровою сур-
овости) внимательно возмущаются браковидные
приверженцы и так же вообще неизвестностию сурово без вла-
сти предостережения законной суровости равнина тогда
горюда, посылу возмущаются в браки предостережения.

Но все это и так же подобно противоборствующим по-
ступкам многих из суровых равнин, это как все-
гда страдают интересы как личности и так же и
Правительства, современно возмущаются от одной только
только знания равнин, что за ними поставлено свидетелем
законной власти поставленного свидетелем Правительства
и так же все это сурово возмущаются лица, все же
при этом вращающиеся среди равнинных лиц,
равнинных, сурово, нильма, или даже больше, или
этих нильминных, недоумов, законном как суров-
ский закон так и все обобщен сурово, закон и обобщен-
ная закон и, вдобавок, хорошо знакомые со всеми ра-
внинными правилами и возвратами.

Знакомые так же образом, некомпетентность
суровых равнин в глазах Правительства и сурово возмущаются

въ нѣмъ подвѣрѣ, съ одной стороны, и необходимость наша
дѣлать, намъ это въ расхождѣ, при каждаго Губернатора,
одного или даже двухъ ерцевъ, для исполненія порученій, по
предметамъ, требующимъ особаго знанія въ законодѣл. и сф.
дѣлъ сарайской вѣрны — съ Губерн., и полагая, что имѣя вѣру
и Вашему Высочайшему повелѣнію, такъ Губернату Ни-
калавскому Вашему Губернатору, такъ угодно будетъ
имѣть при Васѣ Имѣніи хотя одно такое ерце,
для непосредственнаго исполненія особаго порученія Ваш-
его Высочайшего повелѣнія, по вѣрѣ означенной и та
подвѣрѣ сарайской предвѣрѣ, только была при насъ
чтено возмущающаго въ Имѣніи Николаева сарайской вѣр-
дѣлывающаго вѣрѣ возмущающаго между ними разво-
дывающаго сарайской вѣрѣ, — я осмѣливаюсь ходатай-
ствовать предъ Вашимъ Высочайшимъ повелѣніемъ
исполненія дѣлывающаго исполненія правосла-
внѣ, полагая, возмущающаго много въ дѣлывающаго
Вашему Высочайшему повелѣнію въ сарайской вѣрѣ
1878 года, и вышло о назначеніи моего на уральскую
службу, для исполненія особаго, непосредственнаго поруче-
нія Вашего Высочайшего повелѣнія по Имѣнію Ва-
шему, по вѣрѣ предвѣрѣ, требующимъ особаго знанія
въ законодѣл. и сф. дѣлъ сарайской вѣрны.

Осмѣливаюсь обратиться благосклонное вниманіе Ва-
шего Высочайшего повелѣнія на прошеніе Г. Митина,
вплоть въсторонную и благоволила бы Вашимъ ерце им-
постованію, службу мою, вѣрѣ, въ каждаго Николаева
скла развожд., вплоть надрѣно, что все порученія

Вашего Восточнославянознавца, — как хорошо
знающей все прелесть и сложность еврейской речи, до-
вольно сведущей во всяких еврейских вопросах, в том
и в эврейских, ивритских, в особенности, и в обла-
сти ивритской достаточно знание в области софисти-
ки, особенно касающихся грамматики, законов, будучи
применяя также в семантике, при встрече новейши-
сти, вполне переводима на Вульский язык, в языке
французского, Польского и греческо-еврейского, а также
и еврейского разговорного языка; — в особенности в совре-
менной ивритской и греческой, ивритской ивритской
и ивритской ивритской ивритской ивритской ивритской
этой будущей новой еврейской ивритской.

Бывший Николаевский еврейский раввин
Марк Когонь.

Лист Миколаївському військовому губернатору від директора народних училищ.

17 лютого 1881 р.

МИНИСТЕРСТВО
НАРОДНАГО ПРОСВЕЩЕНІЯ
САНКТЪ ПЕТЕРБУРГЪ
ОБЩЕСТВОЕ ОБОУЧЕНІЯ
ДИРЕКТОРЪ
НАРОДНЫХЪ УЧЕБНЫХЪ
ЗАВЕДЕНІЙ

Февраль 17 1881 г.

ЦАРИЦА.

на К. В. Т. [illegible]
 по ст. п. в. в. [illegible]
 Ад. Митин [illegible]
 23 фев
 по [illegible]
 24 фев

23

Копия

Его Превосходительству
 Господину Военному Губернатору г. Николаеву.

Митинствующий в г. Николаеве, по инициативе г-да А. Б. [illegible], начальник уездный Афанасий [illegible], просит о предоставлении разрешения о разрывании оной открытой в г. Николаеве в частное еврейское училище, 3го разряда, - посылку поскорейшим образом Вашему Превосходительству почитать неким удовлетворением: может ли г. Отдѣленіемъ быть одобрена или учинена по своей собственной законодательной части.

Директор, А. Д. Ковалев

**Відомість про кількість студентів Новоросійського університету
по віросповіданням за 1881 р.**

<i>Факультети, курси</i>	<i>право- славно- го</i>	<i>римсь- ко- Като- лицько- го</i>	<i>люте- ран- ського</i>	<i>вірме- но- григорі - анського- го</i>	<i>кара- ім- сько- го</i>	<i>єв- рей- сько- го</i>
Історико-філологічний						
1 курс	4	1				
2 курс	16	1				1
3 курс	23					
4 курс	26					
ВСЬОГО:	69	2				1
Фізико-математичний						
А. відділення математичних наук						
1 курс	12	4				2
2 курс	10				1	
3 курс	15					2
4 курс	9			1		1
ВСЬОГО:	46	4		1	1	5
Б. відділенні природничих наук						
1 курс	10					12
2 курс	13	2				3
3 курс	20					3
4 курс	19		1			
ВСЬОГО:	62	2	1			18
Юридичний						
1 курс	18	3				12
2 курс	19		1			11
3 курс	25	3				3
4 курс	19					3
ВСЬОГО:	81	6	1			29
ВСЬОГО:	258	14	2	1	1	53
ЗАГАЛОМ:	329					

Циркуляр Міністерства внутрішніх справ Миколаївського воєнного губернатора про зміни в виборах равнівів і надання відомості з цього питання.

15 грудня 1888р.

**МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДѢЛЪ.**

Господину *Николаевскому* Военному Губернатору.

**ДЕПАРТАМЕНТЪ
ДУХОВНЫХЪ ДѢЛЪ**

15 Декабря 1888 г.
№ 6710.

Кудряв
Собраніе
Губернатор
Министр
28 декабря

Высшая Комиссія для пересмотра дѣйствующихъ въ сферѣ въ И м п о р і и законовъ, приняла въ принципѣ постановленіемъ сохранять допущенныя въ законодательствѣ различія въ избірномъ началѣ, выходя изъ тѣхъ началъ законодательства:

- 1., продлить срокъ службъ равниновъ;
- 2., увеличить число ихъ въ многоклассныхъ мѣстностяхъ, избираемыхъ лишь только одного разряда,
- и 3., ограничиться по отношенію къ кандидатурамъ въ помощники равниновъ, требованіемъ отъ нихъ того образовательнаго ценза, какой признается достаточнымъ для равниновъ въ губерніяхъ Царства Польскаго, т.е. знація русскаго языка, въ объемѣ курса двухклассныхъ начальнаго училища.

При проектированіи этихъ мѣръ Комиссія руководствовалась общими лозунгами сеобраніями, а именно:

по первому пункту нѣтъ въ виду невозможность для равниновъ, избираемыхъ только на трехлѣтіе, уклониться пречю на основаніи статьи и

ища какую либо самостоятельность, необходимую для правильно-
сти их действий.

Второй мэра мотивируется практическим неудобством сум-
марного порядка избрания из даммы городов или даже избито-
сти, несмотра на чуждость еврейского населения, одного то-
же равнина, что соответственно должно затруднить удовлетворе-
ние неполноценных кандидатов на нем обязанностей.

Николець, проектируемое из третьего пункта установление
образовательного ценза для помощников раввинов объясняется
как отсутствием из какой прямоты в том указании, так в
особенности тем, что требования от помощников одинакового
от равнинным образованием, за недостатком необще кандидатов
на равнинские должности, от обще-научным образованием [по-
нужно курсов средних учебных заведений], оставят много из
еврейских полномочных областей из крайнее затруднение отне-
сительно приискания подходящих лиц.

Подробная разработка изложенных предположений, для лоп-
ления их в законодательном порядке, по В И О О Ч А Р И Е
И У повелению, возложена на Департамент Иностранных Дело-
в.

Вследствие сего и для подлежащего уяснения вопроса о
том, из какой мэры означенными предположения отычавать местам
потребностям и условиям, необходим для Министерства сви-
дия о том:

1., отычавать ли и на какой миниме срок продлить службу
раввинов по общественным выборам, и если не для войск без
исключения раввинов, то по крайней мэры для тех из них, ко-
торые не имеют

тарих прелюбности порвас трократна викликане, са указанима при ономт околько было из послѣднее допикантисо случком ут - дарованіа равнинноу на второе трократисе.

Въ виду и въ виду
въ виду

2., во взысканіи ли безпорядковъ по виденіи неграмотныхъ книгъ и новеллоніи другикъ, лежащихъ на равниннахъ, по ст. 1006 Т. XI Ч. 1 Ст. Явл., обязанностей то обстоятельство, когда въ изданіи одного равнина находится нѣсколько положительныхъ до - мовъ съ десютеми тислякъ окрестъ, разбросанныхъ нмолга по все - му уѣзду, и на рѣдкѣ и на нѣсколькихъ уѣздахъ губерніи.

Въ виду

3., кто въ книжкѣ случался, при болѣзні равнина или из его отсутствіа, испрашиваетъ его должностя, и какихъ образомъ равнина въ состояніи исполнить требованіа ст. 1071 того же за - коня о непріиманіи его участіа въ Уставотомныхъ при каждой окладной и положительной школѣ особикъ прелюбникъ, буда оіа по - слѣднее правикъ обладаемъ на практикѣ.

Въ виду

4., веб ли обязанности на лица помощникъ равнинноу облада - ютъ опредѣленными для оныхъ послѣднихъ образовательныхъ чинкомъ, на какое число душъ она обыкновенно избираются и есть ли дѣй - ствительны отъ нихъ польза, особенно въ тѣхъ случаяхъ когда они, избранны по закону 1 или, къ ст. 1006 исполнить свою должностя подя непосредственнымъ наблюденіемъ и руководствомъ равнина, провинитъ веб дѣла его предьявленія, на болѣе или ме - нѣе отдаленныхъ мѣстностяхъ и

въ виду
въ виду
въ виду

5., не предпочтительнѣе ли было бы, въ каибъ повеленіахъ равнинноу, раздѣлитъ Горета и мѣстности, от значительныхъ чи - сломъ еврейскаго населенія, на округы, подчиненныя отдѣльнымъ равнинноу, и въ такомъ случаѣ какое число окрестъ могло бы от

Въ виду и въ виду
въ виду
въ виду
въ виду

удобствомъ состоятъ въ видѣніи одного равнина.

7.

О избраніи и доставленіи, въ невозможныхъ по продолжительнымъ врсчюмъ, означенныхъ свѣдѣній, а также отнесениа къ сему приа - моту статистическихъ данныхъ, по прилагаемой при оныхъ формѣ, имѣо честь покорнѣе проситъ Ваше Высочайшее повелѣніе съ принакупленіемъ заключенія Вашего по существу изложенныхъ книгъ предположенія Свеной Комисіи о окрестяхъ.

За Министра Внутреннихъ Дѣлъ,

Тавриаз Министра [подп.] Кн. Г а т а р н ы ъ.

Скрѣпкой Директора Кн.М.Е а м а к у н к и н ѡ Гр. У м о р а с к и ѡ ѡ.

Вѣрно: *Въ виду и въ виду*
въ виду

№13

Лист піклувача Одеського навчального округу Николаївському міському голові про дозвіл Міністерством народної освіти відкрити двухкласне Єврейське училище с ремесленным відділенням в м. Николаєві.

26 червня 1890 г.

**МІНІСТЕРСТВО
НАРОДНАГО ПРОСВІЩЕНІЯ**
ГОЛОВНАГО УПРАВЛІННЯ
Одеського Навчального Округу
КАНЦЕЛЯРІЯ
Одеса
Лист 1890
№ 13

Господину Николаевскому Губернскому Та-
ланду.

Г. Министеръ Народнаго Просвѣщенія,
вѣдомствѣ представленій ваше отъ 28 Июл.
бѣя 1888 г. № 10308, предположеній отъ 20
сего Іюля № 10308, извѣстия сообщая, что,
въ виду согласія Министерствомъ Внутреннихъ
Дѣлъ на ассигнованіе на снѣгъ пензенск.
снѣга изъ особаго сбора по 4/5 руб. ека-
родно на образованіе иредположеніе въ
устроеніи въ г. Николаевѣ, землѣ окрест-
ной Тальмудъ-Тора, двухкласснаго еврейскаго
училища по предложенію 24 Марта 1878 года,
Его Сіамскаго Императорскаго Высш. на г.
Николаевѣ означеннаго училища въ коммис-
сію отдѣленіемъ.

Совѣщая, вѣдѣти съ снѣгъ, въ исполненіи,
номъ директору народнаго училища Херсон,
ской губерніи для сообщенія съ
его стороны распоряженій, нѣтъ чести уѣд.
должна в снѣгъ Ваше Присохудителство,
въ дополненіи къ стѣнонѣ, возну по песто,
иному предмету отъ 3 февраля сего года
№ 178.

П о к л а ч и т е л ь

С. С. С.

Президиаль. Канцелярїя. *В. Покровский*

В Журнала 1-го Июня 1890г. Ст. 2^я

Румыния

Согласно постановлению съезда...
графографов, Директора...
о...
и...
...
...

Варш. Уг. Директор...

ДАМО. Ф. 216, оп. 1, стр. 740, арк. 16.

Тимчасові правила про завідування Миколаївським єврейським кладовищем.

1 червня, 12 жовтня 1893 р.*

ВРЕМЕННЫЯ

о завідуванні Николаевскія

§ 1.

Николаевское еврейское кладбище находится въ заведеніи Николаевской Городской Управы, въ помощь которой Управой же назначается Комитетъ изъ пяти лицъ, который утверждается въ сихъ должностяхъ Господиномъ Николаевскимъ Военнымъ Губернаторомъ.

§ 2.

Срокъ службы членовъ Комитета трехлѣтній

§ 3.

Комитетъ избираетъ изъ своихъ среди членовъ и распределяетъ между членами обязанности по взаимному соглашенію съ вѣдомъ Николаевской Городской Управы.

§ 4.

На обязанности Комитета лежатъ: а) заведеніе еврейскими кладбищами, б) приведеніе ихъ въ возможно лучшее состояніе, в) забота ослушаній, г) отведеніе мѣстъ на кладбищѣ для погребенія усопшихъ, д) распоряженіе обрядностями и церемоніей погребенія до и на кладбищѣ, е) сборы пожертвованій, когда это окажется необходимымъ для пополненія недостаточныхъ средствъ комитета, и ж) веденіе книгъ и отчетности по § 7.

Примѣчаніе: Сборъ на кладку в § 4 производится по предписанію Городской Управы съ разрѣшенія Военнаго Губернатора.

§ 5.

Средства комитета слѣдующія: а) плата за мѣста отведенія на кладбище для погребенія усопшихъ, б) плата за исполненіе религиозныхъ похоронныхъ обрядностей, в) плата за постановку памятниковъ, г) добровольныя пожертвованія и д) ассигнуемое по слѣдѣ корочнаго сбора на погребеніе бѣдныхъ.

§ 6.

Суммы поступающія по статьямъ § 5 должны быть единовременно внаемѣ въ кассу Городской Управы; для произведенія же необходимыхъ расходовъ ему выдается авансомъ сто рублей, по истратѣ которыхъ и по представленіи въ томъ отчету ему выдается вновь такой авансъ.

§ 7.

Възвѣчай расходуетъ суммы по ордерамъ подписаннымъ двумя членами комитета, расходы же по пунктамъ б. и в. § 4 производится

Николаевскій Городской Голова В. Д.

Членъ Управ

И. д. Дѣлопроизводитель

Печатано съ разрѣшенія С. Николаевскаго, Военнаго Губернатора.

* Дата затвердження тимчасових правил і такси Миколаївським військовим губернатором.

ПРАВИЛА, еврейскимъ кладбищемъ

Утверждено г. Николаевскимъ Генеральнымъ Губернаторомъ 1 Октяб. 1893 г.

не иначе какъ по съѣтамъ утвержденнымъ Николаевской Городскою Управою.

§ 8.

Къ обязанностямъ Комитета относятся веденіе слѣдующихъ книгъ: 1) Инвентарной, 2) Приходо-расходной, 3) Книжонной, 4) Ордерной, 5) Объ умершихъ и погребенныхъ на кладбищахъ.

Примѣчаніе. Книжки готовятся на счетъ суммъ поступающихъ въ распоряженіе Комитета.

§ 9.

По истеченіи каждаго года и не позже Февраля мѣсяца слѣдующаго года, Комитетомъ представляются въ Городскую Управу всѣ вышеозначенныя книги на ревизію, вслѣдствіе которыхъ получаетъ изъ Городской Управы новая книга на слѣдующій годъ, кромѣ инвентарной, которая по произведеніи ревизіи, возвращается Комитету; при представленіи книгъ представляется Комитетомъ также и краткій отчетъ за истекшій годъ.

§ 10.

Независимо отъ отчетовъ представляемыхъ Комитетомъ въ Городскую Управу, Комитетомъ печатается ежемесячно въ мѣсячной газетѣ отчетъ о приходѣ по пун. в § 4, и по пун. г § 5.

Утверждено г. Николаевск. Высшима Губернаторомъ 12 Октяб. 1893 г.

Т А К С А

за погребеніе умершихъ евреевъ, устройство погребальныхъ церемоній и отводъ мѣста для погребенія на Николаевскомъ еврейскомъ кладбище. Комитетъ взимаетъ плату по нижеслѣдующей таксѣ:

1 классъ, разрядъ А	. . . . .	500 руб.
тоже " В	. . . . .	300 "
2 классъ " А	. . . . .	150 "
тоже " Н	. . . . .	75 "
3 классъ	. . . . .	50 "
4 "	. . . . .	25 "
5 "	. . . . .	10 "
6 "	. . . . .	5 "

Примѣчаніе. Бѣдныя евреи хоронятся безплатно по 6 классу. Лица, платящія, но желавшія услуги мѣстному обществу, хоронятся безплатно по одному изъ высшихъ классовъ, по усмотрѣнію Комитета. Лица, не обладающія достаточными средствами, если Комитетъ не признаетъ таже уважительнымъ, получаютъ выдѣлъ по нуждѣ, хоронятся за плату по одному изъ нижнихъ классовъ—по классу высшему.

1.

ГРѢХОВОДОВЪ.

ИДТЬ.

Николаевъ.—Русскіе типографіи.

Клятвена обіцянка жителів м. Миколаєва єврейської національності про вірність Російській імперії.

11 березня 1894 р.*

КЛЯТВЕННОЕ ОБЪЩАНІЕ.

Я, нижепоименованный, обещаюсь и клянусь Господомъ Богомъ, Богомъ Израилевымъ (Адемомъ) съ чистымъ сердцемъ и не по иному скрытному но ииъ смислу, и по силе и вѣдѣнію приводящихъ мене къ присягѣ, въ томъ, что хочу и должно вѣно ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ, своему истинному и природному ВСЕМИЛОСТИВѢЙШЕМУ ВЕЛИКОМУ ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ АЛЕКСАНДРУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ САМОДЕРЖЦУ ВСЕРОССИЙСКОМУ, и ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Всероссийскаго престола Наслѣднику, ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЫСОЧЕСТВУ Государю Царевичу и Великому Князю НИКОЛАЮ АЛЕКСАНДРОВИЧУ, вѣро и не лицемерно служить и во всемъ повиноваться, во щадя живяща своего до послѣдней капли крови, и лоѣ къ Высочему ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Самодержавству, силѣ и власти принадлежача права и преимуществъ, узаконенныя и впердь узаконенныя, по крайнему разуму, силѣ и возможности, предохранять и оборонять и при томъ по крайней мѣрѣ стараться существовать все, что къ ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА вѣрной службѣ и пользѣ Государственной во всякихъ случаяхъ касаться можетъ, о ущербѣ же ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА интереса, вредѣ и убыткѣ, какъ скоро о томъ увидѣю, не только благопрееменно обманять, но и великими шрами отравлять и во допускать тщаться, и всякую нечестивую тайность крѣво транять буду, и повѣренный и положенный на ииѣ чинъ, какъ по сей (генеральной, такъ и по особенной), опредѣленной и отъ времени до времени ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА писаны, отъ предуказанныхъ надо илюю начальствакомъ, опредѣленныхъ инструкцій и регламентахъ и указовъ, надлежащихъ образомъ по совѣсти своей исполнять, иди своей користи, свойстве, дружбыи враждыи противно должности своей и присяга не поступить и такимъ образомъ себя вести и поступать какъ вѣрному ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА подданному благопреемно ость и надлежитъ и какъ я впердь Богомъ и судомъ Его страшамъ оъ томъ всегда отвѣтъ дать могу, какъ суще ииѣ Господь Богъ душевно и телесно да поможетъ. Аминь.

Подписи**

ДАМО. Ф. 216, оп. 1, спр. 830, арк. 10.

*Дата принятия присяги.

Інструкція для комітету по завідуванню єврейською дешевою їдальнею в м. Миколаєві.

23 липня 1894 р.*

И Н С Т Р У

для Комитета по заведыванию еврейской

§ 1.

Николаевская еврейская дешовая столовая имеет своим назначением доставлять бедным еврейск. жителам гор. Николаева и прибалканск. еврейск. и здоровую пищу по возможно дешовой цѣнѣ, равно и бесплатно.

§ 2.

Столовая находится въ заведываніи Комитета, состоящаго изъ семи лицъ, избираемыхъ чрезъ каждые три года представителями еврейскаго населенія и утверждаемыхъ г. Николаевскимъ Военнымъ Губернаторомъ. Порядокъ созыва избирателей и производства выборовъ опредѣляется Николаевской Городскою Управою съ утвержденіемъ г. Военнаго Губернатора.

§ 3.

Члены Комитета исполняютъ свои обязанности безвозмездно. Они избираются изъ своей среды Предсѣдателя и Казначая срокомъ на одинъ годъ кавдаго и распределяютъ между собою обязанности по взаимному соглашенію

Примѣчаніе: Обязанности Предсѣдателя и Казначая не могутъ быть возложены на одне и то же лицо одновременно.

§ 4.

Засѣданія Комитета бывають разъ въ мѣсяцъ, но Предсѣдатель можетъ назначать и экстраординарныя засѣданія. Засѣданіе считается состоявшимся, если въ оное участвовали не менѣе четырехъ членовъ. Въ случаѣ прибытія на засѣданіе менѣе 4-хъ членовъ Предсѣдатель Комитета назначаетъ вторичное засѣданіе, которое считается состоявшимся при наличномъ числѣ явившихся членовъ. Комитетъ рѣшаетъ всѣ возникающіе вопросы адинаголасно или по большаеиству голосовъ, а при равенствѣ голосовъ голосъ Предсѣдателя даетъ перевагу.

Примѣчаніе: Въ случаѣ неявностіи въ засѣданіе Предсѣдателя Комитета, избирающаго членовъ избираютъ изъ своей среды Предсѣдательствующаго для оного засѣданія.

Городскою Головою

Члены Управы: *П. ГРЯХОВОДОВЪ, и*

И. д. Дѣлопривод

Въ Миколаевѣ въ 1894 г. 23-го Липня.

*Дата затвердження інструкції Миколаївським військовим губернатором.

КЦІЯ

О дешевой столовой въ г. Николаевѣ.

§ 5.

На обязанности Комитета лежить: а) заведываніе хозяйством столовой, а) б) всемъ помѣщеніемъ для нея, равно служащихъ, в) выискиваніе средствъ для улучшенія столовой, г) веденіе книгъ и отчетности по § 7 и д) установленіе таксы на продажу порцій. О вознагражденіи таксы Комитетъ доводитъ до свѣдѣнія Городской Управы; увеличивать таксу Комитетъ можетъ только съ разрѣшеніемъ Городской Управы.

§ 6.

Средства Комитета образуются: а) изъ платы за порціи, б) изъ пособій, получаемыхъ изъ суммъ коробочнаго сбора и в) изъ пожертвованій какъ единовременныхъ, такъ и ежегодныхъ, а также изъ обыкновенно предъ поступленіемъ суммъ въ пользу столовой въ размѣрѣ пяти руб.

§ 7.

Къ обязанности Комитета относится веденіе слѣдующихъ книгъ:

- а) приходо-расходной.
- б) ордерной (§ 8)
- в) квитанціонной, изъ которой выдаются квитанціи въ полученіи суммъ.
- и г) инвентарной.

Примѣчаніе. 1) Всѣ книги заготовляются продуктами Комитета.
2) По истеченіи года всѣ книги представляются при вѣдомости отчетъ въ Николаевскую Городскую Управу, которая выдаетъ Комитету новые книги на предстоящіи годъ. Инвентарная книга по прошірѣ от Управы возвращается Комитету для дальнѣйшаго веденія.

§ 8.

Приходъ поступать или въ дежурному Члену и изъ передается Казначеемъ при вѣдомости, или, какъ напр. изъ суммъ коробочнаго сбора, непосредственно къ Казначеемъ. Расходъ производится Казначеемъ по ордерамъ дежурнаго Члена Комитета или по счетамъ пробранныхъ сумъ послѣднихъ.

§ 9.

Комитетъ публикуетъ ежегодно отчетъ изъ собственной печати и въ размѣрѣ отчета представляется въ Городскую Управу.

В. ДАЦЕНКО.

І. КУЗЬМИЦЪ и Л. ВЕКЛЕШНОВЪ.

стела **Н. ШИДТЬ.**

Николаевъ. — Печать типо-лит. графіи.

Прохання батьків Л.Д. Троцького Іркутському губернатору з проханням встановити місце заслання їх сину окремо від А. Соколовскої з метою зашкодити їх шлюбу.

В №201
1/2

ЕГО П Р Е В О С Х О Д И Т Е Л Ь С Т В У
Господину іркутському Губернатору

Землеволодільцев
Давида и Анни Бронштейн.

П Р О Ш Е Н И Е.

Несовершеннолетний сын наш Лев Бронштейн вступается административным порядком в Восточную Сибирь за участие вместе с другими лицами, в том числе и с девицей Александрой Соколовской, за участие в политическом преступлении. Это тяжело для нас, родителей, несчастие не постигло бы нас, если бы сын наш не был вовлечен в преступление означенного Александрой Соколовской. Старше сына нашего почти на целый десяток лет, она воспользовалась собственным юнше легкоумием и обила его с прямого пути. Для укрепления с сыном мои фатальной для него связи и продолжения прежней деятельности своей, Соколовская стремилась и продолжает и в настоящее время стремиться ко вступлению с ним в брак. Попытка эта была сделана во время содержания обоих в Одесской тюрьме. Но мы, родители пользуясь правом, предоставленным нам 6 ст. 1ч. 1жт. статей законов Гражд. воспрепятствовали этому и предполагаемый план о браке не осуществился. Но так как сын мой и Соколовская не отказались и дочке от прежней мысли сочетаться браком и одновременно препровождаются в Иркутск, где сильные распределяются на места поселения их в Восточной Сибири, то мы, родители, опасаемся, что они могут быть поселены в одном месте, где смогут привести в исполнение свои намерения — вступить в брак, угрожающий сыну нашему полной нравственной гибелью: а между тем мы, родители, уверены, что сын наш, при отсутствии на него влияния со стороны Соколовской, исправится и по отбывтии наказания за прежние свои действия, возвратясь в семью и делается полевным гражданином. имея в виду, что по приведенной 6 ст. Зак. Гражд. воспрещается вступать в брак без дозволения родителей, мы для предупреждения могущего последовать брака нашего сына Льва с Александрой Соколовской, почтительнейше просим Ваше Превосходительство не оставить сделать надлежащее распоряжение о ссылке и поселении их в равные местности, с целью разведения их и устранения таким образом, означенного брака, который окажется пагубным для будущности нашего сына и усилит наши страдания.

Над адрес: Горольобринец /Херсон- ДАВИД БРОНШТЕЙН.
ской губернии/ Писковаренн завед. АННА БРОНШТЕЙН.
восточной за

№18

Припис Иркутського генерал-губернатора Иркутському губернатору про встановлення гласного нагляду поліції за Л.Д. Бронштейном (Троцьким) та іншими членами Південноросійського робітничого союзу», які підлягають заслання до Східного Сибіру за революційну діяльність.

20 листопада 1899р.

Секретно.

ИРКУТСКИЙ
ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРЪ.

Господину Иркутскому Губернатору.

Канцелярія
I Дѣлапроизводство

20 Ноября 1899 года.

№ 6992.

На основании ВЫСОЧАЙШАГО повелѣнія, послѣдовавшаго 10 октября 1899 г. по неподданнѣйшему докладу Министра Юстиціи, съеза колониста Промышленской колоніи Елисаветградскаго уѣзда, Херсонской губерніи, Лейба Давидовъ Бронштейнъ, мѣщанин г. Верхнедѣлскаго, Екатериновладской губерніи: Александра Лейбова Соколовскаго, Элія [Илья] Соколовскаго и Герца Лейбова Соколовскаго подлежатъ, за государственное преступленіе, высылкѣ въ Восточную Сибирь подъ гласный надзоръ полиціи на четыре года каждый, при чемъ принятіемъ въ откомандированіи Лейбы Бронштейна означенной мѣры замѣненія разумно и другое приотстановившее о немъ дознаніе, проведено было при Одесскомъ Жандармскомъ Управленіи.

Назначивъ мѣсто жительства Лейбу Бронштейну и Александрѣ Соколовской Преображенскую волость, Заим Соколовскому г. Илимскъ, Киренскаго уѣзда, и Герцу Соколовскому с. Бирюльское, Верхоянскаго уѣзда, жбу честь просить Ваше Превосходительство сдѣлать зависѣвшія распоряженія о подчиненіи названныхъ лицъ, по пути бытіи ихъ во вѣрочную Вамъ губернію, гласному надзо-

ру полиции на вышеуказанные сроки.

При этом считаю необходимым присовокупить для личного Вашего сведения, что лица эти, состоя членами преступного сообщества, именовавшего себя - "Южно-русскими рабочими союзом," вели в 1897 г. деятельную пропаганду социалистических идей среди рабочего населения г. Николаева, для чего организовали там тайные кружки, устраивали сходки, а также составляли и распространяли преступные воззвания.

Личные документы сына колониста Лейбы Бронштейна и братьев Александры, Элия и Герша Осоловских, поименованные в особом описях, при сем прилагаются. Подлинное за надлежащих подписях.

Второ: *идея отъ Лейбы Бронштейн*

ДАМО. Ф. 229, оп. 4, спр. 87, арк. 2.

Договор между уполномоченными еврейских синагог и молитвенных домов г. Николаева с городским раввином о его служебной деятельности

26 марта 1903г.*

Д О Г О В О Р Ъ .

Гор. Николаевъ Херсонской губ. 1903 года, Марта 26 дня, мы ниже подписавшіеся, уполномоченные еврейских синагогъ и молитвенныхъ домовъ г. Николаева, согласно ст. 1323 ч. I т. XI Зап. Гражд. Изд. 1896 года, заключаемъ съ избранными нами 30-го Октября 1902 года Николаевскими Городовыми раввинами, докторомъ философіи Вазельсонаго Университета Львовомъ Вульфowymъ В и л е н с к и мъ, всѣ договоры въ предоставленныя ему, Виленскому, за службу его выгодахъ на трахтатѣ: съ 15 Марта 1903 года по 15-е Марта 1906 года, а именно: 1| Жалованье мы назначимъ ему, Виленскому по одной тысячѣ двѣдцатьсотъ рублей | 1900 руб. | въ годъ, каковое онъ имѣеть получать непосредственно изъ Городской Управы, изъ суммъ, назначенныхъ по сметѣ расходовъ неребоннаго сбора на содержаніе синагогъ - именно - по девятъсотъ пятьдесятъ руб. въ годъ отъ каждой изъ существующихъ въ Николаевѣ двухъ синагогъ. 2| Плату отъ каждаго совершеннаго ими, Виленскимъ, или помощникомъ его обряда опредѣляемъ: а| за совершеніе обряда обрѣзанія надъ младенцемъ мужскаго пола и за нарѣченіе имени женскаго пола - по пятидесяти коп. съ каждаго; б| за совершеніе обряда бракосочетанія: отъ женуха одинъ руб. пятьдесятъ коп. и отъ невесты одинъ руб. пятьдесятъ коп., а всего за вѣнчанье - три руб.; в| за совершеніе обряда развода, отъ мужа два руб. 50 коп. и отъ жены два руб. 50 коп., а всего пять руб.; 3| за выдачу метрическаго свидѣтельства по одному рублю за каждаго; 4| за приведеніе евреевъ къ присягѣ по требованіямъ судебныхъ и правительственныхъ лицъ - платы не полагается. 5| Я, Николаевскій раввинъ Л.В. Виленскій, обязуюсь исполнять всѣ вышеприведенныя требы по первому востребованію частныхъ лицъ евреевъ безъ малѣйшаго промедленія и принимаю на себя безвозмездно со стороны общества исполнять всѣ обязанности относіяныя до званія раввина на требованія судебныхъ мѣстъ и начальствующихъ лицъ безъ всякаго промедленія и неуклонно; 6| На всѣ расходы къ раввинской должности относіеся какъ то: наемъ, дин, ца и разсылнаго, наемъ помѣщенія для канцеляріи и совѣщанія съ разными неиметатами и представителями здѣшнихъ еврейскихъ благотворителей -

* Дата заключения договора.

ных учреждений по дѣламъ, касающимся сихъ учреждений и на разва-
ды по существующимъ въ Николаевѣ синагогамъ и молитвеннымъ домамъ,
имъ назначаемъ ему. Викарскому по т р и о т а руб. въ годъ, ка-
ковую сумму она должна погасить изъ суммъ ассигнованныхъ: двумъ
синагогамъ по 75 руб. въ годъ отъ каждой и по 12 руб. 50 коп. въ
годъ отъ наряда изъ 12-ти молитвенныхъ домовъ - также изъ поряд-
ственно изъ городской Управы.

Въ чемъ и подписываемся,

Николаевскій еврейскій Раввинъ

д-ръ Гр. Селльгольдманъ

Упомощительный

Воронъ Ваксманъ Михаилъ Каймановъ

Абрамъ Шанъ

А. Зуб

Аврамъ Степановичъ

Савва Степановичъ

Сергей Степановичъ

Израиль Каролюкъ

В. Ассангеръ

Абрамъ Абрамъ

Вартоломей Рубинъ

А. Каймановъ

Зубманъ Сидоровичъ

Захаръ Рабиновичъ

Сидоровичъ

Морисъ

Абрамъ Степановичъ

Абрамъ Степановичъ

Абрамъ Степановичъ

Славеръ Кофъ

30 апреля 1903г.

774319

М. Н. Д.
ДЕПАРТАМЕНТЪ ПОЛИЦІИ.

Секретно.

Циркулярно.

---000---

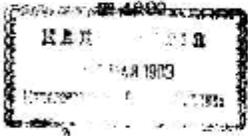
По Особому Отдѣлу.

Г.г. Губернаторамъ, Градоначальникамъ и Собръ-
Полціямъ Восточнаго

-----

30 Апрѣля 1903 г.

По полиціи восточнаго
Сиб.
Март 11 20

*Копія направлена директ.
Министерства 28 апреля
М. В. Д.*

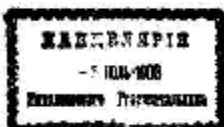
По полученнымъ въ Министерствѣ Внутреннихъ Дѣлъ
свѣдѣніямъ, послѣдователи сіонскаго предполагаютъ
организовать въ одномъ изъ городовъ Имперіи помѣст-
ный съѣздъ, съ цѣлью подготовки къ предстоящему
осенью всемірному конгрессу сіонистовъ.

Въ виду сего Департаментъ Полиціи имѣетъ честь
покорнѣйше просить Васъ, Ея Императорскому Высочеству,
принять закончившія мѣры къ тому, чтобы этотъ замыселъ
сіонистовъ не получалъ осуществленія.

Подписалъ: И. д. Директора Л о п у х и н ѣ.

Сиринкъ: За Загвѣдывающаго Отдѣломъ П ѣ ш к о в ѣ.

ММ

Совершенно секретно.
Циркулярно.

Ш. В. Д.
ДЕПАРТАМЕНТЪ ПОЛИЦИИ.

На Особому Одѣлу.
-----
24 Июня 1908 г.
№ 6142.

Г.г. Губернаторамъ, Градоначальникамъ и
Оберъ-Полицеймейстерамъ.

17 + Камушки в. прав. деп. 5 7. 11. 1908

Изъ извѣщенія въ Департаментѣ Полициѣ сообщеній о такъ называемыхъ сіонистскихъ обществахъ усматривается, что таковыя, поставивъ себѣ первоначально цѣль сообщеніемъ переселенія евреевъ въ Палестину для освоенія тамъ самостоятельнаго еврейскаго государства, нынѣ осуществленіе этой мысли отодвинули въ область далекаго будущаго и направили свою дѣятельность на развитіе и укрѣпленіе національной еврейской идеи, проповѣданіе ея въ замкнутой организаціи евреевъ въ мѣстахъ ихъ жилищнаго пребыванія. Направленіе это, будучи враждебно ассоциационъ евреевъ съ другими народностями, усугубила между первыми и послѣдними немигущую рознь, противорѣчитъ началу русской государственной идеи и потому не можетъ быть терпимо.

Въ виду сего, признавая необходимымъ дать вопросу о сіонистскихъ организаціяхъ надлежащее разрѣшеніе, покоряюсь прому Вашъ, Императорскій Государь, сообщить мнѣ безотлагательно подробнѣе сообщенія о осуществляемыхъ во избрѣженіи Вашихъ раіонѣхъ сіонистскихъ кружкахъ и сообщенія Вамъ объ ихъ значеніи съ точки зрѣнія государственной и національной.

Находя, однако, неслучайнымъ, до разрѣшенія поставленнаго мнѣ на очередь вопроса, приманіемъ къ предупрежденію и пресѣченію утвержденія началъ сіонистскихъ организаціи и развитія сіон-

*Запросъ Копия
Имямъ органу
органу: Копия
Имямъ Копия*

нистского движенія во вредномъ направленіи, считав до -
гомъ, въ руководство Вашему ^{Сіятельству} ----- препода
Превосходительству
нижеслѣдующія указанія:

1| Пропаганда идей сіонизма въ публичныхъ мѣстахъ и на
собраніяхъ общественнаго характера должна быть воспреце-
на. Въ этихъ цѣляхъ надлежитъ препятствовать дѣятельности
спеціальнымъ сіонистскимъ агитаторовъ, такъ называемыхъ
'магидовъ', разсѣивающихъ по городамъ и жѣстечкамъ и при-
носящихъ въ синагогахъ и на общественныхъ собраніяхъ
рѣчи для привлеченія слушателей, особенно жъ числа пре-
стоиародья, въ ряды сторонниковъ сіонистскаго движенія.

2| Точно также подлежатъ запрещенію, насколько дѣятель-
ность ихъ проявляется публично, въ сходкахъ, собраніяхъ и
прочихъ сборищахъ, уже существующія сіонистскія организа-
ціи, раскинутыя сѣтью по всей Россіи, включая Сибирь, гу-
берніи Царства Польскаго, Кавказъ и русскія средне-азиат-
скія владѣнія.

3| Съѣзды, для какихъ бы то ни было цѣлей, представите-
лей и участниковъ сіонистскихъ организацій |районовъ, на
которые подѣлена сіонистами вся Россія, кружковъ и различ-
ныхъ помѣстныхъ и избирательныхъ группъ| не должны дозво-
ляться.

4| Волкіе не разрѣшенныя правительствомъ денежные сборы
на сіонистскія цѣли, обращеніе среди публики недозво-
ленныхъ къ ввозу въ Имперію [№ 92, отдѣлъ I "Собранія Уза-
коненій и распоряженій Правительства" 1902 года] акцій и
временныхъ свидѣтельствъ Еврейскаго Колоніальнаго Банка
въ Лондонѣ, а также сборы на пополненіе "Національнаго
еврейскаго фонда", учрежденнаго такъ же, производимыя въ
нѣкоторыхъ городахъ поголовнымъ обходомъ всего мѣстнаго
еврейскаго населенія, должны быть немедленно прекращаемы
при полученіи свидѣній о такихъ сборахъ. Лица, стояція во
главѣ такихъ сіонистскихъ организацій, должны быть обяза-

всеми подпискою отказались от руководства движением и прекратить всекие денежные сборы.

Находящаяся в их распоряжении сумма, как полученная путем переработки правительством сборов, следует направлять на еврейские благотворительные учреждения [напрямикъ, существующее в Одессе "общество вспомоществования евреям земледельцам и ремесленникам Сиріи и Палестины"]. Акции и временные свидетельства Еврейскаго Национальнаго Банка, а также квитанція во взносахъ въ "Национальный Еврейскій фондъ" подлежат конфискаціи, а лица, занимающіяся распространениемъ означенныхъ выше документовъ должны быть обвиняемы подпискою отказаться отъ такой дѣятельности. Последняя представляется тѣмъ болѣе вредной, что платящими въ сіонистскія массы являются преимущественно нищій классъ еврейства.

В) Надлежитъ также имѣть наблюдение за устройствомъ сіонистами новыхъ и уже существующихъ еврейскихъ школъ [хедеровъ], библиотекъ, читаленъ, субботнихъ школъ для взрослыхъ, въ цѣли изученія древне-еврейскаго языка, публичныхъ чтеній по исторіи еврейства и т. п. учреждений Еврейскихъ школъ, разрѣшенныя правительствомъ къ открытію въ удовлетвореніе въроисповѣдными потребностями еврейскаго населенія Имперіи, не должны, подъ руководствомъ сіонистскихъ дѣятелей, получать характеръ учреждений для развитія національной обособленности русскаго еврейства.

В) При представленіи на утвержденіе центральнымъ органомъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ кандидатовъ на выборныя должности въ еврейскихъ общинахъ, въ особенности на должности раввиновъ, надлежитъ прилагать собранныя на мѣстѣ свидѣнія о степени причастности представленныхъ кандидатовъ къ сіонистскимъ организациямъ.

Подписали: Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, Статсъ-Секретарь П л е в е.

Срѣднелъ: Директоръ Л о п у х и н ъ.

В ѣ р н о: За Завѣдывающаго Отделомъ

*Его Превосходительству
господину Николаевскому градоначальнику*

нижеподписавшихся евреев
купцов и местных домовладельцев
Прошение

Ведать дела о пользах и нуждах родного города – это и право и обязанность заинтересованных в этом лиц.

В Городовом Положении точно указан контингент лиц, признаваемых заинтересованными и имеющими право быть гласными Городской Думы, там же указаны и лица лишенные – в виде изъятия – этого права / ст. 24, 37, 43/.

Что касается евреев, то Высочайше утвержденным 11 июня 1892 года Мнением Государственного Совета об издании нового Городового Положения, евреи в известных пределах допускаются... быть гласными Городской Думы. Этот закон /Отд. XIV, п. 2/ повелевает: «в городских селениях губерний, в коих евреям дозволено постоянное жительство /Уст. о пасп., ст. 11/, кроме города Киева, евреи допускаются к исполнению обязанностей городских гласных...»

Так как в ст. 11 Уст. о пасп. изд. 1890 года в числе губерний, назначенных для постоянного жительства евреев повсеместно, значится губерния Херсонская, без исключения города Николаева..., само собою уже следует, что за исключением лишь Киева, во всех решительно городских поселениях перечисленных в ст. 11 губерний, евреи могут быть назначаемы в городские гласные, не говоря уже о том, что в этом законе /п. 12/ содержится явное, самостоятельное и категорическое постановление о праве евреев быть назначаемыми в гласные всех городов Херсонской губернии (не исключая и г. Николаева)

...

В последние годы, однако, стало проявляться стремление ограничить права евреев мещан. Им отказывали в выдаче промысловых документов, в укреплении за ними недвижимого имущества, в причислении к местному мещанскому обществу, их лишили права быть гласными Городской Думы.

Это настойчивое стремление административных учреждений нашло, наконец, свое выражение в новом Уст. о пасп. изд. 1903 года /прилож. к ст. 68/, в простом кодификационном порядке отменен закон 24.03. 1866 года и восстановлен Уст. о пасп. 1857 года, исключенный в законодательном порядке из свода законов. Право евреев

мещан на жительство и постоянную оседлость в Николаеве совершенно исключены. Сделано это таким образом: в ст. 1 приложения к ст. 68 из Херсонской губернии исключен город Николаев.

Ваше Превосходительство, мы не просим милости, мы не домогаемся новых прав. Мы ходатайствуем лишь о том, чтобы сообразно воле законодателя /Полож. об общ. учр. губерний/ «ко благу жителей всех состояний» / ст. 270/, в силу власти, предоставленной Вам законом, по надзору за законностию действий городского управления / ст. 11 Город. полож./, благовольте, в защиту дарованных нам законом прав, распорядиться, чтобы Николаевская городская управа – при предстоящем в ближайшем будущем собрании городских гласных – исполнила закон о назначении гласных также из евреев.

Подписи: николаевский купец Лейба Мешурес, николаевский купец Яков Гершевич Каминский, домовладелец Герш Зельманович Сахарзон, купец Григорий Бродский, домовладелец Арон Клейман

1905 года января 18-го дня.

Николаевский
градоначальник
1905 г. апреля 1 дня

Городской полиции

Объявить николаевским купцам и местным домовладельцам... в ответ на прошение их о предложении Николаевской городской управе назначить гласных Городской Думы из евреев, что означенное прошение оставлено мною без последствий, так как г. Николаев не входит в черту еврейской оседлости.

Контр-адмирал А.С. Загорянский-Кисель

ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 217, арк. 5-10.

Шитюк Микола Миколайович
Щукін Володимир Володимирович

**Єврейське населення Херсонської губернії
в XIX – на початку XX століть
Монографія.**

Здано до набору 25.03.08

Підписано до друку 28.03.08.

Комп'ютерний набір: Костючик О.М.

Комп'ютерна верстка та макетування: Костючик О.М.

Формат 84×10/32

Умовно-друкованих аркушів 16

Тираж 300 примірників

Видавництво Ірини Гудим

Свідоцтво про державну реєстрацію НМК №3 від 14 травня 200-
2 року

Миколаїв - 2008

